

Херсонський факультет
Запорізького юридичного інституту МВС України

***ЗБІРНИК
КОМПЛЕКСНИХ НАВЧАЛЬНО-
МЕТОДИЧНИХ МАТЕРІАЛІВ***

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Херсон – 2001

УДК 94(477)
ББК 63.3(2)

Історія України. Збірник комплексних навчально-методичних матеріалів. – Херсонський факультет ЗЮІ МВС України. – 216с.

Затверджено до друку Науково-видавничою радою Херсонського факультету Запорізького юридичного інституту (протокол № 14 від 20.11.01)

Редакційна колегія:

- Дідик М.М.** – головний редактор, канд. пед. наук, докт. філос. в галузі права, проф., полковник міліції;
Пашенко О.Ю. – заступник головного редактора, канд. пед. наук, полковник міліції;
Жук П.Ф. – відповідальний редактор, докт. фіз.-мат. наук, доцент, підполковник міліції;
Бородін І.Л. – канд. юр. наук, доцент, полковник міліції;
Гевко В.В. – канд. юр. наук, доцент, полковник міліції;
Задорожній В.В. – канд. філос. наук, полковник міліції;
Маруніч І.І. – канд. філол. наук, доцент;
Морозов А.С. – канд. пед. наук, полковник міліції;
Нечипоренко О.М. – канд. політ. наук, майор міліції;
Пришва О.Б. – канд. пед. наук, доцент, майор міліції;
Кириленко О.І., підполковник міліції;
Слепченко Т.Ф., підполковник міліції;
Демченко В.М. – секретар, канд. філол. наук, майор міліції.

Укладачі: **Водотика С.Г.**, доцент кафедри гуманітарних та соціально-економічних наук, доктор історичних наук, майор міліції
Столярова О.М., викладач кафедри.

Рецензент: **Морозов А. Г.**, доктор історичних наук, професор черкаського державного університету.

ББК 63.3(2)

© ХФ ЗЮІ МВС України, 2001

Зміст

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА.....	4
РОБОЧА ПРОГРАМА З КУРСУ “ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”	5
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ.....	6
ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС	6
СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ	147
ДИДАКТИЧНІ МАТЕРІАЛИ.....	169
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ РУБІЖНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ.....	208
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	211

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Програма з історії України для вищих навчальних закладів виходить з необхідності розв'язання таких завдань:

- використання новітніх здобутків історичної науки у викладанні вітчизняної історії;
- забезпечення реалізації в навчальному процесі принципів історизму і об'єктивності в оцінці фактів, явищ, подій;
- гуманістичної спрямованості історичної освіти, орієнтованості її на пріоритет загальнолюдських цінностей;
- досягнення наступності в історичній освіті на етапі вищої школи у порівнянні з загальноосвітньою школою.

Метою вивчення історії України у вищій школі є:

- розвиток національної самосвідомості майбутніх спеціалістів;
- виховання патріотичних і морально-етичних переконань, причетності до тисячолітньої історії українського народу;
- прищеплення спеціалістам навичок наукового аналізу, спрямованих на забезпечення самостійного мислення про закономірності історичного розвитку;
- набуття практичних навичок роботи із історичними джерелами і науковою літературою;
- вироблення вмінь застосування набутих знань у повсякденній діяльності, для орієнтації в суспільно-політичному житті, оцінки суспільних явищ і подій.

РОБОЧА ПРОГРАМА З КУРСУ “ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”

№№ п.ч.	Назва розділів та тем	Всього	Лек	сем	сам	Використання ТЗН, наочності	Взаємозв'язок з з темами інших дисциплін ІДПУ (історія держави і права України)
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Феномен української історії у контексті світового розвитку. Слов'яни у давнину	8	2		6	карта	т. №1
2.	Політична та культурна консолі- дація українського етносу за княжої доби	10	2	2	6	карта	т. № 3
3.	Українські землі та політичні інтереси сусідніх держав (14-16 ст.)	10	2	2	6	кодоскоп.	т. №2
4.	Козацтво та національно-визвольна боротьба українського народу	10	2	2	6	карта	т. № 3
5.	Україна в умовах двох імперій. Боротьба за збереження національ- ного самобуття	10	2	2	6	кодоскоп	т. № 4
6.	Національно-визвольний рух в Україні у 1917-1920 р.р. та його наслідки	12	2	2	8	карта	т. №5
7.	Україна в роки сталінського режиму	16	2	2	12	кодоскоп	т. №6
8.	Україна у другій світовій війні.	8	2	2	4	карта	т. № 7
9.	Соціально-економічні процеси та економічне становище України у 50-80 роки	16	2	2	12	кодоскоп	т. № 8
10.	Проблеми соціально-політичного відродження України на сучасному етапі	8	2		6	кодоскот.	№ 6-9
	Всього годин:	108	20	16	72		
	Форма підсумкового контролю: іспит						

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРАЛИ **ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС**

Тема: феномен Української історії у контексті світового розвитку.

Слов'яни у давнину

Історія людського суспільства починається з того часу, як з'являється людина. За найповнішими науковими даними це сталося приблизно 3 млн. років тому, коли людина виділилося з тваринного світу. Вирішальне значення в цьому довготривалому процесі відіграла праця, завдяки їй у людиноподібної істоти (мавпи) формувались і удосконалювались всі органи, виникла мова і мислення. Праця була основним засобом добування всього необхідного для життя. Важливо підкреслити, що праця починається з виготовлення необхідних для неї знарядь і застосування їх у виробництві, оскільки деякі тварини і птахи виконують дії, які теж на перший погляд можуть нагадувати трудовий процес. Але ніяка істоті ніколи не виготовила і найпримітивнішого знаряддя праці.

Першою формою людського співжиття було первісне суспільство, або первіснообщинний лад. Найбільш характерна риса цього суспільства — надзвичайно низький рівень розвитку продуктивних сил, так як первісні люди те не мали життєвого досвіду, знань, досконалих знарядь праці. Наслідком став дуже повільний прогрес, людство просувалось вперед методом спроб і помилок багатьох поколінь, від одного до наступного простого удосконалення знаряддя праці минали довгі роки. Тому не випадково цей період самий тривалий в історії — кілька мільйонів років. З наведеної основної ознаки первісного суспільства стають зрозумілі інші його особливості: необхідність життя великими колективами, відсутність соціальної стратифікації (соціального розшарування), відсутність приватної власності і експлуатації людини людиною.

З чого виготовлені знаряддя праці	Головні події та їх наслідки	Форма організації суспільства
	Кам'яний вік	
Давній кам'яний вік (палеоліт) 3 млн. — 10 тис. р. до н.е.	Від 100 тис. Років до н.е. — льодовиковий період Люди навчилися використовувати і добувати вогонь, шити одяг і будувати житло. 40 тис. років до н.е. поява релігії	40 тис. років до н.е. — поява людини сучасного вигляду 50 млн. — 30 тис. р. до н.е. Первісне стадо 30 тис. Років до н.е. — материнська родова община (матріархат)
	Середній кам'яний вік (мезоліт)	
10 тис. — 7 тис. років до н.е.	Поява луку і стріли	
	Новий кам'яний вік (неоліт)	
6 тис. — 4 тис. років до н.е.	Виникнення скотарства і землеробства	Розквіт первісно-общинного ладу
	Мідно-кам'яний вік (енеоліт)	
4 тис. — 3 тис. років до н.е.	Поява племен трипільської культури	
	Бронзовий вік	
3 тис. — 1 тис. років до н.е.	Перший суспільний поділ праці — відділення скотарів від землеробів	Патріархальна родова община. Поява майнової нерівності
	Залізний вік	
1 тис. років до н.е.	Другий суспільний поділ праці — відділення ремесла від сільського гос-ва	Розпад патріархальної родової общини, поява окремої сім'ї, зародження класів і держави

Первіснообщинний лад має досить складну періодизацію. причому вчені не мають єдиної точки зору на дану проблему. В різних підручниках хронологічні рамки не завжди співпадають. Щоб краще розібратись в цьому питанні і згадати вивчене раніше, познайомтесь з такою таблицею. В основу її покладено найбільш поширений принцип періодизації — за знаряддями праці, їх удосконалення вело до прогресивних змін в усіх сферах людського життя.

В ході повільного, але невпинного процесу удосконалення знарядь праці люди набували, необхідний досвід, знання, з'являлися трудові навички. Це вело не лише до кількісних, але і до якісних змін. Так, наприклад, перехід від первісного стада до родової общини означав заборону шлюб-

них відносин між родичами, а результатом було фізичне та інтелектуальне зміцнення людини.

Пізніше використання більш досконалих знарядь праці і полювання надало значну перевагу в суспільстві чоловікам, вони стали виробниками основних матеріальних благ. Тому матріархальна родова община перетворилась у патріархальну.

На сучасній території України знайдено біля п'ятисот залишок стоянок первісних людей, найдавніша з них на Закарпатті — датована 1 млн. років до н.е. Більш пізні стоянки — це Радомишлякська на Житомирщині (епоха пізнього палеоліту, 40—10 тис. років тому), а також стоянки мезолітичного періоду — Журавська на Чернігівщині, Гребінківська на Одещині, Мурзак-Коба в Криму та багато інших. В епоху енеоліту існувала стоянка біля с. Трипільля на Київщині, від якої пішла назва цілого періоду (трипільська культура).

Детальніше про життя та побут трипільців можна прочитати в шкільному підручнику (Див. Сергієнко Г.Я., Смолій В.А. Історія України (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.): Навч. посібн. для 7—8 кл. середньої школи). — К.: Освіта, 1993).

Поступово, з розвитком інтелекту, у первісних людей склалися релігійні уявлення, які набували різних форм. Найпоширеніші із них: анімізм — від латинського слова анімус — дух — віра в добрих і злих духів, поклоніння їм; тотемізм — від слова тотем — рід — поклоніння тваринам, яких вважали родоначальниками, предками, і фетишизм — від слова фетиш — предмет — поклоніння неживим предметам, яких наділяли надзвичайними властивостями, Поклонялись також явищам природи, сонцю, місяцю, зіркам. У більшості племен було багато божеств, тобто тогочасні люди були язичниками.

Та хоч як довго тривав перший період в історії людського суспільства, в результаті дальшого розвитку продуктивних сил настав час його занепаду і розпаду. Почалось зародження соціально розшарованого суспільства. Для розуміння цього питання треба назвати основні умови, що визначають становлення соціально розшарованого суспільства: по-перше, це такий рівень розвитку продуктивних сил, при якому виробляється відносний надлишок матеріальних благ вище життєвого мінімуму, що дає можливість панівним класам систематично привласнювати його і утримувати військо і державний апарат; по-друге, зростання господарської самостійності окремих сімей і порушення принципу загальної рівності; по-третє, розвиток приватної власності на засоби виробництва, і, нарешті, четверта умова — сконцентрування багатств в руках племінної верхівки.

Саме ці умови і склались у племен Північного Причорномор'я і Криму, де в IX—I ст. до н.е. виникли перші рабовласницькі держави на території України — Кіммерія і Таврика. Крім них слід також розповісти про Скіфську державу і античні міста-держави Ольвію, Херсонес та інші.

Так як дані питання, як правило, не викликають труднощів, то радимо самостійно знайти відповіді на них у тому ж посібнику з історії України для 7—8 класів.

ЛІТЕРАТУРА :

1. Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. - К., 1991
2. Брайчевський М. Вступ до історичної науки. Навчальний посібник. - К., 1995
3. Кульчицький С.В. Історія і час. Роздуми історика // Український історичний журнал. – 1992. - №4
4. Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.Грушевського. - К., 1992
5. Винокур О., Трубочанінов С. Давня і середньовічна історія України. - К., 1996
6. Давня історія України: В 2-х книгах. - К., 1994-1995. -Кн.1-2
7. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - К., 1996
8. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. - К., 1994

Тема: Політична та культурна консолідація українського етносу за княжої доби

Східнослов'янська держава — Київська Русь

Приставаючи до відповіді на це питання, перш за все треба розповісти про життя і особливості розвитку предків українського народу — східних слов'ян, або як-ще їх називають антів.

Східнослов'янські племена є нащадками населення трипільської культури. Територія, на якій вони жили, знаходилась між Віслою, Карпатами, Прип'яттю і Дніпром, доходила до Дону і Чорного моря.

Східнослов'яни вели осілий спосіб життя, що сприяло розвитку у них землеробства, яке було основою господарства. Крім нього, вони успішно займались скотарством, мисливством, рибальством, так як багата природа їх краю створювала для цього всі умови.

В перших століттях нашої ери східнослов'янські племена знаходились на етапі розкладу первіснообщинного ладу і зародження класового суспільства та держави. В цей період вони об'єднувались в племенні союзи, які ряд істориків вважають державним «об'єднанням». І дійсно, анти мали сильну військову організацію, своїх царів. Готський історик Йордан говорить про велике об'єднання антів у IV ст., на чолі якого стояв князь Бож. Спочатку він успішно воював з готами, але в 386 році потрапив у полон до готського царя, який його стратив.

Після розпаду союзу антів виникли нові племенні об'єднання. Наприклад, літописець Нестор у «Повісті временних літ» називав такі союзи

племен: поляни, які жили понад середньою течією Дніпра, древляни, між річками Рось і Прип'ять, дреговичі (між Россю і Західною Двіною), бужани і волиняни (верхів'я Південного Бугу), тіверці (в басейні Дністра), уличі (в нижній течії Дніпра), сіверяни (понад річками Сула, Сейм і Десна).

Найміцніше державне утворення складало плем'я полян. Саме це плем'я стало в майбутньому ядром української народності.

Існує думка, що організатором державного утворення у полян став Кий, в період між 550 і 600 рр. Він же вважається і засновником Києва.

В VIII столітті кілька племенних союзів середнього Придніпров'я об'єднались в своєрідний союз союзів, який і почав називатись Русь. Його столицею був Київ. Це об'єднання свідчило про новий, більш високий етап в процесі державотворення. Відносно походження та значення слова «Русь» дослідники так і не змогли прийти до єдиного висновку. Є припущення, що ця назва пішла від річки Рось, хоча ряд вчених вважають, що росами називали наших предків в зв'язку з русим кольором волосся.

Одночасно з появою державного утворення з центром у Києві іде процес консолідації тих східнослов'янських племен, що жили за межами сучасної України, їх центром став Новгород. Взагалі, арабські джерела називають три центри державотворення у східних слов'ян: Куявія (навколо Києва), Славія (навколо Новгорода), а також Артанія (в Приазов'ї).

Завершився державотворчий процес відомою політичною подією, коли у 882 році князь Олег захопив Київ і об'єднав, таким чином, два могутніх слов'янських центри. З того часу Київ став столицею держави східних слов'ян — Київської Русі.

При відповіді на це питання слід підкреслити, що процес політичного об'єднання східних слов'ян був прискорений багатьма внутрішніми і зовнішніми факторами: територіальною, етнічною, мовною і культурною спільністю східнослов'янських племен, їх економічними зв'язками, прагненням об'єднати сили для боротьби з зовнішніми ворогами. Тому не випадково багато істориків вважають, що Київська Русь була батьківщиною трьох народів — українського, російського і білоруського. Але в той же час на думку визначного українського історика Михайла Грушевського «Київська Русь є першою формою української державності».

Далі треба зупинитись на характеристиці соціально-економічного розвитку держави і основних віхах її політичної історії. При цьому слід мати на увазі, що Київська Русь була феодальною державою, так як східні слов'яни від первіснообщинного ладу перейшли до феодального, обминувши рабовласницький спосіб виробництва. Особливість розвитку слов'янських народів пояснюється об'єктивними конкретно-історичними обставинами їх життя: по-перше, розклад первіснообщинного ладу відбувався у них в той час, коли рабовласництво як спосіб виробництва вичерпало себе і не забезпечувало суспільного прогресу, і по-друге, умови життя слов'ян не вимагали застосування в широких масштабах трудомісткої праці, як це було, наприклад, в країнах сходу. Тому східні слов'яни перейшли

від первіснообщинного до найбільш прогресивного на той час способу виробництва — феодального. Нагадаємо основні риси феодалізму: основним засобом виробництва на цій стадії є земля (не випадково слово феодалізм має своє походження від слова фео́д — земельний наділ); більшість засобів виробництва (в першу чергу земля) перебуває у власності панівного класу — феодалів; головним виробником матеріальних благ є феодальне залежний селянин, залежність якого є одночасно і економічною (бо він позбавлений землі) і особистою (кріпосне право).

Головною ланкою у виробництві Київської Русі було селянське господарство, а основну масу населення складали прості селяни, яких називали смердами. Вони володіли невеликим земельним наділом. Але поступово все більше землі переходило в руки феодалів, які намагались різними способами її захопити, а вільні селяни-смерди ставали холопами — тобто попадали в залежність, як особисту так і економічну.

Важливу роль відігравали міста, що стали центрами торгівлі й ремесла. Крім Києва на сучасній території України відомі на той час Чернігів, Переяслав, Галич.

Політичною формою державного управління Київської Русі була ранньофеодальна монархія. На чолі держави знаходився Київський князь, якого називали Великим. Він мав досить чисельне військо, яке називалось дружина. Військова сила була необхідна як для захисту і розширення кордонів держави, так і для утримання влади за допомогою якої він збирав данину з підлеглих. Управляв Великий князь при допомозі ради до складу якої входили місцеві князі та дружинники.

Київська Русь по своїй території і економічному потенціалу займала перше місце в тогочасній Європі, вона вела успішну зовнішню політику, торгівлю, змогла зупинити просування на Захід орд кочівників (хозарів, печенігів, половців, а пізніше — монголо-татар).

Уже перший князь об'єднаної Русі Олег (882—912), здійснив у 907 році успішний похід на Візантію, і як повідомляє літописець на знак перемоги прибив свій щит на воротах столиці Візантії — Царграда. Про цю подію згадує також О.С. Пушкін у своїй «Пісні про віщого Олега».

Наступник Олега князь Ігор (912—945) продовжив успішні походи, які привели до розширення території держави, уклав мир з печенігами. За його правління відбулось перше відоме нам на Русі повстання: під час збирання данини з древлян Ігор був вбитий (945).

До повноліття його сина Святослава державою правила княгиня Ольга — дружина Ігоря (945—964). Розправившись із древлянами, вона все ж врегулювала процес збору данини.

За князювання Святослава (964—972) територія Київської Русі досягла найбільшого свого розширення, до її складу ввійшли землі Поволжя і Північного Кавказу. Цей князь усе життя провів у війнах і походах, але не приділяв уваги внутрішній політиці і не зміг утримати завойовані території. Під час одного з своїх походів він був вбитий.

Син Святослава, князь Володимир (978—1015), вів активну зовнішню політику, походи, але враховуючи помилки батька, зосередив основну увагу на державному будівництві. В роки його правління починається розквіт Київської Русі. Цьому процесу сприяло введення християнства (988) і запровадження грошової одиниці — гривни. За князювання Володимира з'явилися перші на Русі книжки і школи. Не випадково Володимира назвали в народі Великим, а церква нарекла Святим.

Найвищої своєї могутності Київська Русь досягла в 1019—1054 рр., коли правив Ярослав Мудрий. Цей князь зійшов на престол після чотирьох років боротьби за владу. Він мав добрий розум і хороші здібності державного діяча. Насамперед розширив межі держави, зміцнив її кордон. У 1036 році війська Ярослава остаточно розгромили печенігів. Міжнародний авторитет Русі ще більше зріс, всі європейські держави прагнули встановити з нею дружні відносини. В роки правління Ярослава високого рівня розвитку досягла культура: було збудовано такі шедеври як Софіївський собор, Золоті ворота, створена бібліотека Софіївського собору, далі розвивалось книгодрукування. Саме в цей час було складено перший на Русі збірник феодальних законів «Руська Правда».

Останній київський князь, якому вдалося зберегти і зміцнити єдину державу — Володимир Мономах (1113—1125).

Феодальна роздрібненість Київської Русі

В другій половині XII ст. раніше єдина і міцна Київська Русь розпалась на 12 окремих князівств. Цей процес наростав поступово і був обумовлений причинами, як об'єктивного так і суб'єктивного характеру. Він був характерним для багатьох феодальних держав.

Головна причина роздрібненості заключалась в особливостях соціально-економічного і політичного розвитку країни. Перш за все треба відзначити, що в той час господарство в переважній більшості мало натуральний характер, тобто все те, що в ньому вироблялось, призначалось не для продажу чи обміну, а для власного споживання. Зрозуміло, що при цьому економічні зв'язки між окремими землями були слабкими, а їх відособленість переростала в економічну замкнутість, що рано чи пізно вело до сепаратизму і егоїзму політичного. І дійсно, -кожний феодал (удільний князь) володів землею, майном, селянами, які виробляли для нього все необхідне, мав у своєму розпорядженні військову дружину. Йому зовсім не хотілось і не обов'язково було виконувати волю київського князя. Другою важливою причиною, що викликала процес розпаду держави, була існуюча на той час форма передачі у спадщину феодального землеволодіння — вотчини (від слова «отчина» — те, що належало батькові). Вотчина, переходячи від батька до синів дробилась і це посилювало відцентрові тенденції в державі. Княжі міжусобиці, тобто війни між окремими феодалами, які неминуче супроводжували цей процес ще більше поглиблюючи його, були наслідком, а

не причиною явища і вели до розорення країни, до людських страждань. Тому буде помилкою відповідаючи на дане питання, звести пояснення причин роздрібненості до ворожнечі між синами Ярослава Мудрого, як не поділили батьківську спадщину. Якби навіть у князя Ярослава зовсім не було синів, або був лише один, все рівно поділ держави мабуть відбувся б, про що свідчить досвід світової історії.

Крім цих причин були ще інші, які прискорили розпал: великі простори Київської Русі; напади кочівників; занепад економічного життя в зв'язку з втратою торговельного шляху до Чорного моря (його перекрили половці). Але при всіх труднощах Київська Русь вийшла б і з кризи, як це було в інших країнах. Однак трагедією для її народу став напад монгол, які скористались послабленням колись такої могутньої держави.

Та до того, як це сталось, відокремлені землі пройшли певний етап в поступальному розвитку феодального виробництва, який можна вважати вступом феодалізму в стадію зрілості. Іншими словами, процес дальшого прогресу набрав іншої форми, яка відповідала тим історичним умовам, що склалися.

На рубежі XII—XIII ст. визначилось три основні політичні центри, які мали вирішальний вплив на політичне життя всієї Русі: Володимиро-Суздальське князівство та Новгородська феодальна республіка, що знаходилась поза межами території сучасної України, а на українських землях — Га-лицько-Волинське князівство. Це князівство, на думку деяких істориків, відіграло особливо важливу роль в формуванні української народності. Хоча не слід не помічати, що раніше саме Галицькі князі в злучі з половцями та Візантією боролися за визволення від влади Києва.

Під час монгольської навали, завдяки своєму географічному положенню, героїчній боротьбі народу, та мудрій політиці князя Данила Романовича (Галицького), це князівство не знало таких спустошливих руйнувань, як інші і зберегло в деякій мірі свою незалежність. Тому Галицьке-Волинське князівство лишилось тим останнім рубежем, на якому збереглась українська державність і самобутність народу. Воно стало спадкоємцем традицій Київської Русі, саме тут вперше з'явився жовто-блакитний прапор.

В період феодальної роздрібненості вперше в Київському літопису (1187 р.) з'являється назва «Україна». Деякі історики та філологи виводять назву цього слова від «окраїна», маючи на увазі, що Україна менша частина Росії, тим більше, що пізніше в офіційних документах російського самодержавства з'являється термін «Малоросія». Але уже сам той факт, що слово «Україна» ми знаходимо ще у 1187 році, тобто в той час, коли ще не існувало великої Російської держави, по відношенню до якої Україна могла бути окраїною, заперечує подібне припущення. Більш вірогідно, що слово «Україна» вживалось у значенні «край», «країна». Саме так пояснює походження цього слова і М. Грушевський. До речі слід сказати, що на протязі ще тривалого часу та держава, яка склалася з центром у Москві і

зараз називається Росією, мала офіційну назву Московське царство або Московія.

В шкільному підручнику досить докладно висвітлена конкретна історія окремих феодальних князівств і готуючись до екзамену про це слід прочитати.

Боротьба руських земель проти іноземних поневолювачів

Монгольські племена проживали в Центральній Азії і займались кочовим скотарством. В кінці XII — на початку XIII ст. вони проходили етап розкладу первіснообщинного ладу і зародження класових феодальних відносин. У 1206 р. хан Темучин об'єднав розрізнені племена під своєю владою і став Чингізханом (великим ханом). Після цього монгольські племена стали грізною силою, являючи величезну небезпеку для інших народів: феодальна верхівка, прагнучи оволодіти новими пасовищами та майном сусідніх народів, організували грабіжницькі походи, які відіграли трагічну роль в історії багатьох країн.

Після завоювання Південного Сибіру, Північного Китаю, держав Середньої Азії і Закавказзя, монголи у причорноморських степах розбили половців. Відчувши загрозу, частина руських князів, об'єднавшись із залишками половецького війська зробили спробу зупинити агресію. В 1223 році на річці Калці відбулася вирішальна битва, в якій об'єднані сили руських князів і половців діяли неузгоджено і були розгромлені. Але монголи провівши розвідку боєм на той час відступили, поставивши завдання підкорити в майбутньому всю Східну Європу.

У 1236 році стоп'ятидесятитисячне військо під командуванням хана Батия вирушило в похід, і протягом 1237—1238 року, долаючи відчайдушний опір Північно-Східних князівств Русі, які захищались по одинці, перетворили в руїни міста і села. Південноруські князі, на жаль, не врахували гіркого досвіду своїх сусідів і не змогли навіть перед смертельною небезпекою піднятися вище взаємної неприязні і ворожнечі. Ніяких практичних дій для спільної боротьби не було вжито. Ця боротьба була мужньою, але монголи вміло використали свою чисельну перевагу, воєнний досвід, а головне — самоізолюваність кожного князівства, що самотужки захищались. Після їх захоплення населення винищувалось або попадало в рабство, а великі квітучі міста або ж назавжди зникали, або піднявшись з руїн через багато років, так і не змогли повернути своє попереднє значення.

Героїчною і водночас трагічною сторінкою історії українського народу стала восени 1240 р. оборона Києва, її очолював воєвода Дмитро, якого разом з військовою дружиною прислав на допомогу галицький князь Данило Романович. Та захищало місто все населення. Лише на дев'ятий день штурму нападники ввірвались в місто через проломи в стінах. Киян та їх місто спіткала доля населення інших міст: більшість з них загинула, а реш-

та попала в неволю. Монголи стерли з лиця землі чудові архітектурні споруди, зокрема неповторну в своїй красі Десятинну церкву.

Після захоплення Києва, монголи напали на Галицько-Волинське князівство — наймогутніше на території сучасної України. Але талановитий воєначальник і державний діяч князь Данило Романович зумів завдати монголам кількох поразок. Врешті решт це князівство теж зазнало руйнувань і визнало владу Золотої Орди (держави монгол), але його залежність була набагато меншою ніж інших земель, які попали під владу завойовників.

Особливо тяжко склалась доля Північно-Східних князівств, що знаходились на території сучасної Росії. Ці землі більш ніж два століття знаходились під ярмом (ігом) чужоземців. При цьому значна частина національного доходу у вигляді данини йшла за межі країни, багатьох талановитих ремісників погнали в рабство, а спустошливі набіги, які супроводжувались вбивствами і погромами, продовжувались.

В результаті почався довгий економічний, політичний і культурний занепад цих земель, що призвело до вікового відставання від передових країн.

Але визвольна боротьба, яка не припинялась на завойованих землях, змусила Батия відмовитись від завоювання інших європейських країн. В цьому випадку можна стверджувати, що наші предки врятували від загибелі європейську цивілізацію, розплачуючись за це своєю долею.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брайчевский М. Утверждение христианства на Руси. М.1989
2. Водотика С.Г., Савенок Л.А. Наш край у Х111-ХУ111 ст.- Херсон. 1995
3. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство.- К. 1984
4. Ратнер Д., Костюк Л. Древности Херсонщины.- Симферополь. 1989
5. Толочко П.П. Древний Киев.- К. 1983
6. Толочко П.П. Историчні портрети.- К. 1990
7. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства.- М., 1949
8. Яременко В. Якою ж мовою розмовляли київські князі? //Наука і суспільство.- 1991.- №2.- С.14-17.

Тема: Українські землі та політичні інтереси сусідніх держав (XIV–XVI ст.)

Загарбання земель України іноземними державами в XIV—XVI ст.

В XIV ст. Волинь і Наддніпрянщина, тобто велика частина сучасної України, перейшла під владу Великого князівства Литовського. Це сталося після того, коли перестала існувати Галицько-волинська держава, яка до

1340 р., тобто до смерті останнього з роду Романовичів, князя Юрія II, залишилась останнім оплотом української державності.

Литовська держава виникла в XIII ст. у боротьбі з Німецьким орденом і Галицько-Волинським князівством. Литовські племена ще з давніх часів своїми нападами завдали багато лиха українським та білоруським землям, а тому з ними вели жорстоку боротьбу київські та галицько-волинські князі. В результаті цього литовці змушені були піддатися впливу вищої культури і сили сусідніх держав. Тому вони прийняли як зразок для себе державну організацію сусідів, основи християнства, наблизились до побуту і культурного життя України і Білорусії. Українська мова стала мовою литовської аристократії.

Першим великим князем литовським став Міндовг (1230—1263). Один із наступників Міндовга великий князь Гедимін (1316—1341) завершив приєднання західноукраїнських (білоруських) земель, розпочате його попередниками, які використали ослаблення Давньоруської держави. Після цього Гедимін приступив до приєднання південно-західних, тобто українських земель.

Під владою Литви у другій половині XIV ст. опинилась велика територія — майже половина колишньої Київської держави.

Наступник Гедиміна, великий князь Ольгерд (1345—1377) поставив мету приєднати всю Русь. І це йому вдалося.

В цей майже час, у Галицько-Вселинському князівстві, після смерті у 1340 р. князя Юрія II, який був усунений боярами як князь-католик, князем став син Гедиміна Любарт. Але у тому ж 1340 р. Польща й Угорщина почали війну проти Литви за Галичину, яка тривала з перервами багато років. За угодами 1350, а потім 1352 р. між Польщею і Литвою, Галичина була залишена за Польщею, а Волинь за Литвою. У 1370 р. за угодою між Польщею й Угорщиною Галичина підпала під владу Угорщини, провінцією якої вона була до 1387 року, після чого її знову забрала Польща. У 1377 р. польські феодали захопили також Західну Волинь (міста Холм і Белз).

Що стосується тих земель України, які знаходились між Дністром і Дунаєм і входили до складу Київської Русі, а потім Галицько-волинського князівства, то на них, після вигнання угорських загарбників, було створено самостійне Молдавське феодальне князівство з столицею в місті Сучаві (1359 р.). До його складу увійшла також Буковина, де більшість населення складали українці. Молдавське князівство, а в його складі й Буковина, захоплювали то угорські, то польські королі, а з початку XVI ст. воно потрапило в залежність від турецького султана. Закарпаття залишалось у складі Угорщини.

Як бачимо, доля українського народу складалася після падіння Київської та Галицько-Волинської держав не легко. Пояснюється це перш за все не вигідним у військово-політичному відношенні положенням України. Знаходячись в центрі Європи між великими і сильними монархіями, украї-

нські землі з усіх боків притягали до себе апетити загарбників. Саме цим, а не «відсталістю» і «нездатністю» українців пояснюється те, що доля української державності, як і доля народу була такою трагічною. І минуло багато часу, коли лише в 1945 р. після повернення Закарпаття до складу України, народ її возз'єднався. І хоч Україна до недавнього часу не мала своєї державності, це возз'єднання стало територіальною основою для будівництва власної держави.

Як уже відзначалось, більша частина території України ввійшла до складу Литовського князівства, а давньоруська, тобто в значній мірі українська мова стала державною, якою писалися офіційні документи. Чимало норм права, назви посад, системи адміністрації були сприйняті в Литві з Київського і Галицько-волинського князівств. Частина литовських князів і бояр розмовляла давньоруською мовою, яка разом з православною релігією мала привілейоване становище.

Слід відзначити, що литовські князі здобули ці землі майже без боротьби. Населення не чинило їм опору, прихильно зустрічаючи нову владу. Це пояснюється тим, що Литва вела боротьбу з монголами і своїми військовими силами, могла захистити Україну від монгольської орди, що було найважливішою життєвою потребою народу. Крім того. Литовські князі здобули собі довір'я тим, що нічим не відрізнялись від місцевих панів: майже всі були православної віри, були пройняті традиціями старої української культури, поважали місцеві звичаї. «Ми старини не рухаємо і новини не вводимо» — під таким лозунгом проходило становлення нової влади. У народу України лишилися його господарські установи, правові форми і традиції. На перший погляд могло б навіть здатися, що Литовська держава — це є продовження давньої української державності.

Таке враження ще більше посилюється у зв'язку з тим, що держава називалась Литовсько-Руським князівством. Якщо вживати сучасні терміни, то це князівство являло собою феодальну, поліетнічну, литовсько-русько-українсько-білоруську державу з елементами федеративного устрою і певною автономією українських та білоруських земель. У цій державі українцям і білорусам, порівнюючи з народом, який попав у залежність до монгол, жилося не погано.

Але в дійсності Литва внесла значні зміни в устрій нашого краю. Перш за все князівство Литовське відрізнялося від Київської держави тим, що в ньому вся влада була сконцентрована в руках великого князя. Литва не розпалась на окремі князівства, а залишалась єдиною. Великий князь мав майже необмежену владу — молодші князі були лише виконавцями його волі.

Після смерті у 1377 р. Ольгерда великим князем литовським став один з його синів — Ягайло. Але проти нього виступили його брати й інші родичі. Велику загрозу для Литви, як і для Польщі, становив Тевтонський орден. Щоб змінити свою владу і сили в боротьбі з німецькими рицарями,

Ягайло погодився на пропозицію польських феодалів про укладення унії між Литвою і Польщею.

14 серпня 1385 р. недалеко від Вільно у замку Крево Ягайло й польські послі підписали акт про унію, за якого Ягайло одержав польську корону і руку польської королеви Ядвіги. За це він мав приєднати до Польщі литовські і українські землі, прийняти католицизм і охрестити все литовське населення. Унія привела до значного погіршення становища українців.

Польські магнати скористались унією насамперед для оволодіння Галичиною. У 1387 році Польща при вирішальній участі литовсько-українських військ на чолі з князем Вітовтом відвоювало в Угорщини Галицькі землі й закріпила їх за собою.

Після загарбання Галичини польські пани намагалися повністю ліквідувати Литовське князівство як окрему державу і перетворити всі його землі на провінції Польщі. Однак внаслідок опору литовських феодалів, підтримуваних населенням, Ягайло змушений був у 1392 році підписати з Вітовтом у місті Острові угоду, за якою Литовське князівство зберігалося і його довічним правителем (намісником) на підставі васальної залежності від польського короля був визнаний Вітовт (1392—1430), двоюрідний брат Ягайла. Через деякий час Вітовт почав титулувати себе великим князем, а за Городельською угодою 1413 р. польський король визнав, що й після смерті Вітовта Литовське князівство залишиться окремою державою на чолі з великим князем, хоча й збережеться його васальна залежність від польського короля.

Але польські феодали і далі прагнули поглинути Литовське князівство і підпорядкувати всі його землі. Для здійснення їх планів в кінці XV — на початку XVI ст. настала сприятлива зовнішньополітична обстановка — необхідність боротьби проти Кримського ханства і Московської держави. Крім того, велика частина українських феодалів хотіли зрівнятися в правах з польськими. Завдяки їх підтримці у 1569 році було підписано Люблінську унію, яка об'єднала Польське королівство і Велике князівство Литовське в єдину державу — Річ Посполиту, Після цього більшість українських земель перейшли під владу Польщі. Для їх населення це означало різке посилення феодалного гніту, що знайшло свій вияв у остаточному закріпаченні. Крім того, українці постійно відчували приниження національної гідності і зазнавали релігійних утисків.

Захоплення українських земель, насильницьке обертання в католицьку віру українського населення ще більше посилювалось після підписання у 1596 р. Брестської церковної унії. Її результатом стало оформлення угоди між православною церквою України і польською католицькою церквою на умовах визнання влади Папи Римського. Таким чином, було створено уніатську церкву, яка в ті часи стала Інструментом закабалення України.

Соціальне, національне і релігійне гноблення викликало опір українського народу, який знайшов свій вияв у численних повстаннях, які в XVII ст. переросли у визвольну війну.

Виникнення українського козацтва. Запорізька Січ — козацька республіка

В героїчній історії боротьби українського народу за свободу і незалежність козацтву належить особливо важлива роль. Без цього феномена доля українського народу склалась би зовсім інакше, так як козацтво стало тією головною силою, що завжди вела його в бій за краще життя.

Поява українського козацтва була зумовлена важкими умовами, які склалися в той час на Україні. Посилення феодального гніту, насильницьке окатоличування, приниження національної гідності, що постійно відчували українці з боку іноземців, породжувало опір народу. Найбільш поширеною його формою ставала втеча від гнобителів. Рішучі і сміливі люди, основну масу яких складали селяни, тікали за пороги Дніпра, заснувавши тут укріплення, що дістало назву Запорізька Січ (Січ — від слова засіка, тобто укріплення). Слово «козак» тюркського походження і означає поняття «вільна людина», «сторож», «воїн». Вперше поява українського козацтва зафіксована в історичних джерелах 1489—1492 рр. Виникнувши в степах Південної України спочатку як побутове явище, козацтво набуло високих організаційних форм. Поступово зміцнювалась і його психологія: якщо на ранніх стадіях свого існування втікачі, з яких формувався козацький стан, прагнули здобути лише свободу для себе, то рже в XVII ст. козаки виражали і захищали інтереси всього народу. Важливо також підкреслити, що поява козацтва започаткувала зародження нових, тенденцій суспільного розвитку, буржуазних за своєю природою, а саме передового і нового на той час типу сільського господарства, заснованого на індивідуальній і на вільнонайманій праці. І це тоді, коли в більшості країн ще панувало кріпосництво, на землях, заселених козаками, складались товарно-грошові відносини, успішно розвивалось мануфактурне виробництво. Але без сумніву, найважливіше значення мала державотворча функція українського козацтва. В конкретних історичних умовах середини XVI ст. воно взяло естафету української державності, яка була перервана сходженням з політичної арени Галицько-Волинського і Київського князівств. Державотворча діяльність козаків пройшла у своєму розвитку два етапи. Перший — в рамках Запорізької Січі, яка була життєздатним політичним організмом, що виконував функції держави. Другий почався в ході визвольної війни 1648—1654 рр., коли на звільненій території виникла Українська феодальна держава з яскраво вираженими етнічними рисами і завершеними державними інституціями. Це так звана Гетьманщина.

На думку відомого українського історика Д. Яворницького, перша Запорізька Січ з'явилась на о. Хортиця, який знаходиться в межах сучасного міста Запоріжжя, її засновником був Дмитро Вишневецький, відомий в народі під ім'ям Байда. (Згадайте з народного епосу «Думу про Байду»). В майбутньому, під впливом подій природного, але здебільшого політичного

характеру, козаки кілька разів міняли місце знаходження свого центру, який виконував роль столиці на козацькій території. За даними Д. Яворницького, всього відомо вісім Січей, п'ять із них на території теперішньої Дніпропетровської, одна (Хортицька) в Запорізькій і дві (Олешківська і Кам'янська) на території Херсонської області.

Після Хортиці Січ почергово знаходилася на о. Томаківка (60-ті рр. XVI ст. — 1593 р.), далі на річці Базавлук (1594—1638 рр.), на Микитиному Розі (1638—1652 рр.), річках Чортомлику (1652—1709 рр.), Кам'янці (1709—1711 рр.), в Олешках (1711—1734 рр.), хоч за висновками вчених, які в 1991 р. досліджували Олешківську Січ, козаки тут були до 1728 року, а потім знову повернулись на Кам'янку. Остання Січ на території України існувала на р. Підпільній і називалась Нова Січ (1734—1775 рр.). Коли у 1775 р. Запорізька Січ за наказом Катерини II була ліквідована, частина козаків переселилась на територію, яку контролювала Туреччина і заснували тут Задунайську Січ (1775—1828 рр.). Згадайте відому оперу Г. Артемовського «Запорожець за Дунаєм».

Сьогодні, як і раніше проходить багато дискусій відносно того, чи можна вважати Запорізьку Січ державою, чи ні. Знайти об'єктивну відповідь на це запитання заважає надмірна політизація даної проблеми. Здебільшого всі ті, хто є прибічником існування незалежної держави на Україні, дають ствердну відповідь, а той хто не підтримує цю ідею — заперечують. Щоб наблизитись до істини, треба в своїх пошуках примінити не ідеологічний, а науковий підхід, тобто розглянути проблему в контексті класичної теорії держави і права, яка досить ґрунтовно розроблена. До основних ознак держави відносять:

- територію і кордони;
- політико-адміністративний устрій;
- суспільну владу, органи управління;
- державну атрибутику і символіку;
- юридично-правові інститути;
- фінансову систему;
- збройні сили, які здатні захищати свою територію;
- можливість проводити самостійну зовнішню політику.

Далі слід показати, що територія, на якій селилися українські козаки і яку вони контролювали, охоплювала майже весь південь України, насамперед теперішні Дніпропетровську, Запорізьку, Кіровоградську і частково Полтавську, Черкаську, Миколаївську та Херсонську області. Вся територія поділялась на гак звані паланки. Це слово означало і фортецю, і територію, котра їй підлягала.

Чисельність козаків на Січі коливалась в залежності від пори року, ходу воєнних дій, та інших причин, але рідко перевищувала 15—20 тисяч. Загальна кількість населення на землях, які контролювали запорожці, становила більше 100 тисяч. Переважна маса козаків проживала на так званих зимівниках-хуторах із двох-трьох хат і господарських будівель. Таке гос-

подарство ґрунтувалось на особистій вільнонайманій праці, воно було основою економіки Запоріжжя і було на той час найбільш продуктивним. Практично вже з самого початку козацтво формувалося як категорія людей, що виходила за рамки феодальної епохи.

Розглядаючи наявність наступної ознаки державності — органів влади і управління, треба перш за все відмітити такі риси політичної організації Запорізької Січі як відсутність кріпацтва, формальну рівність усіх членів козацької громади, право брати участь у військових радах, які були вищими органами влади.

Такі ради скликалися кілька раз на рік, для вирішення найважливіших питань: про війну і мир, про участь в поході, а також для обрання вищих посадових осіб: гетьмана або кошового отамана, судді, осавула, писаря, обозного, та інших. Як бачимо, структура суспільних інституцій на Запоріжжі була надзвичайна простою. Загальна козацька рада (коло) виконувала функції своєрідного законодавчого органу. Обрані посадові особи наділялись виконавчою владою. Закріплених правових актів цих інституцій не існувало. Вони керувались у своїй діяльності усним звичаєвим правом, яке виникло ще за часів Київської Русі (мова йде про народні віча). Внутрішній суспільний устрій Запоріжжя різко виділявся на фоні безмежного панування феодальних відносин і його можна вважати республіканським за своєю формою.

Звичайно, як і кожне явище, так і історію Запорізької Січі не слід ідеалізувати. Майнова диференціація, а згодом і соціальна нерівність неминуче зумовлювало протиріччя між старшиною і козацькою сірою. Але на фоні безмежного панування абсолютизму в інших країнах організація влади на Запоріжжі різко виділялась своїм демократизмом.

Створила Запорізька Січ і свою власну символіку — так звані клейноди. До клейнодів належали: корогва (прапор) — переважно малинового кольору, бунчук, булава; печатка, герб, на якому було зображено козака з мушкетом її шаблею. Офіційно державне утворення українських козаків називалось «Низове військо Запорізьке».

Цікавим є питання про юридично-правові інститути (наступна ознака державності). Військова дисципліна на Січі ґрунтувалась на звичаях людської гідності. Найбільше козак боявся осуду своїх товаришів. Однак на Січі існували козацькі суди, основані не на писаних законах, а на традиціях, які оберігались і яких свято дотримувались. Суддя вважався другою особою після кошового отамана. Документи свідчать про характер козацького суду. Широко використовувались такі заходи, як взяття винуватця «на поруки», або зменшення покарання враховуючи його сімейне становище. В той же час суворо каралися такі злочини як вбивство людини, дезертирство з поля бою, зрада, крадіжки та бійки.

Загальновідома істина, особливо для середньовіччя, що тільки та держава може постояти за свої інтереси, яка має сильне військо. Козацьке військо вважалось одним з найсильніших у Європі. І пояснювалось це не ли-

ше особистими якостями козаків, а й тим, що це була армія, в якій командирів обирали самі воїни, і тому на командні посади попадали найбільш досвідчені і талановиті люди, яким повністю довіряли.

Відомий дослідник історії запорізьких козаків Д.І. Яворницький писав, що борючись з татарами і турками, козаки мали більш «державного інституту», ніж польська шляхта чи московські царі. Вони зрозуміли необхідність запеклої боротьби з Кримом та Туреччиною. В той час коли в Польщі і Росії не сміли й думати про таку боротьбу і сплачували данину кримським татарам, козаки ставали до боротьби проти завойовників і це раз перемагали ворога. Детальніше про воєнне мистецтво козаків необхідно прочитати по підручнику для школи.

Запорізькі козаки мали свою дипломатичну службу, приймали посланців іноземних держав і направляли своїх в інші країни.

І лише єдиної ознаки держави ми не знаходимо в історії Запоріжжя — наявності своєї власної грошової одиниці. Але пояснюється така обставина складними умовами, в яких перебували козаки, тим більше, що і в наші часи деякі держави не мають цього.

Таким чином, можна дискутувати чи відповідає Запорізька Січ всім вимогам класичної теорії держави і права, але ніхто не може заперечити, що силу історичних обставин; Запорізька Січ перетворилася на життєздатний політичний організм, який успішно виконував функції Української держави. В майбутньому суспільний устрій Запоріжжя став основою державного будівництва на визволених землях в XVII ст.

Визвольний рух в Україні в кінці XVI — першій чверті XVII ст.

Посилення феодално-кріпосницького гноблення, яке особливо стало відчутним в другій половині XVI ст., тобто після укладення у 1569 році Люблінської унії, неминуче викликало опір з боку українського народу. Крім втеч від своїх гнобителів за дніпровські пороги, селянство все частіше переходило до активних форм боротьби: погромів панських садіб, захоплення земель та іншої власності феодалів) розправи з найбільш ненависними експлуататорами. Антифеодальний і одночасно національно-визвольний за своїм характером рух розпочався ще наприкінці XV століття, коли у 1490—1492 рр. на західноукраїнських землях відбувалося селянське повстання під приводом Мухи і Борули, а вже в 20-х роках XVI ст. тут діяли загони опришків на чолі з Петром Чумаком і Марком Гаталою. Сміливі дії борців за свободу завдавали відчутних ударів польсько-шляхетського режиму і поступово набирали все більшого розмаху.

Особливо великою загрозою для поневолювачів стало могутнє селянсько-козацьке повстання на чолі з Криштофом Косинським, що був на той час гетьманом реєстрового козацтва (тих козаків, які були внесені до званого реєстру і перебували на службі у польського короля). Це повстання виривало в центральній частині України в 1591—1593 рр. і стало сигналом

для початку боротьби на Київщині і Переяславщині. Повстанські загони зайняли кілька міст і підійшли до Києва, захопивши багато трофеїв. К. Косинський готувався до продовження боротьби і повернувся на Запоріжжя для поповнення сил. Але влітку 1593 року, коли зібране ним двохтисячне козацьке військо обложило Черкаси, Косинський був вбитий під час переговорів, після чого козаки відступили. Але це повстання започаткувало цілий період героїчної боротьби.

У 1594 році на чолі повстанців став Северин Наливайко. Його загін спочатку склався із селян та міщан, але після успішного походу в Молдову проти татар і турок, до нього приєдналися запорізькі козаки, яких очолював Григорій Лобода. Їх об'єднаний загін визволив місто Бар, що стало сигналом для всенародної боротьби на Брацлавщині і Волині. У 1596 році армія повстанців нараховувала більше 10 тисяч чоловік, але довго протидіяти регулярним карательним військам Речі Посполитої вони не могли. В травні 1596 р. біля міста Лубни повсталі були оточені і розбиті, а Наливайко після довгих катувань був страчений у Варшаві.

В XVII ст. відбулось ще кілька повстань: у 1625 р. на чолі з Марком Жмайлом, у 1630 р. — під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила), у 1635 р. боротьбу очолив Іван Сулима, у 1637 році — Павло Бут (Павлюк), а в 1638 році — Яків Острянин. І хоча кінець кінцем всі ці повстання закінчувалися поразкою і не дали очікуваної свободи, їх значення і на той час, і для майбутнього важко переоцінити. Вони свідчили про те, що український народ готовий до боротьби за своє визволення. Ці повстання готували велику визвольну війну 1648—1654 рр., в ході якої був використаний набутий досвід.

Культура України в XVI — першій чверті XVII ст.

Відповідаючи на питання, перш за все слід відзначити, що в цей складний період іноземного панування, український народ не втратив кращих здобутків минулих років, зумів зберегти свою самобутність, поповнивши культурну скарбницю новими досягненнями.

Радимо чітко визначити структуру відповіді, виділивши такі проблеми.

1. Загальна характеристика історичного періоду.
2. Розвиток освіти і наукових знань.
3. Успіхи книгодрукування.
4. Усна народна творчість.
5. Театр і музика.
6. Образотворче мистецтво і архітектура.
7. Побут і звичаї.

Конкретний матеріал для відповіді досить детально викладений в підручнику і тому звертаємо увагу лише на головні її фрагменти. Так, говорячи про розвиток освіти і наукових знань, обов'язково підкресліть велику

роль братств — громадських спілок православного українського населення, які стали центрами збереження культурної спадщини. Перше братство разом із школою і друкарнею виникло у 1586 році у Львові. З діяльністю братств пов'язані імена таких відомих вчених-просвітителів як Іон Борецький та Петро Могила. У 1632 році виникла Києво-Могилянська колегія, яка за рівнем викладання не поступилась європейським університетам і академіям. Фактично це був перший вищий навчальний заклад на Україні в якому одержало освіту багато відомих в майбутньому політичних діячів.

Успіхи у справі книгодрукування зв'язані з ім'ям Івана Федорова, який у Львові у 1574 р. видав перші друковані на Україні книги «Апостол» і «Буквар».

Хороші можливості показати свою ерудицію Ви отримуєте при характеристиці такого багатющого джерела культури, як усна народна творчість українського народу. В своїх думках, піснях, легендах, казках найповніше розкривались заповіті мрії людей, їх уявлення про добро і зло. Народний епос відобразив кращі риси українського народу. Згадайте «Пісню про Вийду», «Думу про козака Голоту», легенду про Самійла Кішку. В усній народній творчості віддзеркалена героїчна боротьба народу за волю і краще життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борженко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX ст. — К., 1996
2. Водотика С.Г. Наш край у ХІІІ-ХУІІІ ст. Херсон. 1995.
3. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. — Будь яке видання
4. Історії релігії в Україні/ За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. — К.,1999
5. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Сталинської держави до кінця ХVІ ст. — К., 1996
6. Яковенко Н.М. Нарис історії України: З найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. — К.,1997

Тема: Козацтво та національно-визвольна боротьба українського народу

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр.

Війна 16-18—1654 рр. під керівництвом Б. Хмельницького стала такою подією, яка докорінно змінила історичну долю українського народу. Але разом з тим вона вплинула на хід розвитку багатьох країн і привела до великих змін в Європі, до нової розстановки сил на всьому континенті.

За своїм характером ця війна була одночасно і національно-визвольною боротьбою і соціальною революцією, тому що її результатом стало знищення кріпосного права і ліквідація поміщицького землеволодіння на визволеній території.

Війна 1648—1654 рр. почала назрівати давно, про що переконливо свідчать численні козацько-селянські рухи та повстання XVI — першої половини XVII ст. Вона була викликана погіршенням становища українського народу, землі якого після Люблінської унії 1569 року попали під владу польських феодалів. Початок XVII ст. ознаменувався дальшим посиленням соціального гноблення, ще жорстокішими гоніннями на православну віру і постійними проявами образ і приниження людської гідності українців. Навіть представники привілейованої частини українського козацтва не були захищені від свавілля польської шляхти. Це можна побачити на прикладі життя Богдана Хмельницького, трагічна особиста доля якого була складовою частиною історичної долі його народу. Саме цій людині судилося відіграти провідну роль в повній драматизму тогочасній ситуації. І оцінюючи його діяльність з точки зору людини нашого часу слід віддати йому належне. Адже не зважаючи на неоднозначність характеристик особи Б. Хмельницького, навіть ті, хто негативно оцінює його життєвий шлях, визнають державні та військові здібності Хмельницького, його великий вклад у справу визволення народу з-під влади Речі Посполитої, Богдан Хмельницький зміг зрозуміти, що його особиста доля невід'ємна від всіх українців, які пригнічені і безправні. Тому розпочавши боротьбу з польською шляхтою під тиском обставин особливого характеру, він піднявся до розуміння необхідності захисту інтересів всього народу, а це можливо було лише за умови створення незалежної держави.

Війна проти польсько-шляхетського панування розпочалась після того, як Б. Хмельницький на Запоріжжі сформував козацький загін і закликав до боротьби. Його підтримали різні суспільні сили: селяни, козаки, жителі міст, українська шляхта і православне духовенство — всі вони чекали сигналу до виступу і були готові боротись. В даному випадку ми маємо вдалий приклад успішного поєднання об'єктивних і суб'єктивних передумов, які призвели до відповідних подій.

Хід війни і найважливіші битви докладно описані в підручнику, звертаємо увагу лише на головні її етапи. Перший охоплює 1648 рік, на протязі якого повстанці одержали перемоги над польсько-шляхетським військом під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями. Ці перші перемоги вселили надії на визволення і привели в рух весь народ. Але чіткої політичної програми Б. Хмельницький ще не мав.

В 1649 р. військові дії відновилися. Слід звернути увагу на те, що на початку року Б. Хмельницький вперше заявив, що він ставить своїм завданням визволити весь народ, в цьому ж році українське військо здобуло важливу перемогу у битві під Зборовом, після чого було укладено вигідний для України мир. За умовами Зборівського договору на території трьох

воєводств (Київського, Чернігівського і Брацлавського) влада перейшла до рук гетьмана. Це означало, що утворилась територія, на якій розпочалась розбудова Української держави. Але Б. Хмельницький допустив помилку, не подбавши про соціальні вимоги селян, які продовжувались залишатись кріпаками.

В 1651 р. Річ Посполита, не бажаючи втрачати українські землі, відновила воєнні дії і її війська вперше здобули значну перемогу над повстанцями під містечком Берестечком на Волині. Ця невдача змусила Б. Хмельницького зайнятись пошуком нових союзників, так як події показали, що Кримське ханство союзник ненадійний. Опинившись в скрутних умовах, Б. Хмельницький вимушений був підписати Білоцерківський мирний договір, який перекреслював багато попередніх завоювань.

В 1652—1653 рр. боротьба знову відновилася. Після перемоги над поляками в урочищі Батіг майже всю територію України було звільнено від польського ярма. Обидві сторони готувались до продовження війни і перед Б. Хмельницьким постала проблема обрання зовнішньополітичної орієнтації.

Таким чином, тривала боротьба привела до звільнення, але виснажила сили повстанської армії. Ця армія нараховувала 100 тис. і була всенародною, а її головну силу складало козацтво.

Формування української державності в ході визвольної війни

В 1648—1654 рр., тобто в ході визвольної війни, відбувався процес державотворення, викликаний всенародним прагненням до звільнення як від національного, так і соціального гноблення. На визволеній території були ліквідовані органи управління Речі Посполитої, велике землеволодіння і кріпацтво. В надзвичайно складних умовах, які вимагали постійної готовності продовжувати боротьбу, приходило формування нових органів влади Української держави, яка розміщувалась на Лівобережній Україні і почала називатися Гетьманщиною.

Внаслідок вказаних особливих умов склалися такі специфічні органи влади, які поєднували в собі елементи військового і цивільного управління. Це давало можливість в короткий час мобілізувати сили для захисту від ворогів. Слід відзначити суттєву рису створених органів, так як вони істотно відрізнялись від подібних органів в інших країнах — ініціатором їх утворення буй народ, а в основі механізму функціонування лежали принципи козацького самоуправління, що склалися, в Запорізькій Січі. Отже, вперше в історії народ виступив ініціатором і головною силою державотворення, хоч поступово демократичні органи попадали з одного боку під контроль козацької верхівки, а з другого — в залежність до російського самодержавства.

Так як нова держава не мала писаних законів, функції державної влади розподілялись на основі звичаєвого права і за традиціями Запоріжжя.

Вищим органом державної влади була Військова або Народна рада. Вона вирішувала найважливіші питання: про відношення з сусідніми державами та народами, про війну і мир, обирала гетьмана (вищу посадову особу) і Генеральний уряд. Військова рада складалась із козацької старшини і «всього війська Запорізького». Для участі в раді достатньо було проживати на території України. Право голосу мали всі повнолітні чоловіки, а жінки, євреї та цигани були його позбавлені. З точки зору нашого сучасника це може здаватись недоліком, але порівнюючи з іншими країнами того часу існуюча система була найдемократичнішою і яскраво виділялась на фоні монархічних режимів. В майбутньому на раду запрошувались лише представники від окремих військово-адміністративних одиниць і фактично керували на ній представники козацької верхівки. Таким чином, рада, як вищий орган управління, поступово, але неухильно еволюціонізувала з демократичної до олігархічної форми і навіть почала називатись Генеральною радою. Але відрив від народних мас позбавив козацьку старшину могутньої підтримки, що згодом вміло використала самодержавна влада Росії.

Військова рада обирала вищих посадових осіб, перш за все главу держави — гетьмана. Він був наділений великими правами, керував роботою Військової ради, очолював збройні сили, підбирав і рекомендував на обрання місцевих керівників. Фактично гетьман зосереджував у своїх руках військову, виконавчу, законодавчу і судову владу. Крім того, гетьман видавав свої розпорядження-універсали, які мали силу закону, підписував міжнародні угоди, розпоряджався фінансами, роздавав землі.

Разом з гетьманом, військова рада обирала Генеральну старшину, яка ділила з ним виконавчу владу. Ця соціальна верхівка вирішувала фактично всі справи, складаючи, говорячи сучасною мовою, кабінет міністрів, або уряд. До його складу входили: генеральний обозний, два судді, підскарбій (скарбник, що керував фінансовими справами), писар (який фактично був канцлером — главою уряду), два осавули (замісники гетьмана по військовій справі), хорунжий і бунчужний.

Адміністративно-територіальна реформа 1650 р. поклала початок створення нової системи місцевого управління, яка будувалась на основі структури Запорізького війська. І це зрозуміло: адже в тих умовах кожна територіальна одиниця повинна була бути готовою до бою і мати своє керівництво, наділене як адміністративними, так і військовими функціями.

Основним адміністративно-територіальним органом управління був полк. Він іменувався по назві головного міста. Полки не були однаковими ні по території, ні по чисельності. Так, Наприклад, в один і той же час Полтавський полк нараховував у своєму складі більше 5 тисяч чоловік, тоді як Чернігівський — 936. Полки очолювались полковниками, яких обирали на військовій раді полку.

Полковник був не лише воєначальником, а й адміністратором, зокрема мав право наділяти землею козацьку старшину. У нього був свій власний апарат — полкова козацька старшина — суддя, писар, обозний, осавул.

Вони обирались разом із полковником і затверджувались гетьманом. При полковнику на правах дорадчого органу існувала полкова рада.

Поступово вибори полковників набували все більш формального характеру, здебільшого гетьман або цар рекомендували на цю посаду своїх ставлеників.

Територіальною частиною полку була сотня. Як адміністративна одиниця вона складалась із кількох містечок і сіл. На чолі сотні стояв сотник, якого обирали на сотенній раді. Його влада як адміністратора в мирний час поширювалась на все населення сотні, а під час воєнних дій сотник очолював відповідний військовий підрозділ — сотню. Сотники підлягали полковнику і гетьману, а в своєму розпорядженні мали писаря, осавула і хорунжого.

Сотня складалась з куренів — до якого входило населення окремого села чи містечка. Очолював цю військово-територіальну одиницю курінний атаман.

Міста мали свої органи управління, але лише незначна їх кількість зберегла самоуправління, більшість знаходилась в залежності від козацької адміністрації.

Важливе місце в системі державного будівництва належало армії. В ході визвольної війни вона досягла 300 тисяч чоловік — це була масова народна армія, найбільша в Європі. Її ядро складали реєстрові козаки (40—60 тисяч).

Запорізька Січ, являючись невід'ємною частиною України, визнавала владу гетьмана, пізніше також російського царя і деякий час (60-ті — 70-ті роки XVII ст.) польського короля. При цьому вона зберігала незалежність своєї внутрішньої і зовнішньої політики.

Держава мала свою назву — спочатку іменувалась Запорізьке військо, а в кінці XVII ст. — Руське князівство.

Державним гербом було зображення козака з рушницею і шаблею. На території Лівобережної України почало діяти козацьке право і судівництво, ряд міст мали Магдебурзьке право (самоуправління).

Нове державне утворення уже в перші роки довело свою життєздатність, всі його органи успішно функціонували.

Входження України під протекторат Російської держави

Відповідаючи на це питання слід перш за все сказати, то досліджуючи взаємовідносини між Україною і Росією, що склалися з 1654 року, історики завжди мали різні, часто діаметрально протилежні судження. Гострі дискусії тривають і зараз. В значній мірі така неоднозначність оцінок пояснюється надмірною політизацією даної проблеми, в результаті чого об'єктивний науковий підхід зникає. На протязі трипалого часу взагалі не було можливості висловити якісь критичні міркування щодо наслідків об'єднання двох держав, так як офіційна ідеологія не допускала цього.

Сьогодні є можливість позбутись однобічного підходу і проаналізувати перебіг подій на основі історичних фактів, після чого зробити аргументовані висновки.

Зауважимо, що багато істориків взагалі заперечують правомірність вживання слів «возз'єднання України з Росією», так як говорити подібним чином можна лише відносно тих держав, які колись склали одну. Але ми знаємо, що існують різні точки зору на цю проблему. Тому останнім часом з'явився вираз «протекторат». Він означає входження України до складу Російської держави на певних умовах при збереженні своєї автономної і більш точно передає суть Переяславського договору, який визначив умови союзу між Україною і Росією на принципах насильної залежності.

Не претендуючи на істину в останній інстанції, спробуємо висловити своє бачення тогочасної дійсності, без урахування чого не можливо зрозуміти задуму обох сторін.

Розпочавши боротьбу з Польщею за визволення України, Б. Хмельницький зрозумів, що своїми силами перемоги не здобути. Він намагався заручитися підтримкою інших держав, спочатку Кримського ханства і Туреччини, але міцного союзу не тішило: ці держави мали свою мету та й відношення українського народу до такої угоди було негативним. Залишалась можливість отримати допомогу від московського царя і Б. Хмельницький звернувся до нього. Але російський уряд хоча був не проти скористатися вигідним становищем, яке давало можливість поширити свою владу на землі України зволікав з прийняттям рішення і чекав, поки українці та поляки не виснажать одне одного.

Щодо планів Б. Хмельницького, то М. Грушевський вважає, що ми не знаємо, як він уявляв свої відносини з Москвою в майбутньому, але можна лише висловлювати сумнів щодо намірів гетьмана створити міцний зв'язок, а тим більше приєднати назавжди Україну до Росії. Скоріше всього, цей союз мав стати складовою частиною цілої системи союзів, яку Б. Хмельницький готував проти Польщі. Та коли Росія зважилась прийняти пропозицію, стало ясно, що в майбутньому будуть ускладнення.

Точку зору М. Грушевського не підтримують ті історики, які доводять, що Б. Хмельницький не мав наміру розривати союз з Москвою.

Але непорозуміння почались уже в січні 1654 р. на Переяславській раді, де було підписано двосторонню угоду. Суть її зводилась до того, що Україна визнає владу російського царя, зобов'язується платити йому данину, а Московська держава допомагає українцям в їх боротьбі з поляками. При цьому обумовлювалось, що на Україні зберігаються незалежні органи управління, законодавство і суд, право на обрання гетьмана та інших посадових осіб, козацьке військо. Зберігалась і можливість проводити свою зовнішню політику. Московський уряд не мав права втручатись у внутрішні справи України.

Таким чином, Україна входила до складу Російської держави на правах широкої автономії.

Але російські послы відмовились скласти присягу від імені царя на вірність укладеної угоди, хоч українські представники це зробили. Виникла загроза розриву відносин, тому Б. Хмельницький, вважаючи присягу формальністю, погодився не вимагати її. Та дуже скоро, за цією формальністю прийшла реальність, яка показала, що російський уряд не має наміру дотримуватись зобов'язань, а прагне до установлення своєї влади над Україною. За висловом відомого українського історика М. Брайчевського, союз, що намічався як рівноправний, перетворився в союз коня і вершника. Що правда цей процес відбувся поступово, в усякому разі до смерті Б. Хмельницького (1657 р.), основні принципи угоди виконувалися.

Та все ж значна частина козацької старшини і сам Богдан Хмельницький після Переяславської ради уяснили майбутню перспективу і вона їм сподобалась. Щоб не розривати союз, у березні 1654 р. деякі статті Переяславського договору були уточнені. Козацька старшина прагнула обмежити втручання царя і внутрішні справи України, але в Москві не хотіли поступатись, а тільки трохи зменшили на деякий час свої прагнення. Березневі статті відігравали велику роль на протязі цілого століття, визначаючи основу суспільного устрою України. У відповідності з ними Україна визнавала права царя тримати у Києві свого воєводу з військом, повідомляла його про переговори з іноземними державами, а також про вибори нового гетьмана. На жаль, багато положень цього документу допускали двозначне трактування, в результаті чого між Україною і Московською державою установились невизначені відносини, які пізніше Москва, як сильніша сторона, використала на свою користь.

Таким чином, 1654 рік став переломним в житті українського народу. Довгий час в радянській історіографії утверджувалась думка, що входження України до складу Московської держави принесло їй народу лише одні блага, і зовсім мало говорилось про втрати. Дійсно, були певні здобутки. Перш за все стала можливою спільна боротьба проти самодержавства, а також проти зовнішньої агресії, як наприклад у Вітчизняній війні 1812 року і в роки Великої Вітчизняної війни. Але лиха завдала Україні політика русифікації, введення кріпосного права, ліквідація демократичних органів управління. Набуло поширення необгрунтоване твердження, що після 1654 р. припинились набіги татар і турків на українські землі, які ніби то надійно захищала Росія. Ось чого якраз і не сталося: руйнівні напади з Півдня продовжувались.

Разом з тим слід відзначити, що після підписання Переяславської угоди раніше ізольована Росія, яку в той час називали Московія, почала впевнено просування уперед по шляху перетворення на велику державу. Крім всього іншого, вона отримала зручний плацдарм для боротьби за вихід до Чорного моря.

Соціально-економічне і політичне становище України в другій половині XVII ст.

Після Переяславської ради становище України залишалось складним, так як Річ Посполита не бажала втрачати українські землі. Почалась виснажлива війна Росії з Польщею, під час якої бої йшли па Україні і в Білорусії. Спочатку російсько-українські війська діяли успішно — здобули ряд перемог в Білорусії, в результаті чого її територія була звільнена від польського панування. Але поступово між російським царем Олексієм Михайловичем та Б. Хмельницьким відносини погіршали, бо основні сили цар спрямовував не па визволення Правобережної України, а на білоруський театр війни. Б. Хмельницький небезпідставно розцінив такий поворот в політиці як відмову царизму від виконання умов Переяславської угоди і почав шукати союзників серед інших держав. Наслідком його діяльності стало покращення взаємин з Туреччиною і Кримським ханством, а також укладення союзу із Швецією.

В той же час відносини з Росією ставали все напруженішими, особливо після того, як російська сторона у 1656 р. підписала Віденське перемир'я з Польщею й почала воювати проти Швеції. Б. Хмельницький категорично відмовився розірвати союз із шведами і все більше обурювався замахами російського уряду на автономію України. Про загарбницькі плани царя свідчило призначення в кілька міст російських воевод. Не відомо, чим би скінчилися російсько-українські суперечності, але в їх розпалі Б. Хмельницький раптово помер. М. Грушевський та інші історики вважають, що гетьман мав намір розірвати договір з Росією як такий, що не виправдав сподівань українців.

Як би там не було, але смерть Б. Хмельницького стала непоправною втратою для українського народу, і привела в майбутньому до трагічних подій. В українському суспільстві не знайшлося людини, яка б, очоливши державу на крутому повороті її історії, об'єднала всі стани навколо виконання головного завдання — зберегти незалежність і державність. Але такої людини, що стала б на рівні особи Б. Хмельницького, не з'явилося.

Замість конче необхідної єдності в країні відбувся трагічний для її долі розкол. Це був розкол як суспільний, так і територіальний, що стало вигідно лише ворогам.

Розкол в суспільстві розпочався внаслідок жорстокої боротьби за гетьманську булаву, яка часто переходила з рук в руки. Але була не лише боротьба за владу, але і за вибір орієнтації. Велика частина козацької старшини і народу залишилась вірною Переяславському договору, в той час як інша частина, розчарувавшись у своїх надіях на допомогу Росії, щиро вірила, що курс на зближення з Польщею або з якоюсь іншою державою принесе кращі результати. Виразником інтересів цієї частини суспільства стан гетьман Іван Виговський, який у березні 1658 р. уклав з Річчю Посполитою Гадяцький договір, що на його погляд створювало кращі умови іс-

нування української державності. Дійсно, польська шляхта, зрозумівши свої прорахунки, пішла на значні поступки, обіцяючи широкі права для України у складі своєї держави. Після цього розпочалась кривава боротьба між тими, хто підтримував і. Виговського і тими, хто стояв за союз з Росією. Боротьба ставала все жорстокішою, в неї втягувались нові учасники. За ними стояли дві держави — Росія і Польща, кожна з яких мала свої далекосяжні плани, що йшли врозріз з інтересами ворогуючих людей однієї національності.

Більш детально про перебіг подій треба прочитати в підручнику. Ми ж відзначимо, що період 1663—1687 років увійшов в історію України під назвою «Руїна». Дійсно, воєнні дії проходили на території як Лівобережної, так і Правобережної України і перетворили її міста і села в руїни, привели до загибелі багатьох людей, які, кожен по-своєму, бажав кращої долі як собі, так і своєму народу. Звичайно, серед дійових осіб цієї кривавої драми були і такі, що переслідували лише корисливі цілі, але трагізм ситуації заключався в тому, що українці вбивали українців і своїми діями сприяли здійсненню загарбницьких планів як Росії, так і Польщі.

У 1667 р. російських цар і польський король уклали Андрусівський договір про перемир'я, який був підтверджений у 1686 р. підписанням «Вічного миру». За умовами цих угод територія України ділилася між двома колишніми ворогами. Лівобережжя лишалось у складі Росії, а Правобережжя закріплювалось за Польщею.

Таким чином фіксувався територіальний розкол України, який значною мірою був викликаний тим розколом, що стався в суспільстві. Уроки цих давніх поділів актуальні і в наш час, коли в складних умовах триває процес відродження української державності.

Закінчуючи відповідь, треба сказати і про ту героїчну боротьбу, яку вів український народ проти турецько-татарської агресії. В 1677 р. 100-тисячна турецька армія взяла в осаду Чигирин, його обороняли 12 тис. російських солдатів і українських козаків. Але ворогам не вдалося взяти фортецю, і лише під час другого чигиринського походу в 1678 р. турки й татари захопили місто-фортецю. Та нарешті 70-тис. російське і 50-тисячне козацьке військо зупинило і вигнало загарбників. Це один з прикладів успішної боротьби двох дружніх народів, які всупереч егоїстичним планам своїх керівників спільно відстоювали свободу і об'єднували зусилля проти ворогів. В цей час великим і заслуженим авторитетом користувався легендарний кошовий атаман Іван Сірко. Під його керівництвом запорізькі козаки мужньо билися з татарськими і турецькими загарбниками, захищаючи південні рубежі України і Росії.

Про особливості соціально-економічного розвитку українських земель у другій половині XVII ст. треба прочитати у відповідному параграфі підручника. При ньому зверніть увагу на таку обставину: уже в перші роки після Визвольної війни козацька верхівка, використовуючи своє привілейоване становище, починає поступово виділятися і збагачуватись за раху-

нок експлуатації колишніх побратимів. Це ще більше поглибило розкол, що стався в суспільстві і мало негативні наслідки для української державності.

Україна в першій половині XVIII століття

Визначальною подією цього періоду, що істотно вплинула на долю українського народу, стала Північна війна (1700—1721 рр.), яку Росія вела із Швецією за вихід до Балтійського моря. Як і кожна війна, ця війна вимагала великого напруження сил, супроводжувалась втратами, вела до дальшого погіршення життя. Тягар війни ліг і на Україну. Українські козаки у складі російської армії гинули в боях, селяни за наказом царя Петра і відправлялися на будівництво Петербургу, де гинули від непосильної праці та хвороб, в містах і селах посилювалися побори для потреб війни.

Як уже говорилося в попередніх розділах, московський уряд вже в перші роки після підписання почав порушувати Переяславський договір. Але ще більше посилювався наступ на українську автономію за Петра і, при якому складається самодержавна влада у вигляді абсолютизму. Маючи крутий характер і велике прагнення до необмеженої влади, цар Петро не бажав рахуватись із зобов'язаннями свого батька щодо прав України, навпаки, вони йому заважали. Це особливо стало помітно під час війни. Українські козацькі старшини повідомляли гетьману І. Мазепі, що російські воєначальники посилюють козаків на самі небезпечні операції і зовсім не рахуються з ними. Ситуація, то склалась, підштовхнула І. Мазепу до рішучих дій. У 1708 р. він уклав союз із королем Швеції Карлом XII, який обіцяв в разі перемоги падати Україні свободу. Разом з тим, деякі історики висловлюють думку, що одночасно І. Мазепа уклав ще одну угоду — з польським королем, яка повертала Україну під владу Речі Посполитої, а гетьману було обіцяно князівський титул і Полоцьке й Вітебське воєводства. Але значимо, що не всі дослідники діяльності І. Мазепи підтримують дану версію. Натомість вони і заперечують на тій підставі, що така версія не правдоподібна: адже гетьман України мав значно більше, ніж обіцяна винагорода. Крім цього, версія не підтверджена документально.

Дискусії відносно оцінки вчинку І. Мазепи тривали і в минулому, і, мабуть, будуть продовжуватись і в майбутньому. Неоднозначність особи Мазепи і його дій ускладнюється тим, що ця людина досить суперечлива: з одного боку — освічений і здібний державний діяч, меценат, який чимало зробив для розвитку української культури. З іншого боку — людина хитра і підступна, без твердих моральних принципів, що проявилось і по відношенню до близьких людей. З особою І. Мазепи у свідомості народу асоціювалось посилення експлуататорської політики російського самодержавства, вірним провідником якої довгий час був він.

Всебічному висвітленню різнопланової діяльності І. Мазепи перешкоджала політична обстановка як XVIII—XIX ст., так і менш віддалених ча-

сів. Офіційна точка зору полягала в тому, що І. Мазепа вважався зрадником. Сьогодні можна спостерігати цілком протилежну картину: почалась компанія обілення І. Мазепи, при цьому автори апологетичних праць намагаються зробити з нього послідовного борця за свободу народів. На жаль, при такому однобічному підході повторюються недоліки безоглядних хулителів І. Мазепи але, так би мовити, навиворіт.

Прибічники теорії «гетьмана-героя» ігнорують історичні документи, а керуються як правило тим, що і їх непримиренні противники: політичними симпатіями та емоціями.

Спробуємо висловити деякі свої міркування і приводу даної проблеми. Очевидно, що називати І. Мазепу «зрадником» можна лише по відношенню до російського самодержавства і царя Петра I, який всебічно довіряв гетьману. Відносно «зради» українського народу, то знаючи його становище на початку XVIII ст. можна сказати, що вчинок І. Мазепи був об'єктивно направлений на звільнення всієї України від російського абсолютизму, деспотизму. Але немає цілковитої впевненості в тому, що новий гарант української свободи — Швеція не стала б в майбутньому її душителем. Крім того, скоріш всього, що приймаючи доленосне рішення, І. Мазепа, як завжди, керувався перш за все своїми особистими інтересами, а не думав про покращення життя своїх підлеглих.

Народ України не підтримав І. Мазепу. Це пояснюється не любов'ю народу до царя Петра I і не його прагненням лишитись у складі Російської держави, а не популярністю особи І. Мазепи як серед козацької старшини, так і серед простого люду. Не випадково, протестуючи проти гноблення, запорізький кошовий атаман Гусак писав І. Мазепі, що за його правління «бідним людям гірше, ніж за ляхів». Тому, на відміну від наслідків заклику Б. Хмельницького, який звернувся за підтримкою до народу, звернення І. Мазепи не дістало схвалення. Навпаки, проти шведів розпочалась активна боротьба, а з гетьманом до короля Карла XII перейшло всього біля 4 тис. козаків, з яких частина потім змінила своє рішення.

Оцінюючи діяльність Мазепи в цілому, відомі українські історики завжди визначали його відчуженість від народу. Так, М. Костомаров писав, що «Мазепа як історична особа не був представником жодної національної ідеї». М. Грушевський, який був одним з ініціаторів політичної реабілітації Мазепи і якого аж ніяк не можна запідозрити у відсутності українського патріотизму, дійшов висновку, що Мазепа був дуже сумнівним надбанням для Гетьманщини, і мало підходив на роль самостійного, відповідального правителя. Його плани не малі під собою ґрунту, так як народ їх не підтримував.

Детально про перебіг подій треба прочитати в підручниках історії, ми ж відзначимо, що навіть коли допустити, що І. Мазепа керувався кращими помислами, наслідки його прорахунків були дуже тяжкі і ще більше погіршили становище України.

Вміло використавши невдалу спробу І. Мазепи, Петро і розпочав наступ на українську державність і вже відкрито порушував умови Переяславської угоди. Від того часу вибори гетьмана перетворились у формальність, так як кандидатуру на цю посаду підбирав цар. Всіх, хто навіть підозрювався у співчутті Мазепі, чекала жорстока кара. За наказом Петра і була зруйнована гетьманська резиденція — Батурин. Ця варварська акція супроводжувалась розправою над жителями міста. Зруйнували і Запорізьку Січ, після чого козаки вимушені були переселитись на територію, контролювану Кримським ханом, і тут заснували Олешківську Січ. Слід звернути увагу, що за часів Петра і була ліквідована також автономія усіх козацтв (Донське, Яіцьке та ін.). їх перетворили в козачі війська і поставили під владу військового відомства.

Після поразки під Полтавою (1709) шведська армія залишила Україну, а разом з нею подався за кордон і Мазепа, де невдовзі помер.

Гетьманом України в еміграції стан один з його прибічників — Пилип Орлик. Він відомий як автор першої в Європі конституції, що було спробою створити в майбутньому правову державу. Так як П. Орлик не здобув реальної влади, його задум не було введено в життя і положення конституції не вилились в чіткі правові форми. Але важливо те, що мабуть вперше в історії з'явився документ, в якому закріплювався пріоритет суспільства над державою. Крім того, вже сам факт появи подібного твору свідчить про досить високий на той час рівень української суспільної думки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні.- К.1991
2. Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків.- К. 1991
3. Її ж Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі.- К. 1993
4. Боплан Г. Опис України.- Будь яке видання
5. Величко С. Літопис.- К. 1991- Т.1-2
6. Володарі гетьманської булави. Історичні портрети.- К. 1994
7. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? //Україна.- 1991.- №№16,17
8. Водотика С. Академік Михайло Єлисович Слабченко. Нарис життя та творчості.- К.; Херсон. 1995
9. Водотика С., Савенок Л. Наш край у Х111-ХУ111 ст.- Херсон, 1995
10. Дзюба Я.І. Україна і Росія.// Наука і суспільство. 1991,- №7
11. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.- Львів. 1990
12. Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали.- Дніпропетровськ, 1990
13. Мицик . Полин-корінь.// Старожитності.- 1991.- №1
14. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1678р.р. крізь призму століть //Український історичний журнал.- 1998.- №№1-3

- 15.Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет.- К.- 1993,1995
- 16.Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках.- К. 1992
- 17.Феденко П. Тріумф і катастрофа: оцінка досягнень і поразки революції Б.Хмельницького.// Культура і життя.- 1990.- №12

Тема: Україна в умовах 2-х імперій. Боротьба за збереження національної самобутності

Зміни в адміністративно-політичному устрої України в другій половині XVIII ст.

В попередніх розділах уже говорилось, що російська монархія, яка за Петра і ставала абсолютною, вміло використовуючи відсутність єдності в українському суспільстві, поступово, але неухильно дотримувалась курсу на ліквідацію української державності. Послідовність такої політики можна побачити на прикладі історичної долі інституту гетьманства. Ще в 1722 р. Петро I ліквідував його, передавши управління над Україною Малоросійській колегії. В 1727 р. в результаті зусиль козацької старшини гетьманство було відновлено, але ненадовго. В 1734 р. замість нього було утворене так зване «Правління гетьманського уряду», в якому фактично все вирішували російські чиновники. Далі, в 1750 р. гетьманство в останній раз відновили. Та вже в 1764 р. доля цього важливого державного інституту вирішилась назавжди. Катерина II запропонувала останньому гетьману України К. Розумовському відмовитись від цієї посади і він не чинив опору. Управління Україною було передано в руки новій (другій) Малоросійській колегії і фактично правителем України став граф Петро Румянцев. Він вжив ряд заходів щодо обмеження селянських переходів, готуючи ґрунт для кріпосного права.

Як уже говорилось, в 1775 році царські війська; зруйнували Запорізьку Січ, після чого Україна втратила останній оплот своєї незалежності.

В 1782 р. Малоросійська колегія була скасована, територію Гетьманщини поділили на намісництва — Київське, Чернігівське, та Новгород-Сіверське, які згодом перетворились в губернії. Водночас козацькі полки реорганізовувались в карабінерні частини і повністю скасовувалась традиційна судова система.

Таким чином, в централізованій Російській державі не тільки українська державність, навіть і автономія не мали перспективи для свого дальшого розвитку. Цей процес був тривалим і відбивав Два явища в тогочасному суспільстві.

По-перше, поступову реставрацію феодально-кріпосницьких порядків і, по-друге, насильницьке включення України в державні структури Російської імперії.

В 1783 р. на Україні було введено кріпосне право. Всі ці акції царизму знаменували собою знищення залишків державних інститутів України, яка повністю перетворилась в провінцію імперії.

Можна впевнено сказати, що і в економічному, і в політичному відношеннях Україна була прогресивним державним утворенням, яке випередило свій час і не вписувалось в існуючу феодальну систему. Це і стало основною причиною його знищення.

Існування на протязі більш ніж 130 років Української держави (Гетьманщини) переконливо показує неспроможність колись поширених вигадок про «бездержавність» української нації. Той одночасно героїчний і трагічний час не пропав марно, адже в ньому були закладені традиції непідвладних диктатурі визвольних змагань, які дали певні наслідки сьогодні.

Але історичні уроки другої половини XVII ст. переконливо свідчать, що в складних умовах боріння за власну державність необхідно зберегти єдність в суспільстві, без чого перемоги не здобути. Для наповнення реальним змістом доленосного Акту про незалежність України необхідно, крім всього іншого, вивчати досвід наших предків, враховуючи їх здобутки і невдачі.

Визвольна боротьба народних мас України в другій половині XVIII ст.

Друга половина XVIII ст. характеризувалась дальшим посиленням експлуатації селянства як на Лівобережній Україні, що входила до складу Російської держави, так і на Правобережжі, яке знаходилося під владою Польщі. В умовах наближення кризи феодально-кріпосницької системи російські і польські дворяни намагались збільшити свої прибутки шляхом збільшення днів панщини і запровадження додаткових повинностей, обертаючи в кріпаків значну частину козацького населення. Соціальний гніт посилювався національним гнобленням. Так, російський царизм ліквідував залишки української автономії і проводив політику русифікації, а польські феодали посилили гоніння на православну церкву, знущались над національними почуттями українців, забороняли рідну мову. Тому цілком закономірно, що саме в цей час різко загострюється класова боротьба і по Україні прокотилася могутня хвиля народних повстань. Їх поширенню сприяла селянська війна в Росії під керівництвом О. Пугачова.

У 1757 р. відбувся виступ селян біля Житомира, в 1757 р. — в Немирові, 1761 р. — в Лисянці. З 1767 по 1770 р. вирували виступи в селі Кліщинцях (тепер Черкаська область).

Та найбільший рух, який переріс у справжню війну, відбувся у 1768 році і ввійшов в історію під назвою «Коліївщина». Очолювали повстанців М. Залізник та І. Гонта. Учасники боротьби називали себе гайдамаками. Це слово тюркського походження і означає «нападник». Дійсно, доведені до відчаю селяни і міська біднота, які склали основу козацького

війська, сміливо нападали на ворожі гарнізони в містах, знищували польську шляхту (згадайте поему Т. Шевченка «Гайдамаки»).

Хід повстання докладно висвітлюється в підручниках. Звернемо увагу лише на те, що деякі історики негативно оцінюють гайдамацький рух, розглядають його як «розбій». Вони перебільшують кількість загиблих від гайдамаків, описують жорстокі дії повсталих. Але при цьому замовчують ті знущання і наругу, якої зазнали українці від своїх ворогів.

Характерно, що придушити повстання польській владі допоміг російській уряд, який боявся поширення війни на свою територію. Як це було і раніше, інтереси гнобителів у такі часи співпадали. Над учасниками повстання було вчинено жорстоку розправу. Особливо жахлива доля чекала польських підданих. Так, І. Гопта після страшних тортур був страчений, а М. Залізняка (російського підданого) — відправили на заслання.

На Лівобережній Україні один з найбільших антикріпосницьких виступів відбувся в селі Турбаях на Полтавщині. Причиною стало рішення миргородського полковника Данила Апостола перевести вільних козаків у свої піддані, яке він прийняв ще в 1711 р. Цей приклад яскраво свідчить, як козацька старшина перетворювалась в гнобителів свого народу. З 1776 р. село Турбаї стало власністю поміщиків Базилевських. Протестуючи проти покріпачення, турбаївці скаржились і в сенат, і в суд, але ці інстанції визнали вільними козаками тільки частину жителів. Відповіддю на таку несправедливість став виступ, який тривав з 1789 по 1793 рр. Трагічні події в селі знайшли відображення в народному епосі. Царський уряд за допомогою військ розправився з бунтівниками, а саме село знесли з лиця землі, його мешканців, що лишились живими, переселили в Таврію.

Хоч виступ в Турбаях не переріс у велику антикріпосницьку боротьбу, але його значення не було вузько регіональним, воно свідчило, що прагнення народу до волі не вдалося знищити разом з українською державністю, що козацькі традиції назавжди будуть жити, а українці готові захищати їх навіть ціною власного життя.

Таким чином, визвольна боротьба другої половини XVIII ст. не привела до звільнення. Як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні гнобителі змогли утримати владу об'єднавши свої зусилля. Крім того, феодалне кріпосницька система як в Росії так і в Польщі мали ще досить сил, щоб зберегти своє існування, а в масштабах всієї України не було такої людини, яка б, як Б. Хмельницький, очолила боротьбу, тому вона не набула всенародного характеру. Свою зрадницьку роль відіграла козацька верхівка, яка ввійшла в тісний союз із властями.

Але визвольні змагання лишили помітний слід в історії, розхитуючи основи феодалізму, вони наближали його кінець. Разом з комплексом інших внутрішніх і зовнішніх обставин, гостра класова боротьба стала тією причиною, що привела в кінці XVIII ст. до зникнення Польської держави — Австрія, Прусія та Росія поділили її територію між собою.

Входження Північного Причорномор'я та Правобережної України до складу Росії

Землі Північного Причорномор'я та Правобережної України мали територію, що входила до Київської Русі, але в XIV —XVI ст. були захоплені іноземними державами. У XVIII ст. Північне Причорномор'я перебувало під владою Кримського ханства, яке визнавало васальну залежність від Туреччини. Турецькі і кримські феодали на протязі кількох століть здійснювали спустошливі набіги на українські та російські землі, захоплювали в рабство їх населення. Тільки за 40 років XVII ст. було забрано в рабство 200 тис. чоловік. Кримські набіги являли велику загрозу для багатьох європейських та азіатських держав. Але у XVIII ст. співвідношення сил у Євразії починає змінюватись. Втрачає могутність колись грізна Османська імперія, після поразки в Північній війні відступає на другорядні позиції Швеція, занепадає Польська держава. Натомість набуває сили та великого впливу на міжнародній арені Росія, яка приєднала Лівобережну Україну і відвоювала у Швеції вихід до Балтійського моря. Першочерговим завданням зовнішньої політики Росії в цих умовах стало завоювання виходу до Чорного моря і приєднання Північного Причорномор'я. Такі прагнення Росії надзвичайно загострили її відносини з Туреччиною, що хотіла зберегти свій контроль над Кримським ханством і мати вигідний плацдарм для розгортання агресії.

Боротьба між Росією і Туреччиною за Північне Причорномор'я у другій половині XVIII ст. вступила в завершальну стадію, це і знайшло свій вияв у двох російсько-турецьких війнах — 1768—1774 та 1787—1791 рр.

Плани Росії в значній мірі ґрунтувались на можливостях використання економічного і військового потенціалу України, а особливо великого досвіду боротьби запорізьких козаків проти турків і татар. і ці розрахунки повністю виправдались. .

В першій російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. козацькі загони успішно діяли в складі російської армії, якою командував П.А. Румянцев. В її рядах знаходилось багато солдатів-українців. Спільними зусиллями у 1770 р. було здобуто перемоги на річках Ларга і Кагул, які фактично вирішили хід війни. В цьому ж році російська ескадра розгромила турецький флот в Чесменській бухті, а козацькі чайки потопили турецьку флотилію в гирлі Дунаю. В 1773 р. російські війська під командуванням О. Суворова оволоділи сильною фортецею Тартукай на березі Дунаю, а в 1774 р. Суворов отримав перемогу біля Козлуджі. Після цього Туреччина була змушена підписати Кучук-Кайнарджійський мирний договір. До Росії відійшла територія між Дніпром і Південним Бугом. У 1778 р. у гирлі Дніпра засновується місто Херсон, якому відводилась роль головного порту на Чорному морі і фортеці.

Але результати першої російсько-турецької війни не влаштували ні Росію, яка прагнула закріпитись на приєднаній території, ні Туреччину, що

намагалась повернути втрачене. Тому обидві сторони готувались до нової війни.

Прискорило її рішення Кримського хана, який, оцінивши обстановку, заявив про розрив зв'язків з Туреччиною. Кримське ханство перестало існувати і ввійшло до складу Російської імперії. Сподіваючись взяти реванш, Туреччина у 1787 році почала другу війну з Росією.

Розпочавши війну, Туреччина мала намір організувати наступ на Правобережній Україні і одночасно в Криму. Але російська армія під командуванням О. Суворова у взаємодії з загонами українських козаків розгромила турецький десант в районі Кінбурна. В 1789 р. турки зазнали нищівних поразок біля Фокшан на річці Римнік. Та вирішальною подією війни стало взяття у 1790 р. російською армією фортеці Ізмаїл. В цьому ж році флот під командуванням Ф. Ушакова одержав блискучу перемогу біля форту Хаджибей, де потім була заснована Одеса.

У 1791 р. між Росією і Туреччиною було підписано Яський мир. За його умовами до Росії відійшли землі між Південним Бугом та Дністром.

Територія Північного Причорномор'я починає швидко освоюватись. Після заснування Херсона виникають інші міста:

Олександрійськ (сучасне Запоріжжя), Катеринослав (Дніпропетровськ), Маріуполь, Миколаїв, Одеса.

Наприкінці XVIII ст. до складу Росії відійшли також землі Правобережної України, які раніше захопила Польща. Скориставшись ослабленням цієї держави та її внутрішніми труднощами, три сусідні імперії — Австрія, Прусія та Росія домовились про поділ польських земель. В 1772 р. відбувся перший поділ, в результаті якого до Австрії відійшла частина західноукраїнських земель, а до Росії східна частина Білорусії. Внаслідок другого поділу Польщі у 1793 р. до Росії увійшло Поділля, Волинь, Брацлавщина та Київщина. і, нарешті, третій поділ (1795 р.) завершився входженням до складу Російської імперії Західної Волині.

Оцінюючи результати цих подій треба підкреслити, що поділи Польщі були реакційним явищем, наслідком змови трьох монархів. Польський народ надовго втратив свою державність, а територія України була розірвана між двома імперіями — Австрійською та Російською.

Як на Півдні України, так і на Правобережній її частині царський уряд запровадив феодально-кріпосницькі порядки і допомагав поміщикам експлуатувати трудящих людей.

Ліквідація царизмом Запорізької Січі

60—70-ті роки XVIII ст. ознаменувалися посиленням наступу російського самодержавства на залишки української автономії. Цей процес почався ще наприкінці XVII ст. і проходив поступово, але неухильно. Після того, як у 1764 р. остаточно було скасоване гетьманство, останнім оплотом української державності лишалась Запорізька Січ. Демократичний устрій

Запоріжжя та відсутність кріпацтва суперечили всьому ладу феодальної монархічної держави. Але до того часу, поки існувала загроза кримської агресії, Запорізька Січ лишалась міцним військовим форпостом на південних кордонах, а українське козацтво було реальною силою, здатною зупинити ворога. Тому всіляко обмежуючи права козаків і роздаючи їх землі дворянам, царизм мирився з існуванням цього острівця автономізма.

Після переможної війни з Туреччиною і підписанням Кючук-Кайнарджійського миру загроза від південних рубежів відступила. В цей час в Північному Причорномор'ї знаходилися велика російська армія, яка разом з українськими козаками громила ворога. Використовуючи нагоду, імператриця Катерина II прийняла рішення назавжди ліквідувати невисну їй Січ. За її наказом війська під командуванням генерала Текелія в червні 1775 р. оточили укріплення Нової Січі. Частина козаків не хотіла здаватися, але козацька старшина і кошовий отаман П. Калнишевський, розуміючи безперспективність опору, вирішили не чинити спротиву, сподіваючись на царську милість. Генерал Текелій наказав зруйнувати Січ і заарештував козацьких старшин і П. Калнишевського. Пізніше Катерина II заслала останнього кошового отамана до Соловецького монастиря, де він пробув у неволі 27 років.

3 серпня 1775 р. з'явився маніфест Катерини II, в якому вона, виправдовуючи знищення Запорізької Січі, голослівне звинувачувала козаків в розбійницьких діях і бунтах. Це було неправдою, так як останній кошовий отаман П. Калнишевський проводив відносно Росії лояльну політику. Після ліквідації Запоріжжя Україна попала в повну владу до російського самодержавства. У 1783 р. козацькі полки були реорганізовані на зразок російської армії і стали її складовою частиною. Згодом козаки перестали бути окремим станом, втратили свої права і привілеї і фактично перетворилися в залежних селян. Що стосується козацької старшини, то більшість з них одержали в царській армії офіцерські звання і земельні володіння. Таким чином завершився процес поступової еволюції верхівки козацтва в напрямку перетворення в поміщиків.

Деяка частина козаків, не бажаючи скоритися, переселилась на територію Туреччини і в гирлі Дунаю заснувала Задунайську Січ, яка проіснувала до 1828 р. Але й там їх життя було важким. Тому в 1828 р. вони повернулися на Батьківщину, де теж не знайшли щастя.

Як показали наступні події, російське самодержавство поспішило з розprawою над козацтвом, оскільки у 1787 р. розпочалася друга війна з Туреччиною, в ході якої почалось формування з колишніх запорожців військових загонів, які тепер називались Чорноморським козацьким військом. Це військо (приблизно 12 тис. чоловік) виявило в боях мужність і вміння, багато винахідливості та героїзму. Після переможного завершення війни козакам-чорноморцям були виділені землі на Кубані, куди багато з них і переселилось зі своїми родичами. Так виникло Кубанське козацтво.

Причини остаточної ліквідації козацтва як окремого стану, Запорізької Січі і автономії України історики пояснюють по-різному. Як правило, більше говорять про причини класового та військово-стратегічного характеру. Тим часом, уважний аналіз царського маніфесту від 3 серпня 1775 року свідчить, що в основі цієї акції лежали три групи причин — соціальні, політичні та економічні.

По-перше, царизм не міг не розуміти, що Запорізька Січ, яка здавна була відносно автономною та притулком втікачів, і надалі лишатиметься каталізатором феодалних виступів українських і російських селян. По-друге, його не могло не турбувати зростання економічного потенціалу Запоріжжя (збільшення населення, а основне — великі потенційні можливості козацьких господарств фермерського типу). По-третє, царизм не влаштувала форма внутрішнього устрою Запорізької Січі, заснованого на республіканських, демократичних традиціях, який суперечив загальним нормам самодержавства та імперським порядкам. Лейтмотивом усіх звинувачень, що містяться в царському маніфесті, стала теза про те, що «заводячи власне хліборобство вони (запорожці) розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе в середині Батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамо-витим управлінням».

Таким чином, як в економічному, так і в політичному підношенні, Запорізька Січ і вся Українська держава були прогресивними, передовими державними утвореннями, які набагато випереджали свій час і не вписувались в економічну і політичну систему феодалізму. Це і стало головною причиною знищення української державності.

В 1783 р. на Україні було введено кріпосне право, піл яке попала і значна частина колишніх козаків з їх сім'ями. Ці акції царизму означали остаточно знищення всіх державних інститутів України, яка повністю перетворилась в безправну провінцію Російської імперії.

Українська культура в другій половині XVII—XVIII ст.

Визвольна війна 1648—1654 рр. була такою подією в історії українського народу, що привела до величезних змін в його житті. Звільнення України з-під влади польської шляхти суттєво вплинуло не лише на піднесення її продуктивних сил, а й сприяло духовному розвитку українців, зростанню національної самосвідомості. Тому не випадково, що друга половина XVII — перша половина XVIII ст. характеризувалась визначними здобутками в сфері культури, в якій знайшли відображення як героїчні, так і трагічні події того часу.

Готуючись до відповіді на це питання, треба перш за все чітко визначити її структуру. Радимо користуватись таким планом:

1. Досягнення в галузі освіти і науки.
2. Література та усна народна творчість.

3. Здобутки в галузі архітектури і образотворчого мистецтва.
4. Побут та звичаї українського народу.
5. Політика Росії та її вплив на розвиток культури.

Конкретний матеріал для наповнення відповіді міститься в підручниках. Ми ж звернемо увагу на ряд важливих проблем, які, на жаль, залишаються поза увагою, — тим більше, що в останні роки позначились нові підходи до їх висвітлення.

Так, на протязі тривалого часу в науковій та публіцистичній літературі наполегливо поширювалось аж ніяк не наукове, а пропагандистське твердження, що приєднання України до Росії сприяло піднесенню культури українського народу. Але якщо спробувати проаналізувати наслідки об'єднання з наукової точки зору, то прийдемо до інших висновків.

Перш за все слід відзначити, що, говорячи про зміцнення культурних зв'язків з Росією, треба мати на увазі також зворотну сторону цього процесу: послабились культурні зв'язки з іншими країнами, які в культурному відношенні стояли значно вище Росії. В результаті певні здобутки від такого зближення виявляються значно менше від збитків.

Щоб підтвердити свою думку, наведемо конкретні факти.

Загальновідомо, що грамотність в Росії (а це дуже важливий показник рівня культури) знаходилась на такому низькому рівні навіть серед дворян, що Петро I змушений був видати указ, в якому дворянам заборонялось одружуватись, поки вони не навчаться читати і писати. В той же час на Україні грамотність була набутком не ліпше заможних верхів, а й простого народу. Так, наприклад, дані архідиякона Павла Аленського від 1652 року говорять, що на Україні не тільки чоловіки, але й їхні дружини та дочки вміли читати. Перепис 1740 і 1748 років показав, що в полках, які знаходилися на території сучасної Полтавщини і Чернігівщини, на 1034 припадало 806 шкіл з викладанням українською мовою. При цьому одна школа припадала на 746 душ. А вже в 1804 році було видано царський указ про заборону вчитися українською мовою. Результати його вельми невтішні: перепис 1897 року засвідчив, що український народ став одним з найбільш неписьменних в Російській імперії.

У XVII—XVIII ст. українська козацька старшина в своїй переважній більшості мала прекрасну освіту і вигідно відрізнялася від російського неписьменного або малописьменного боярства. Київська академія аж до 1755 року, тобто до заснування Московського університету була єдиним вищим учбовим закладом в усій імперії. Українська література, образотворче мистецтво, архітектура, музика і театр стояли на значно вищому рівні, ніж в Росії.

Після входження України до складу Росії протягом довгого часу найбільш відомі представники культури загальнодержавного масштабу були переважно українцями або вихованцями учбових закладів, що знаходились на Україні. Для прикладу можна назвати імена таких вчених і громадських діячів, як Ф. Прокопович, С. Яворський, Я. Козельський, В. Капніст, пре-

зидент Російської Академії наук К. Разумовський (гетьман України), художники Д. Левицький та В. Боровиковський, скульптори І. Мартос, композитор Д. Бортнянський та ін.

Таким чином, говорити, що після 1654 р. на Україні став поширюватись благотворний вплив російської культури можна лише дуже відносно. Скоріше російський народ збагатився кращими надбаннями української культури.

Розповідаючи про політику російського самодержавства щодо України, слід підкреслити її русифікаторську спрямованість. При цьому стверджувалось, що української мови не існує, а є «малоросійське наречіє». Тому ще Петро I видавав розпорядження, за допомогою яких намагався добитись, щоб «никакой розни и особого наречия не было».

Занепад феодально-кріпосницької системи в Україні в першій половині XIX ст.

Відповідь на це питання потрібно починати з характеристики становища українських земель в I половині XIX ст.

З кінця XVIII ст. складна доля України стала ще тяжчою. Більшість її території, на якій проживало 80 % населення, входила до Російської імперії, а Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття — перебували під владою Австрійської монархії. Це була трагедія для народу, який віками прагнув до об'єднання і своєї державності, але через історичні обставини не міг у той час досягнути своєї мсти.

У 1796 р. царський уряд, ліквідувавши залишки автономії, розділив територію колишньої Гетьманщини на губернії, як це було в Росії, і навіть згадувати про недавнє минуло заборонялось.

Населення Східної України внаслідок швидкої колонізації південних районів і природного приросту швидко зростало. Якщо у 1795 р. на її території налічувалось 8,2 млн. чол., то в 1858 р. стало 13,5 млн. Ще швидше збільшувалась кількість міського населення, частка якого за цей час зросла з 5 до 11 %. Але все ж основну масу населення України, як і всієї Російської імперії, складали селяни, що перебували в кріпацькій неволі. Сільське господарство було основою економіки і давало переважну частину національного доходу. Після запровадження поміщицького землеволодіння і реставрації феодальних порядків, в цілому система ведення сільського господарства перетворилась в консервативну і відсталу. Вона базувалась на експлуатації залежних селян і рутинній техніці. Така система, коли власник землі був забезпечений дармовою робочою силою, не стимулювала впровадження передових методів обробки землі і застосування машин, вела до застою і низької продуктивності. Лише частина поміщиків, переважно на Півдні України, прагнула капіталізувати виробництво і використати механізми. В таких господарствах здебільшого сіяли технічні культури: цукрові буряки, льон, коноплі, тютюн. Починаючи з 30-х років значно

збільшилось виробництво товарного хліба, особливо це стосувалось Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній.

Крім товарного землеробства, помітних успіхів досягло товарне тваринництво, перш за все вівчарство. Російські та закордонні фабрики потребували великої кількості вовни, яку з успіхом постачали з Півдня України.

Таким чином, хоч і повільно, але невпинно відбувався процес зростання товарності сільського господарства, що свідчило про те, що феодально-кріпосницька система відходить в минуле.

Важливим показником занепаду феодально-кріпосницької системи у першій половині XIX ст. був дальший розвиток промисловості. В цій галузі починався промисловий переворот, тобто заміна ручної праці машинною. Якщо у 1825 р. налічувалось приблизно 650 промислових підприємств, то в 1860 році їх стало 2330, тобто в 3,5 рази більше.

Особливо швидко розвивалась цукрова промисловість. В 20-ті роки XIX ст. на Україні виникли неріні цукроварні, а в середині століття їх нараховувалось вже більше 20. Провідне місце в цукровій промисловості належало Київській губернії.

Крім легкої промисловості помітного прогресу досягла металургійна та кам'яновугільна галузі. До 60-х років видобуток вугілля на шахтах Донбасу набрав промислового характеру, досягнувши 6 млн. пудів за рік.

Все ж в цілому в період першої половини XIX ст. фабрики і заводи склали лише 15 %, а переважали підприємства мануфактурного типу, тобто ті, на яких працювали вручну.

Промисловий розвиток України міг би відбуватися значно швидше, але економічна система, при якій велика кількість населення перебувала в кріпацькій неволі (50 % селян), перешкоджала забезпеченню промислових підприємств робочою силою і перетворювалась в головне гальмо прогресу. Успіхи товарного виробництва все більше штовхали Російську імперію і її складову частину — Україну — в систему ринкових відносин. На території України знаходились чорноморсько-азовські порти, через які здійснювалась торгівля з багатьма країнами. Найбільший порт на Півдні знаходиться в Одесі. За першу половину XIX ст. обсяг експорту через порти України збільшився з 6,7 млн. до 57,3 млн. крб.

Важливу роль у розвитку торгово-економічних зв'язків відігравала ярмаркова торгівля і чумацькі промисли. На ярмарки України привозилось 40% загальної кількості товарів (згадайте відомий твір М. Гоголя «Сорочинський ярмарок»).

Про те, що в надрах відживаючої феодально-кріпосницької системи запроваджуються і успішно розвиваються капіталістичні відносини, переконливо свідчать зміни в класовій структурі населення. З'являються нові класи і соціальні групи, це клас підприємців (буржуазія) і найманих робітників. З кінця XVIII ст. до 1861 року кількість промислових робітників на Україні зросла більш як у 10 разів і склала 115 тисяч, не рахуючи тих робі-

тників, що трудилися в гуральнях. Крім них, до 25 тисяч робітників працювали в ремісничих майстернях, а 70 тисяч — на водному транспорті. У 1861 році частка вільнонайманих робітників становила 54 %, поповнюючись до скасування кріпацтва за рахунок міського населення.

Симптоматичною і вірною ознакою встановлення нової економічної системи, яка наполегливо пробивала собі дорогу, стало виникнення цілої мережі ринків робочої сили, що розмістились, знову ж таки, в стінах Південної України. Найбільшими з них були села Березівка, Понятівка, Северинівка, Янівка та ін. Сюди у пошуках заробітку і кращої долі йшли селяни як з Росії, так і з України. Частина з них були втікачами, а інших поміщики відпускали на деякий час.

Про поглиблення кризи феодально-кріпосницької системи переконливо свідчать приклади загострення класової боротьби. Найбільш поширеними формами протесту селян були скарги на поміщиків, відмова відробляти панщину і сплачувати оброк, підпали панських маєтків, втечі, збройні виступи. Лише за неповними даними на Україні в першій чверті ХІХ ст. відбулося більше 100 випадків бунту кріпаків.

Таким чином, перша половина ХІХ ст. характеризувалась всіма ознаками кризи існуючої системи. Але імперський уряд намагався всупереч прагненню народу зберегти існуючий лад.

Декабристський рух в Україні

Рух декабристів виник в умовах кризи феодально-кріпосницької системи і абсолютистської форми державного правління. Він став закономірним наслідком нерозуміння російським царизмом об'єктивної необхідності проведення реформ, що стали велінням часу і небажанням пануючих класів поступитись своїми привілеями як в економічній, так і в політичній сферах.

Відповідаючи на це питання, необхідно підкреслити, що виступ декабристів був, на відміну від чисельних селянських виступів, революційним, тобто його учасники ставили своїм завданням докорінно змінити існуючий лад, економічну і політичну систему, яка перетворилась в гальмо суспільного розвитку. При цьому хочемо звернути увагу на деякі важливі підходи до вивчення даної проблеми.

Останнім часом, під впливом тих змін, що відбулися і в колишньому СРСР, і за його межами, а також в результаті аналізу результатів розвитку різних груп країн, як вчені, так і громадськість прийшли до висновку, що революції не є найкращим шляхом до прогресу і соціальної гармонії. Досвід тих народів, які віддали перевагу еволюційним методам, тобто поступовим реформам, свідчить на користь останніх. Адже за революції доводиться розраховуватись дуже дорогою ціною, та і не кожна революція дає очікувані результати. Але, як на наш погляд, не можна взагалі відкидати і засуджувати революційні методи боротьби без врахування конкретної іс-

торичної обстановки. Говорячи іншими словами, бувають такі ситуації, коли люди, які борються за суспільний прогрес і краще життя для свого народу, не можуть діяти легальними методами, бо існуюча система не дозволяє цього. Саме такі умови, в яких прогресивно настроєні люди не могли діяти по-іншому, склалися в Російській імперії в першій половині XIX ст. Самодержавство жорстоко душило всякі прояви вільної думки, і нещадно розправлялось з її носіями. Не існувало конституції, парламенту, заборонялось створювати політичні організації. В цих умовах ті, хто прагнув прогресивних змін, неминуче ставали на шлях революційної боротьби. З цього приводу абітурієнт може висловити і свої міркування, знаходячи відповідні аргументи.

Світогляд декабристів формувался під впливом тодішньої кріпосницької дійсності. Крім того, на формування їх поглядів вплинули ідеї Французької буржуазної революції, твори О. Радищева, а також ознайомлення з життям в інших країнах, де вони як офіцери російської армії побували в 1813—1815 рр. під час її закордонних походів, завершуючи розгром Наполеона. Перемога над Наполеонівською Францією викликала загальне піднесення в народі, яке охопило і Україну, пожвавила надії передової частини суспільства на прогресивні реформи. Зокрема, серед селян ходили слухи про відміну кріпацтва. Але після перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. російське самодержавство зміцнило свої позиції як на міжнародній арені, так і в середині країни. Перетворившись на європейського жандарма, воно проводило реакційну зовнішню політику. Ця політика знайшла свій вияв у так званій аракчєєвщині. Один з найближчих помічників імператора Олександра і генерал Аракчєєв, свавільний і грубий, став насаджувати в країні деспотичний режим, який держав його ім'я.

Найбільш жорстоким проявом аракчєєвщини було створення військових поселень, мешканці яких перетворювались в селян-солдат. Перебування в таких селах-казармах нагадувало справжнє пекло для всіх жителів, включаючи жінок і дітей. На Україні в 1817—1825 рр. військові поселення створювались в Харківській, Катеринославській та Херсонській губерніях. Протестуючи проти нестерпних умов, поселенці піднімали повстання. Найбільше з них відбулося у 1819 р., в Чугуївському полку Харківської губернії. Всього протягом 1813—1825 рр. в імперії сталося біля 200 селянських виступів.

В такій обстановці зростання невдоволення феодально-кріпосницькою системою, передова частина дворян починає створювати таємні товариства, які ставили своєю метою змінити існуючий лад.

Спочатку, під впливом Західної Європи, на Україні з'являються масонські ложі (товариства). Найбільша з них була створена в Полтаві, в її діяльності приймав участь відомий письменник і.П. Котляревський.

В 1818 р. в Москві виникає таємна революційна організація «Союз благоденства». Крім Москви і Петербургу одна з його управ розміщувалась на Україні в м. Тульчині (тепер Вінницька обл.). Очолював її герой

Вітчизняної війни 1812 р. полковник Павло Пестель, у 1821—1822 рр., на основі Тульчинської управи оформилась нова організація — Південне товариство. Його очолили П. Пестель, і О. Юшнесвський (Північне товариство утворилось в Петербурзі, ним керував М. Муравйов). Південне товариство за своєю структурою поділялось на три управи. Крім Тульчинської на чолі з П. Пестелем були створені ще дві — Кам'янська, якою керували В. Давидов та С. Волконський, та Василівська, керівниками якої стали С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін.

Північне і Південне товариство мали діяти спільно, ставлячи своєю метою знищення самодержавства і кріпосництва, демократизацію життя. Програмою дій Північного товариства була «Конституція» М. Муравйова, а в Південному — «Руська правда», яку написав П. Пестель. Обидва ці документи мали прогресивний характер, виконання їх завдань знищили б феодалні кріпосницькі пережитки (самодержавну форму правління та кріпосництво), країна почала б розвиватись по капіталістичному шляху. Але «Руська правда» була більш демократичною. П. Пестель вважав, що після повалення абсолютизму має бути проголошена республіка, де всі чоловіки, які досягли 20 років, отримують право голосу, а частина землі, конфіскована у поміщиків, безкоштовно передана селянам. Кріпацтво ліквідувалось, громадянам надавалась свобода слова, друку, віросповідання. Це була програма буржуазно-демократичної революції.

М. Муравйов і його однодумці в своєму програмному документі — «Конституції» — виявляли більше поміркованості. Вони вважали за необхідне зберегти монархію у формі конституційної, тобто обмеженої, виборче право надати лише тим чоловікам, які володіють майном (не менш як на 500 крб.), а переважну більшість землі залишити в руках поміщиків.

Разом з тим слід підкреслити, що, маючи прогресивні погляди щодо економічного і політичного розвитку суспільства, перші революціонери не були демократами по відношенню до національного питання, яке в країні, де проживало багато народів, мало величезне значення. Навіть більш радикально настроєний П. Пестель не допускав думки, що пригноблені царизмом народи, в тому числі і українці, можуть мати право на самовизначення і свою власну державність. Стосовно національних проблем, він, як і його однодумці, перебували у полоні імперського мислення, хоча й хотіли потім ліквідувати імперську форму правління. Така позиція істотно підірвали сили декабристів, позбавляючи їх підтримки з боку неросійських народів.

Як члени Південного, так і Північного товариства притримувались єдиної тактики — військового перевороту без участі широких народних мас. Це часто вважається їх основною помилкою, що привело до поразки. Але слід сказати, що на той час більшість населення складало селянство, яке ще довго перебувало під впливом монархічних ілюзій і не підтримало б ідею знищення звичної для них форми правління. Тому головною причиною поразки виступу декабристів, який стався у грудні 1825 р. спочатку в

Петербурзі, а потім на Україні, де повстав Чернігівський полк під командуванням С. Муравйова-Апостола, ряд істориків вважають їх дилетанством. Справді, виступ був погано підготовленим, повстанці діяли нерішуче, допустили багато помилок, втратили дорогоцінний час.

Після придушення повстання над його керівниками вчинили розправу. П'ять найбільш активних учасників було страчено через повішання, а решту заслано в Сибір.

Відповідаючи на запитання про рух декабристів, слід сказати і про таку організацію, що входила до складу Південного товариства, як Товариство об'єднаних слов'ян. Воно виникло у 1823 р. у м. Новгород-Волинську, його організаторами і керівниками були офіцери-брати Андрій і Петро Борисови. Всього в товаристві об'єдналися близько 50 офіцерів, причому на відміну від учасників інших товариств, його члени не належали до аристократичних елітарних кіл.

Основним своїм завданням товариство вважало боротьбу проти кріпосництва і самодержавства. Майбутнє нової державності члени цієї організації уявляли у формі федерації (союзу) слов'янських народів — Росії, Польщі, Сербії. Але крім слов'янських народів, до нової демократичної держави повинні були ввійти і неслов'янські країни — Молдавія, Угорщина та інші. У 1825 р. Товариство об'єднаних слов'ян стало частиною Південного товариства.

Таким чином, в першій половині XIX ст. на території України виникли перші революційні організації, які, проте, не стали виразниками інтересів українського визвольного руху і допустивши багато прорахунків зазнали поразки. В їх рядах було немало українців, які розділили долю своїх російських товаришів.

Початок відродження української свідомості

Процес відродження національної свідомості на Україні, починається в кінці XVIII — на початку XIX ст. Могутнім поштовхом для розвитку національної ідеї стала перемога Великої французької буржуазної революції, що знаменувала крах феодально-кріпосницької системи у всесвітньому масштабі. Після цього у європейських народів починає формуватись нове поняття спільності, заснованої на єдності мови та культури, давніх традицій і побуту. Все більше людей в різних країнах розуміють, що справжнім носієм суверенітету є народ. Разом з тим загальне визначення набувають народна мова, його звичаї і традиції. Саме з цього і набуває свій початок відродження національної свідомості.

Сучасні вчені, вивчаючи історію національних рухів у Східній Європі, виділяють у них три головні етапи. На першому етапі з'являється невелика група інтелігенції, яка збирає історичні документи, фольклор, предмети старовини, вважаючи, що незабаром самобутня культура їхнього народу може зникнути в результаті засилля імперської культури, яка насильно на-

саджується властями. (Відповідно до України це можна назвати побоюванням русифікації). Другий, або як його ще називають культурницький етап, характеризується своєрідним відродженням рідної мови, потягом до неї широких народних мас і все більшого її використання в літературі на освіті. На третьому, політичному етапі, відбувається утворення національних організацій, які формулюють і висувають національно-орієнтовані програми, за якими стоїть прагнення до самостійності.

Пробудження української національної свідомості починалось як противага тому тяжкому політичному і соціально-економічному становищу, в якому опинився народ. Це становище погіршувалось негативними явищами в духовній сфері, які зачепили багатьох представників колишньої козацької старшини, що охоче йшли на службу до російського самодержавства, прагнучи отримати високі чини і нагороди. Вони цурались рідної мови і культури, вороже ставились до ідеї відновлення самостійності України.

І ось в таких несприятливих умовах, коли здавалось, що з самобутністю народу назавжди покінчено, розпочався процес національного відродження. Його необхідною передумовою було виникнення української інтелігенції, яка і стала носієм національної ідеї.

Слово «інтелігенція» в широкому розумінні вживалось відносно людей, які мали вищу освіту. Але в більш вагомому вужчому значенні інтелігентами називали тих людей, які, виходячи із своїх ідеологічних переконань і керуючись твердими моральними принципами посвятили своє життя справі поліпшення життя народу.

Поява інтелігенції стала для українського суспільства подією величезної історичної ваги, так як уже говорилось, що значна частина елітарної верхівки козацької старшини була поглинута імперською службою. Тому саме інтелігенція взяла на себе роль інтелектуального, культурного, а потім і політичного керівника нації.

Перше покоління української інтелігенції вийшло з тієї частини колишньої козацької старшини, серед якої не було впливових осіб, здатних зробити успішну кар'єру завдяки своїм зв'язкам і багатству. Вищу освіту прагнули здобути ті, чиє матеріальне становище було не саме краще: сини збіднілих козаків, міщан, священиків.

Інтелігенція з'являлась в містах, де відкривались вищі навчальні заклади. Спочатку інтелектуальний центр України знаходився в Харкові, де у 1805 р. було засновано університет, а з 1834 р. він перемістився до Києва, де відкрився університет Святого Володимира.

Чисельність інтелігенції була невеликою, до 1861 р. Харківський університет закінчило 2800 вихованців, а Київський. — 1500. Але вплив цих людей на формування свідомості українського народу виявився дуже сильним.

Так як представників елітарної частини дворянства, що перебувала на імперській службі, не цікавили нові ідеї, та вільнодумство, то в більшості

інтелігентів розвивалося почуття відчуженості до влади, яке з роками міцніло, зростав інтерес до життя селян.

Ще у 1777 р. у Петербурзі офіцер Григорій Калиновський видав «Опис весільних українських обрядів», і тим поклав початок української етнографії. Прошло трохи більше двадцяти років, і цю справу продовжують люди, які вже на професійному рівні займаються народним фольклором і вводять його до літератури. У 1798 р. побачила світ «Енеїда» івана Котляревського. Вона дала початок новій українській літературі. Той же Котляревський у 1819 р. своєю п'єсою «Наталка-Полтавка», що вперше була поставлена в Полтаві, заклав основи нового українського театру.

Прагнення пізнати минуле приводить до появи у 1822 р. повного курсу української історії, який написав молодий архівіст Дмитро Бантиш-Каменський.

Значний вклад в процес відродження свідомості внесли поет Петро Гулак-Артемівський, що був ректором Харківського університету, його земляк письменник Григорій Квітка. В Харкові з'явилися українські журнали, тут почали свою діяльність і Срезневський, М. Костомаров, А. Метлинський.

Пізніше, в 40-і роки, коли духовним центром став Київський університет, в середовищі інтелігенції з'являється Т. Шевченко, поезія та особистість якого і в наші дні справляє могутній вплив на піднесення національного руху. Свій вагомий внесок в розвиток історичної науки зробив М. Максимович — ректор Київського університету.

Говорячи про українське національне відродження слід мати на увазі, що в широкі народні маси цей рух не йшов, тому що покріпачене селянство лишалося поза межами діяльності інтелігенції.

На третьому етапі піднесення української свідомості з'являються політичні організації. В попередніх розділах говорилось про утворення масонської ложі в Полтаві. Один із її учасників, історик та громадський діяч В. Лукашевич створив «Малоросійське товариство», яке ставило своїм завданням боротись за незалежність України.

В Харківському університеті під впливом повстання декабристів виник таємний політичний гурток, до складу якого, крім студентів, входили чиновники і офіцери. Гуртківці вели пропагандистську діяльність, в якій закликали до боротьби проти деспотизму. Але через рік гурток викрито і розгромлено.

Польське повстання, що спалахнуло в 1830 р., активізувало хвилю руху, спрямовану на відновлення українського козацького війська. Його підтримав прогресивно настроєний Малоросійський генерал-губернатор князь Репнін-Волконський. Але російські реакціонери не допускали відновлення козаччини і української автономії. Самого ж Репніна було звільнено з посади і вислано за кордон.

У 1846 р. в Києві виникає таємна політична організація під назвою Кирило-Мефодієвське товариство. До його складу входили люди, яких з

повним правом можна вважати цвітом українського народу. Очолював їх професор Київського університету історик Микола Костомаров. До товариства належали письменник Пантелеймон Куліш, чиновник губернської канцелярії Микола Гулак, учитель Василь Білозерський, а також молодий поет Тарас Шевченко.

Члени товариства ставили своїм завданням домогтися скасування кріпацтва і звільнити Україну від національного гноблення. Програмою дій організації стала «Книга буття українського народу», яку написав М. Костомаров. Ця книга була також і визначним філософським твором, що свідчив про високий рівень суспільної думки на Україні.

Але серед учасників товариства не було єдності щодо шляхів досягнення поставленої мети. Більшість висловлювались за еволюційні методи і реформи, а Т. Шевченко та М. Гулак вважали, що тільки соціальна революція дасть народу звільнення та свободу.

Кирило-Мефодієвське товариство проіснувало недовго. В 1847 р. його члени були заарештовані і зазнали покарання. Особливо суворо покарали тих, хто дотримувався революційних поглядів Т. Шевченко: був відданий у солдати, йому заборонилось малювати і писати.

Та діяльність товариства не минула безслідно. Вона поклала початок переходу української інтелігенції під культурницького до політичного етапу в національному русі.

Підводячи підсумок відповіді, слід сказати, що в першій половині XIX ст. продовжувався процес перетворення української народності в націю, що і знайшло свій вияв у непинному зростанні національної свідомості.

Під впливом об'єктивної дійсності формується менталітет українців, тобто такий рівень індивідуальної і суспільної свідомості, який є характерним для даного народу, своєрідний психологічний світогляд людей певної національності, з допомогою якого вони сприймають самих себе і зовнішній світ.

Західноукраїнські землі в другій половині XIX ст.

Наприкінці XVIII ст., в результаті трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) між Австрією, Прусією та Росією, західноукраїнські землі на довгі роки опинились відірвані від більшої частини України, відійшовши до складу Австрійської імперії. В 40-і роки XIX ст. населення Східної Галичини (сучасна Львівське, Тернопільська та івано-Франківська області) досягло майже 5 млн. серед них — 230000 українців, близько 2,1 млн. поляків, 130000 німців, тобто характерною особливістю цього краю стала багатонаціональність.

Коли спробувати порівняти становище Західної і Східної України в XIX ст., то слід відзначити, що економічний рівень розвитку був вищий на тих землях, які відійшли до складу Росії. Тут же, в порівнянні із Заходом,

був дещо вищий рівень життя населення. Але в політичному відношенні українці, що знаходились під владою Австрії, були в кращому становищі. На відмінну від російських властей, які протягом всього ХІХ століття намагались витравити із свідомості українців національні почуття і русифікувати, не визнавали їх за народ із своєю мовою і культурою, правителі Австрії розуміли, що це їм не під силу. Тому, хоч українці на підвладній Австрії території зазнавали утисків, але мали українські школи, книжки на рідній мові, їм дозволялось використовувати національну символіку. іншими словами вони вважались людьми окремої нації.

В першій половині ХІХ ст. в Західній Україні, як і у всій Австрійській монархії, посилювався розклад феодально-кріпосницької системи господарювання. Слід підкреслити, що ці землі були найвідсталішими в економічному і культурному відношенні в порівнянні з іншими провінціями великої імперії Габсбургів. Так, промисловість Галичини складала менше 5 % від загальної кількості і залишалася на мануфактурній стадії. Переважало винокуріння, пивоваріння, цукрова, лісова, добувна галузі, а також виробництво сукна. Відсутність необхідної кількості робочої сили (з-за кріпосного стану селян) стримувало і без того повільний промисловий розвиток.

Більшість землі знаходилась у власності поміщиків, а основна маса населення — селяни — виконували панщину та інші повинності. Життя галицького та буковинського селянства проходило в злиднях (згадайте оповідання В. Стефаніка «Новина»). Тому цілком закономірно, що частішають прояви різних форм класової боротьби — скарги, втечі, підпали, але найбільш масовою формою протесту була відмова виконувати різні повинності.

Все більше доведених до відчаю селян стають на шлях збройної боротьби. Найбільшим виступом у Східній Галичині вважається заворушення у 1838 році на Чортківщині.

Героїчної сторінкою в історії селян Буковини стало у 1843 році постановлення під керівництвом Лук'яна Кобилиці.

На Закарпатті протягом першої половини ХІХ ст. відбулося 15 селянських виступів.

Свого найвищого піднесення селянський рух набув напередодні революції 1848 року.

Перша половина ХІХ ст. була періодом пробудження національної самосвідомості як на сході, так і на заході України. В 30-ті роки важливим центром цього процесу став Львів. Саме тут молоді семінаристи Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький створили відомий гурток під назвою «Руська трійця», який відіграв значну роль в духовному відродженні. Своїм завданням молоді патріоти України ставили мету покращити діалект рідної мови, звільнити її від зайвих іноземних слів, підняти народну мову до рівня літературної, відкрити селянству дорогу до знань.

В 1837 р. «Руська трійця» видала альманах «Русалка Дністровая» — першу книжку на українській мові. В ній містилися написані на місцевому діалекті народні пісні, вірші, статті на історичні теми.

У 1848 році в ряді країн Європи спалахнули революції, які охопили і Австрійську імперію. В цей час перед українцями, які в ній проживали, постало два головні питання: перше — соціально-економічне, пов'язане з ліквідацією феодально-кріпосницької системи на селі і друге, яке торкалось національної проблеми, точніше, національного становища українців, що проживали в одному регіоні з поляками. Під тиском селянських вимог, які підтримала інтелігенція, австрійський цісар Фердинанд і вимушений був видати маніфест, згідно з яким аграрна реформа на українських землях починалася раніше, ніж в інших провінціях. Селяни одержали особисту свободу, ліквідувалась панщина. Але разом з тим, відтепер позбавлялись права користування лісами, пасовищами та іншими необхідними для ведення господарства угіддями. Крім того, селяни полвинні були сплатити поміщикам великий викуп, як винагороду за своє звільнення.

Та в цілому реформа, безумовно, мала прогресивне значення. Зробивши селян власниками землі, вона розбудила в них нові почуття і потяг до політики, науки і культури.

Це знайшло свій вияв під час виборів до рейхстагу — нижньої палати австрійського парламенту. На той час значна частина селян ще не позбулась монархічних ілюзій і багато з них взагалі не взяли участі у цій кампанії. Та все ж із 100 виділених у рейхстазі місць для депутатів Галичини 25 зайняли українці. З них було 5 селян, 8 священників та 2 представники інтелігенції. На щось подібне не могли сподіватись українці східних районів, так як в Російській імперії ще залишалось кріпацтво, а парламенту не було взагалі.

Значні досягнення отримали українці, що проживали на території Австрійської монархії в культурній та політичній сферах. При Львівському університеті було утворено кафедру української мови, відкривались українські школи, почала виходити газета «Зоря Галицька». Завдяки зусиллям інтелігенції у Львові з'явилась політична організація українства — Головна Руська рада. Вона поділялася на спеціальні підрозділи, що займались освітою, селянськими справами, фінансами. Рада домогалась від австрійського уряду поділити Галичину на українську і польську частини.

Отже, перша половина XIX ст. ознаменувалась для населення західно-українських земель цілим рядом важливих економічних та політичних подій, які суттєво вплинули на хід їх дальшого розвитку.

Стан і розвиток культури України в першій половині XIX ст.

Доцільно почати з характеристики умов, в яких розвивалася українська культура в першій половині XIX ст. А вони були складними. Єдиний народ, насильно розірваний на дві частини, знаходився в складі двох монархічних держав — Російської та Австрійської імперій. Це перешкоджало розвитку єдиної культури, гальмувало її. Українське населення, що опинилось під владою російського самодержавства, особливо гостро відчувало національну дискримінацію.

У 1804 році було видано указ про заборону вчитися українською мовою. Він став цілком логічним продовженням вже відомої вам серії указів кінця XVIII ст., спрямованої на ліквідацію залишків української самобутності. Згаданий указ був націлений на знищення української мови, якої, на думку царських «просвітителів» взагалі не існувало. (Згадайте розпорядження Петра і відносно виправлення «малоросійського наречія», яке нібито є покаліченою російською мовою).

Отже, виходячи з таких висновків, треба було вчити українців лише правильною, тобто російською мовою. Крім того, після придушення виступу декабристів, російський царизм, боячись революції, жорстоко душив найменші прояви вільної думки як в Росії, так і на її національних окраїнах. Прикладом може бути трагічна доля Т. Шевченка, яка уособлювала гірку долю його народу. Та і в цих несприятливих умовах культура українського народу збагатилась відомими на весь світ досягненнями.

Цілком правомірною є думка про те, що найважливіше значення для успішного розвитку культури має освіта. Зародження капіталістичних відносин, перш за все ріст промисловості, вимагали наявності освічених людей, кваліфікованих спеціалістів. Таким чином, практичні потреби життя зумовили необхідність відкриття нових навчальних закладів.

Система тогочасної освіти включали чотири типи учбових закладів. Перший — парафіяльні, або церковно-приходські школи, які давали елементарні знання. Навчання в них проходило на російській мові і тривало до одного року. Зрозуміло, що така освіта призначалась для дітей простих селян і незаможних жителів міст. Другим етапом були повітові училища, де вчилися вихідці із купецького стану і дрібних службовців. Більш високим щаблем, який могли подолати переважно діти дворян і впливових чиновників, вважались гімназії, що давала середню освіту.

Проміжною ланкою між середньою і вищою освітою, яку здобували в університетах, складали ліцеї: Рішельєвський в Одесі, Кременецький на Волині і Ніжинський.

Новим явищем культурного життя стали учбові заклади, де виховувались доньки дворян — інститути шляхетних дівчат, що були засновані в Харкові, Києві, Полтаві, Одесі і Керчі.

Важливе місце в справі підготовки спеціалістів відводилось професійним учбовим закладам — Єлисаветградській (нині Кіровоград) фельдшер-

ській школі, Херсонському училищу торговельного флоту, Севастопольській морській і Харківській землеробській школам, артилерійському і штурманському училищам в Миколаєві.

У 1805 р. в Харкові з'являється перший на Україні університет, ініціатором відкриття якого був енергійний громадський діяч В.Н. Каразін. Згодом, у 1834 р. відбулось заснування Київського університету. В 21 розділі вже говорилось про роль цих інтелектуальних центрів, додамо лише, що до 1861 р. 66 випускників Харківського університету стали професорами. Серед них такі корифеї науки, як математик М.В. Остроградський, філолог-славист і.І. Срезневський, філолог О.О. Потебня, історик М.І. Костомаров.

Зверніть увагу на значні успіхи історичної науки, яка відчутно збагатила суспільну думку в європейському масштабі. Це, перш за все, публікації невідомих історичних джерел, які зібрали співробітники відкритого у 1843 р. Київського тимчасового комітету по вивченню актів. Вам уже відомо про вихід у світ у 1822 р. повного курсу української історії, автором якої став Д. Бантиш-Каменський. Багато оригінальних архівних матеріалів про запорізьке козацтво ввів до наукового обігу А.О. Скальковський в своїй «Истории Новороссии или последнего коша Запорожского». Вагомий внесок у розвиток історичної науки вніс М.О. Максимович — перший історик Коліївщини і один з перших критиків норманської теорії походження Русі. Визначною віхою в розвитку історіографії стала «Історія Русів», яку опублікував у 1846 р. О.М. Богдановський.

У 1818 р. в Петербурзі вийшла перша граматика української мови, а вчені і.І. Срезневський та М.О. Максимович переконливо довели, що українська мова — це самобутня і багата мова, і аж ніяк не діалект російської чи польської.

Взагалі в першій половині ХІХ ст. в духовній сфері, як ви, мабуть, переконалися, з'явилося багато здобутків, що характеризуються словами «вперше» і «нова» — нова українська література, основоположники якої і. Котляревський та Т. Шевченко відомі в усьому світі, новий український театр (знову Котляревський), перша книга на українській мові в Західній Україні (М. Шашкевич). Без цих та багатьох інших славних українських імен скарбниця надбань людської цивілізації була б не такою яскравою.

Значними досягненнями поповнились такі галузі культури, як скульптура та архітектура. В цьому велика заслуга вихідця з України, що став ректором Петербурзької академії мистецтва та її професором — і.П. Мартоса. Одне з найбільш відомих його творінь — пам'ятник Рішельє в Одесі. і в наші часи шедевром мистецтва по праву вважається старий театр у Львові (архітектори А. Пихля і Я. Зальцман).

На жаль для більшості українського народу, який перебував одночасно під національним і соціальним гнобленням, у кріпацькій неволі, користування названими та багатьма іншими культурними джерелами було майже неможливою мрією. Але ніхто не міг позбавити народ його бага-

тющого фольклору, неповторних у своєму звучанні пісень, казок, легенд та інших жанрів усної творчості.

Здійснення буржуазних реформ 60-70-х років XIX ст. в Україні

В 60–і роки XIX ст. як в цілому по Російській імперії, так і на Україні відбуваються великі зрушення в усіх сферах життя. На зміну феодальній формації, що стала перешкодою для дальшого розвитку суспільства, прийшла капіталістична.

Наприкінці 50–х років, після ганебної поразки у Кримській війні, яка показала гнилість і безсилля кріпосницької Росії, царський уряд був змушений прийняти рішення про відміну кріпосного права і провести інші економічні та політичні реформи. Такі заходи передбачали збереження існуючої форми правління і основних привілеїв, але в той же час створювали умови для поступової трансформації монархії дворянської в монархію буржуазну. Говорячи про це, слід підкреслити, що самодержавство нарешті визнало необхідність реформ під тиском революційної ситуації, яка виникла наприкінці 50–х — на початку 60–х років. Та навіть і в такій кризовій обстановці значна частина консервативно настроєних дворян чинила всілякі перепони майбутнім перетворенням.

Оскільки реформи здійснювались «зверху» і мали завдання запобігти діям «знизу», то перед ними стояло завдання перш за все захистити інтереси привілейованого поміщицького класу. Правильність цього твердження особливо яскраво видно в результаті аналізу умов та ходу головної реформи та ходу головної реформи — скасування кріпосного права.

19 лютого 1861 р. імператор Олександр II видав маніфест, в якому проголошувалось, що віднині селяни перестають бути власністю поміщиків, тобто одержують особисту свободу. Поміщики повинні були виділити в постійне користування селян частину землі, за що колишні кріпосні мали виконувати встановлені повинності — роботою або ж грошми. При цьому селяни вважались тимчасово зобов'язаними і їх доля в значній мірі, як і раніше, залежала від того, кому вони раніше належали.

Перш за все, поміщикам надавались широкі можливості зменшувати площі селянських земель і цим вони негайно скористались, відрізавши на свою користь кращу частину землі, що перебувала в користуванні селян. Наприклад, по Херсонській губернії «відрізки» становили 25—34, а то й більше відсотків. В цілому ж на території Лівобережжя і Південної України у селян відрізали 1 млн. десятин землі або 15 % її загальної площі. У власності поміщиків звичайно, лишались кращі землі, а також пасовища, ліси, луки.

Крім всього іншого, в інтересах поміщиків здійснювалась так звана викупна операція, згідно з якою селянин фактично платив не лише за землю, але й за особисту волю. Селяни України повинні були сплатити більш 500 млн. карбованців в той час, як ринкова вартість землі становила лише

125 млн. (майже в чотири рази менше). Дійсно, це був безсоромний грабунк селян, відповіддю на який стали численні повстання.

Порівнюючи умови проведення реформи на Україні і в Росії, слід визначити, що так як землі на Україні були вищої якості, тут встановлювався менше, ніж в Росії, розмір земельного наділу. Так, в Херсонському і Одеському повітах пін складав лише 3–5 десятин.

Разом з тим, на Україні велика частина землі перебувала в індивідуальному користуванні, тоді як в Росії вона знаходилась у власності общини. На Україні общинне користування землею не набуло поширення і ця обставина в майбутньому мала велике значення. Більшість селян України не підтримували програми тих політичних партій (наприклад, есерів), які пропонували провести соціалізацію землі, тобто передати її в спільне користування.

Та не дивлячись па свою обмеженість, реформа 1801 р. мала прогресивне значення. Вона відкрила шлях до розвитку капіталізму, поклала початок іншим реформам буржуазного характеру: земській, міській, судовій, фінансовій та ін.

З січня 1864 р. почала проводитись земська реформа, суть якої заключалась у створенні земських установ як органів місцевого самоврядування. Ними стали губернські і повітові земські, збори та губернські і повітові земські управи.

Члени повітових земських зборів називалися гласними і обирались на три роки як представники трьох станів: землевласників (поміщиків), міського населення та селян. Повітові збори обирали губернських гласних, тобто представників на губернські збори. Постійно діючими виконавчими органами земств були управи, яких обирали збори. Система, за якою проводились вибори, надавала перевагу дворянам. Крім того, права земства були обмеженими. Вони знаходились під контролем царської адміністрації і їх функції зводились до піклування про розвиток освіти, охорони здоров'я, ремонту шляхів та до інших проблем соціальної сфери. Та все ж діяльність земств стала своєрідною школою по підготовці до створення в майбутньому політичних партій. Серед земських діячів було немало здібних і відданих своїй справі людей, які проводили велику і корисну роботу.

Міська реформа здійснювалась по тому ж принципу, що і земська: в містах строком на 4 роки обирали членів міських дум, які на своїх зборах обирали міську управу і її голову.

У 60-х — першій половині 70-х років уряд приступив до військової реформи. Суть її перш за все полягала в заміні рекрутських наборів загальною військовою повинністю для всіх чоловіків, які досягли 20 років. Вони, в залежності від роду військ та освіти, зобов'язувались служити кілька років, а потім перебували в запасі. Це давало можливість в мирний час не тримати величезної армії, а в період війни збільшити її за рахунок резервістів. Реформа передбачала переозброєння армії, покращення підготовки офіцерських кадрів.

Найбільш демократичною була судова реформа 1864 р. Вводився безстановий гласний суд, незалежний від адміністрації, де звинувачуваний мав право на захист. Чи винний він, чи ні — вирішували присяжні засідателі, які визначались в результаті жеребкування із громадян, що мали певний майновий ценз.

Оцінюючи значення реформ в цілому, слід сказати, що довгий час в історичній літературі їх результати применшувались. При такому підході акцентувалась увага на недоліках. Дійсно, реформи не привели до знищення основних залишків феодалізму — поміщицького землеволодіння та самодержавної форми правління. Але вони мали продовжуватись і далі. імператор Олександр II створив комісію для підготовки проекту конституції, введення в дію якої привело б до перетворення абсолютистської монархії в конституційну. Та реформами були невдоволені як представники найбільш консервативних сил, які не хотіли ніяких змін, так і радикально настроєні прихильники революції, яких не влаштовували поступові перетворення.

1 березня 1881 р. терористи із народницької організації вбили імператора Олександра II. Як правомірно вважає велика частина істориків, цією авантюристичною дією було зірвано процес демократизації суспільства, що давав можливість уникнути революційних потрясінь і послабити класові суперечності. Новий імператор Олександр III почав проводити жорстку внутрішню політику, її результатом стало дальше загострення соціального протистояння, в умовах якого зароджувались нові революційні ситуації.

Розвиток капіталізму в Україні в другій половині XIX ст.

Реформа 1861 р., ліквідувавши кріпосне право, відкрила новий період в історії — період капіталізму. Необхідно розкрити суть капіталістичного способу виробництва і показати його прогресивність в порівнянні з епохою феодалізму. По-перше, капіталістичне виробництво є товарне-грошове, а не натуральне. По-друге, якщо в системі феодального господарства знярядям експлуатації з прикріплення виробника до землі, то в капіталістичному — звільнення його від земель. По-третє, якщо наділений землею селянин особисто залежний під поміщика, то в новій системі відносин виробники матеріальних благ особисто вільні.

Епоху капіталізму в Росії, складовою частиною якої була Україна, прийнято ділити на дві стадії: 60-ті – 90-ті роки — це стадія домонополістичного капіталізму, а з кінця 90 х років починається якісно новий період капіталізму — його імперіалістична стадія.

Капіталізм створює більш високі стимули до високопродуктивної праці, до застосування машин і досягнень науки, так як підприємці в умовах конкуренції змушені боротись за підвищення якості продукції і зниження її собівартості.

За якихось 40 років, від 1861 р. до 1900 р. — внаслідок швидкого розвитку буржуазних відносин, як в економічній, так і в інших сферах спостерігаються великі зміни. Порівняно з феодальною епохою суспільний прогрес відбувався дуже швидко. Уже на протязі перших десятиліть завершився промисловий переворот. Україна, незважаючи на імперську політику російського самодержавства, перетворилась із аграрного в один з найбільш розвинутих в економічному відношенні регіонів імперії. На її території знаходилась основна база гірничої, вугільної і металургійної промисловості, сільськогосподарського машинобудування, а також значна частина харчової промисловості, залізниць, мирського і річкового транспорту. В сільському господарстві, особливо на Півдні України, впевнено утверджувались капіталістичні відносини, основані на використанні вільнонайманої праці і машин. Далі необхідно навести конкретні цифри і приклади. Якщо у 1869 р. на Україні налічувалось 3712 фабрик і заводів, то в 1900 р. їх стало 5301.

На протязі 1866–1878 рр. по території України прокладено більш як 4,5 тис. верст залізничної колії, і на кінець XIX століття загальна довжина залізниць досягла 17 % від залізничної мережі Росії. Перша залізниця на Україні стала до ладу у 1865 р. Вона зв'язала місто Балту з Одесою і мала протяжність у 219 верст.

До кінця XIX ст. Україна вийшла на одне з перших місць в імперії і за рівнем концентрації промислового виробництва. Від загальної кількості 25327 підприємств гірничодобувної та обробної промисловості (що була в Росії в 1900 р.) на долю України припадало більше 5 тисяч, тобто майже 20 %. На них працювало близько 300 тисяч робітників, або 14 % від їх чисельності по всій імперії і виготовлялось продукції на 556 744 тис. крб., що складало 17 % вартості продукції всіх загальнодержавних обсягів. На Україні видобувався понад 51 процент чавуну, близько половини сталі і прокату, понад 65 процентів кам'яного вугілля. Крім того, Україна, давала 99,5 процентів коксу, 100 процентів ртуті, 63 — соди, 71 процент цукру.

Характерною особливістю цього часу стало посилення довгострокових вкладень іноземних капіталістів (інвестицій), частка яких у промисловості України досягла 80 і більше процентів. Особливо яскравий процес можна спостерігати на прикладі гірничої промисловості, де з 1888 по 1894 рік було створено 22 іноземні компанії з основним капіталом на суму 62,9 млн. крб. Високі прибутки, отримані від такої діяльності, майже повністю йшли за кордон, що негативно позначилось на становищі народу.

Як бачимо, в промисловому відношенні Україна належала до тих регіонів, які мало чим відрізнялись від центру, але її економіка мала однобокий характер і в значній мірі залежала від іноземного капіталу. Разом з тим, треба зауважити, що останнім часом по відношенню до України, яка була в складі Російської імперії, а потім Радянського Союзу, часто вживають слово «колонія» Росії, щоб підкреслити її підневільне становище. В зв'язку з цим слід сказати, що з наукової точки зору це не відповідає дійс-

ності. Звичайно, в політичному відношенні Україна була безправною. Адже жодна колонія не може бути більш розвиненою в економічному відношенні, ніж метрополія. Та й рівень життя населення України за всіх часів був не нижчий, ніж в Росії, тоді як в колонії повинно бути навпаки. Тому більш точно буде назвати Україну провінцією, а не колонією Росії.

Що стосується сільського господарства, то земля України дедалі більше втягувалась в ринковий обіг, перетворюючись в товар. Протягом останніх десятиліть минулого століття дворяни України продали понад половину своїх земельних володінь. Це стало основою створення буржуазної приватної власності на землю. Підприємницька оренда землі сконцентрувала 40 % орендного фонду в руках заможних селян, при цьому поширювалась найбільш не вигідна для більшості селян короткострокова оренда на один посів.

Як свідчать статистичні дані, Україна порівняно з іншими національними країнами посідала перше місце по виробництву і переробці сільськогосподарської продукції. Вона давала майже половину всього збору озимої і ярової пшениці у європейській частині імперії. Відповідно збільшувалась і кількість переробних підприємств. Зокрема, цукропереробні підприємства Бродського, Терещенків, Харитоненків, Бобринського виробляли близько 60 % усієї продукції цукрофонду Росії.

Розвиток капіталізму породжував майнове розшарування в селянському середовищі. Найбільш працьовиті, ініціативні та везучі селяни, завдяки своєму хліборобському таланту змогли вибитись із злиднів і навіть стали заможними, їх кількість складала 15–20 % від загальної маси селян. Вони мали 26–30 десятин землі, кілька коней, сільськогосподарську техніку. В таких господарствах широко використовувалась праця вільнонайманих людей — батраків, експлуатація яких теж сприяла збагаченню. Середняки складали приблизно 30 % населення. Вони мали 4–8 десятин землі, чого вистачало лише на те, щоб прогодувати сім'ю. Середняки, як правило, мали кілька голів худоби, але рідко хто з них міг купити техніку. Більше половини селян складали бідняки, які в основному через деякий час ставали батраками. Вони або ж взагалі не мали землі, або володіли лише 1–1,5 дес. землі. Головною проблемою села було безземелля більшості населення. Ця проблема стала найбільшою в масштабах усієї імперії і привела в майбутньому до потрясінь. Але царський уряд зволікав з її вирішенням, захищаючи інтереси поміщиків.

Відбувались і інші соціальні зміни. Найпомітніша з них, що мала серйозні наслідки, це поява нового класу пролетарів. На відміну від дрібних власників-селян пролетарі зосереджувались переважно в промислових центрах і не мали засобів виробництва та власності. Тому вони продавали свою робочу силу. Умови життя і праці в промисловості Російської імперії в порівнянні з європейськими державами були в 4–5 разів гірші. Робочий день на підприємствах тривав 10–12, а іноді 15 годин, техніки безпеки та медичного обслуговування майже не було. Нестерпні умови життя проле-

тарів перетворювали їх в потенційно руйнівну силу, яка згодом виявила себе в політичних подіях ХХ ст. Але панівні класи Російської імперії, проявляючи егоїзм і невміння перспективно мислити, не змогли зробити відповідних висновків.

Таким чином, друга половина ХІХ ст. характеризувалась величезними успіхами в економічному розвитку як Росії, так і України. Але феодальні пережитки у вигляді поміщицького землеволодіння і самодержавства стримували прогресивний розвиток суспільства і загострювали соціальні протиріччя. В порівнянні з найбільш передовими країнами Росія продовжувала відставати як в економічному, так і в політичному відношеннях.

Національно-визвольний рух в Україні в 60-ті — 90-ті роки ХІХ ст.

В пореформений період, з розвитком капіталізму продовжував набирати силу процес формування української нації. Поява нових буржуазних відносин вела до розширення економічних зв'язків між окремими регіонами, створювала єдиний національний ринок. Це забезпечувало спільність економічного життя, що було важливою передумовою перетворення народності в націю.

Але як і раніше, російський царизм не приймав до уваги інтересів українського народу і в жорстоких формах насаджував колоніальну політику.

В 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв у листі до міністра народної освіти писав, що «ніякої окремої малоросійської мови не було і не може бути». На основі такого висновку в тому ж році вийшло розпорядження імператора, яким суворо заборонялось видання книг на українській мові. Ще більш ганебним виявом суті політики самодержавства щодо України став Емський указ Олександра ІІ, виданий ним у 1876 р. під час перебування в німецькому місті Емсі. Цей указ забороняв ввозити з-за кордону книги на українській мові і ставити театральні вистави.

Зрозуміло, що в умовах політичного безправ'я і образи національних почуттів закономірно виникає рух опору такій політиці. Ще в кінці 50-х років кращі представники української інтелігенції з метою сприяння розвитку української мови, літератури та культури об'єднуються в організації, що почали називатись громадами. Перша громада виникла в 1859 році в Києві. До неї ввійшли студенти Київського університету В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубииськнй — відомі в майбутньому як визначні представники національного руху на Україні. В 60-ті роки громади з'явилися в Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі. Члени громадських організацій проводили корисну роботу, переважно культурно-освітницького характеру: створювали недільні школи для неписьменних, збирали пам'ятки народної творчості, вивчали історію України. За те, що громадівці освічували народ,

польські дворяни називали їх «хлопоманами» (самі себе вони іменували «українофілами»).

У дальшому розширенні діяльності громад велика роль належала журналу «Основа» — першому українському суспільно-політичному і літературно-художньому журналу, який видавався у Петербурзі в 1861—1862 рр. Його редактором був В. Білозерський.

Народовці, виступаючи проти революційних методів боротьби, займалися культурницькою роботою: відкривали читальні, клуби, видавали шкільні підручники, влаштовували різні вечори. Завдяки їх зусиллям у Львові виникли такі товариства, як «Руська бесіда» (1861) та «Просвіта» (1868), що стали помітним явищем в суспільно-політичному житті, а у 1892 р. у Львові почало діяти літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка.

В 1899 р. народовці створили Українську національно-демократичну партію, яка в майбутньому відіграла велику роль в історії Західної України. Керівниками народівського руху були В. Шашкевич, К. Климкович, В. Барвінський.

На відміну від народовців, москвофіли виражали інтереси тієї частини української інтелігенції, які орієнтувались на царську Росію і вважали, що окремої української мови не існує. Лідерами москвофілів; були історик Д. Зубрницький, священник В. Дідецький, поміщик А. Добрянський.

В історії національно-визвольного руху України визначне місце займає діяльність і творчість М. Драгоманова. Це був відомий історик, філософ, літературознавець, громадський діяч. Ще в молоді роки він прийняв участь в роботі громад, а в 70-ті роки, рятуючись від переслідувань царського уряду емігрував за кордон, заснував вільну українську друкарню і видавав разом з М. Павликом журнал під назвою «Громада», що став першим українським безцензурним органом.

У своїх творах Драгоманов викривав реакційну політику самодержавства і закликав до його знищення. Не ототожнюючи царизм з російським народом, Драгоманов вважав період перебування у складі Російської держави «пропащим часом». Майбутній суспільний устрій М. Драгоманов уявляв у формі федерації. За його задумами вільні люди повинні об'єднуватися у вільні громади, громади у федерацію в межах України, яка повинна увійти до федерації спілки народів Росії, а потім — до федерації всіх народів світу.

М. Драгоманов, будучи гуманістом, відкидав насильницькі, революційні методи боротьби, за що довгий час значення його діяльності применшувалось. Це пояснювалось також критикою Драгоманова В.І. Леніним, який, крім всього іншого, назвав його «націоналістичним міщанином». Але на сьогоднішній день така характеристика поглядів видатного мислителя вже не відповідає тим змінам, що відбулися в суспільній свідомості. Ми все частіше звертаємося до творчої спадщини свого земляка, який належить до тих людей, що становлять гордість української нації. ідеї Драго-

манова справили сильний вплив на формування світогляду відомої української поетеси Л. Українки, що була його племінницею.

Розвиток культури в Україні в другій половині XIX ст.

На розвиток української культури другої половини XIX століття великий вплив мали ті нові процеси в економічному і політичному житті, що відбувались після 1861 року і про які вже говорилось в попередніх розділах.

Провідна роль у розвитку науки належала університетам — Харківському, Київському і Новоросійському, що був заснований в 1865 р. в Одесі. В Харківському університеті кафедру математики довгий час очолював О.М. Ляпунов, праці якого здобули світове визначення. Водночас в Київському університеті, його колега — видатний математик М.Е. Ващенко-Захарченко написав кілька підручників, за якими вчилися багато поколінь математиків.

Потреби дня вимагали дальшого розвитку природничих знадь і науковці України зробили значний вклад в цю галузь. Так, відомий хімік М.М. Бекетов, що очолював кафедру хімії в Харківському університеті, став родоначальником сучасної фізичної хімії.

Успішно розвивалася біологічна наука. Її надзвичайні здобутки зв'язані з всесвітньовідомими іменами таких вчених, зоолог І.І. Мечников, фізіолог І.М. Сеченов, мікробіолог М.Ф. Гамалія, які працювали в Новоросійському університеті (м. Одеса).

В галузі гуманітарних наук успішно вели пошуки історики М.І. Костомаров та О.М. Лазаревський, а також О.Я. Єфіменко — перша жінка Російської держави, що дістала вчений ступінь почесного доктора історії, який їй було присуджено в Харківському університеті. В цьому ж університеті значних успіхів досяг професор-філолог О.О. Потребня, праці якого не втратили цінність і зараз.

Продовжуючи традиції, які започаткували І.П. Котляревський і Т.Г. Шевченко, на високому рівні знаходилась українська література (Згадайте твори П. Мирного, І.С. Нечуя-Левицького, І. Франка, П. Куліша, Л. Українки та інших українських письменників).

Набула світового визнання творчість українських митців. Назавжди в пам'яті людей багатьох поколінь лишилися імена драматургів І.К. Карпенка-Карого, М.П. Старицького, М.Л. Кропивницького, композиторів, М.В. Лисенка і С.С. Гулака-Артемівського, художників К.К. Костанді та М.К. Пимоненка, скульптора П.П. Забіли.

Таким чином, друга половина XIX ст. ознаменувалась значним прогресом, в усіх сферах життя. Належне місце в цих досягненнях зайняли здобутки культури українського народу, яка і сьогодні є тим невичерпним джерелом, що поповнює його сили на шляху розбудови власної незалежної держави.

Суспільно-політичний і національний рух в Україні на початку XX ст.

В Україні, як і в інших частинах Російської імперії, активізація суспільно-політичного життя на рубежі століть була закономірною. Це стало відповіддю на реакційну політику царату та на загострення соціально-економічних проблем. До того ж нові покоління бажали прийняти найактивнішу участь у вирішенні суспільного життя.

З початку XX ст. в Україні, як і в цілому по країні, починається переломний етап в політичному оформленні основних суспільних рухів.

Посилився опозиційний рух ліберальної буржуазії, яка проявляла незадоволення жорстокою внутрішньою політикою царизму і домагалася часткових реформ. Ліберально-демократичний рух розвивався головним чином у рамках земських установ, де працювали тисячі буржуазних інтелігентів: службовці-статистики, агрономи, лікарі та інші спеціалісти.

Царська влада намагалася обмежити діяльність земств. Так, політичних утисків зазнав великий український письменник-демократ М.М. Коцюбинський з боку чернігівського губернатора під час роботи в установах Чернігівської губернської земської управи.

Під виглядом сільськогосподарських виставок і агрономічних нарад відбулося кілька з'їздів земських діячів. На них ставилися вимоги про розширення прав земств, ухвалювалися резолюції демократичного змісту. Проте ліберальна інтелігенція заперечувала «насильство і крайності» революціонерів, віддавали перевагу легальним засобам боротьби.

Земсько-ліберальний рух поживався восени 1904 року, чому сприяла діяльність всеросійської ліберально-буржуазної організації «Союз визволення». Вимоги представників земсько-ліберального руху зводились до конституційних реформ та участі «народного представництва» в здійсненні законодавчої влади.

Посилився й опозиційний рух студентства, який попри свою неоднорідність (реакціонери, байдужі, академісти, соціал-демократи тощо), висував переважне академічні вимоги. В студентському русі провідну роль відігравали представники демократичних верств. Прикладом може бути сходка 7 грудня 1900 року в Київському університеті — на ній було ухвалено рішення про страйк. У відповідь 183 студентів було віддано в солдати. Через рік, в грудні 1901 року, уряд пішов на часткові поступки студентам, але цього вже було замало.

Сколихнулася й учнівська молодь. Багато вихованців старших класів гімназій, реальних училищ та інших середніх закладів із захопленням відвідували мітинги та збори, читали заборонену літературу, а у Харкові, Києві, Катеринославі навіть виникли підпільні організації учнів.

В умовах революційного піднесення посилюється національний рух, спрямований проти шовіністичної політики царату, за вільний розвиток рідної мови, культури й літератури. Провідну роль в ньому відіграла україн-

ська ліберально-демократична інтелігенція. На початку ХХ ст. з протестами проти переслідувань української мови виступили вчені Київського та Харківського університетів, групи демократичної інтелігенції Полтави, Чернігова, Катеринослава та інших міст. Ці вимоги підтримала прогресивна громадськість Росії, зокрема Російська академія наук. Академічна комісія категорично заперечила переслідування української культури і підкреслила в спеціальній записці, що «українське населення повинне мати таке ж право, як і великоросійське, говорити публічно й друкувати своєю рідною мовою».

Важливими подіями в національно-культурному житті стали відкриття влітку 1903 року в Полтаві пам'ятника «батьку» нової української літератури І.П. Котляревському. Святкування в грудні 1903 року 35-річчя музичної діяльності М.В. Лисенка і наступного року — 35-річчя літературної праці І.С. Нечуя-Левицького тощо. Піднесення національного руху, відмова правлячих кіл йти на поступки українству, вели до швидкої політизації українського суспільства і виникнення українських національних партій.

29 січня 1900 року члени студентських українофільських гуртків (Д. Антонович, М. Русов та ін.) заснували Революційну українську партію (РУП). До її складу ввійшли «вільні громади» Харкова, Києва, Полтави, Чернігова і деяких інших міст України, а також Кубані і Дону. Осередки РУП склалися зі студентів, семінаристів, вчителів та представників інших верств інтелігенції. До РУП влилися всі незадоволені позапартійними формами громадської діяльності — як представники соціалістичної, так і націонал-радикальної течії суспільно-політичного руху. Не випадково пізніше на її основі сформувалася низка партій.

Першою програмою РУП стали положення брошури переконаного самостійника Миколи Міхновського «Самостійна Україна». Вона відображала революційні і максималістські настрої української молоді і закликала до створення «...єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кавказ». В 1902 р. прихильники М. Міхновського об'єдналися в Українську народну партію, а з 1917 р. Українську партію самостійників-соціалістів.

Поступово РУП відмежувалась від крайніх елементів і набула чіткого революційно-демократичного характеру. Вона обстоювала позиції західно-європейської соціал-демократії, висувала вимоги демократичної республіки і демократичних свобод, 8-ми годинного робочого дня, звільнення селян від викупних платежів та конфіскації кабінетських, удільних, церковних і монастирських земель. Особливого значення партія надавала автономії України в складі Росії. Рупівські організації проводили значну роботу переважно серед селян, наймитів і студентства: створювали гуртки, поширювали нелегальні видання партії, керували селянськими розрухами та наймитовськими страйками тощо.

Поступово серед рупівців посилюється тенденція на зближення з РСДРП — за це виступала група на чолі з М. Меленевським (Баском). Од-

нак більшість партійців на чолі з лідерами партії (Д. Антоновичем, В. Винниченком, С. Петлюрою, М. Поршем), не виступаючи проти злуки в цілому, виступала за виконання таких умов: визнання автономно-національно-територіального принципу побудови соціал-демократії, повну організаційну самостійність РУП та федеративний зв'язок з РСДРП. Внаслідок цих розходжень на II-му і останньому з'їзді РУП (грудень 1904 р.) стався розкол.

В 1905 році на основі РУП виникла Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) на чолі з С. Петлюрою, М. Поршем і М. Шаповалом. Прихильники зближення з РСДРП створили окрему Українську соціал-демократичну спілку («Спілку») на чолі з М. Меленевським, П. Канівцем і В. Мазуренком.

Виникають в Україні і буржуазно-ліберальні політичні партії. Восени 1904 р. представники української ліберальної буржуазії заснували Українську демократичну партію (УДП) на чолі з Б.Д. Гринченком, С.О. Єфремовим, В.М. Чехівським, Є.Х. Чикаленком. В її програмі засуджувався самодержавно-бюрократичний устрій та ставилася вимога конституції на засадах децентралізації і федеративного устрою. Ще до остаточного оформлення УДП з неї виділилася радикальна частина, що проголосила створення Української радикальної партії (УРП). Однак розкол тривав недовго і вже в 1905 році обидві організації об'єдналися в Українську радикально-демократичну партію (УРДП). Вона виступила за автономію України в складі буржуазної Росії.

Поряд з українськими активно діяли в Україні й загально-російські політичні партії — Соціал-демократи (РСДРП), соціалісти-революціонери (есери), кадети (конституційні демократи), БУНД (загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії), польські та єврейські національні партії тощо. Вони прагнули знайти в українському політичному житті свою «нішу». Так, РСДРП користувалось популярністю серед робітництва, есери — серед селянства, Бунд — серед ремісників та пролетарів-євреїв тощо.

Стосунки українських та загальноросійських партій склались по-різному. Так, політична платформа УРДП була близька до кадетської і між цими партіями та їх лідерами налагодились добрі стосунки. РУП мала активне співробітництво із Бундом та Польсько-соціалістичною партією, але стосунки з РСДРП не склалися через те, що російські революціонери схилились до централізму в національному питанні.

Отже, суспільно-політичний і національний рух в Україні на початку ХХ ст. кристалізувався у низку політичних партій різного спрямування. Разом з тим, всі партії працювали в нелегальних умовах та складались передусім з інтелігенції. Тому не слід перебільшувати їх впливу. Але сам по собі факт створення та діяльності українських політичних партій був однією з важливих передумов подальшого розвитку суспільного життя України.

Революційні події 1905—1907 рр. в Україні

В 1905 р. в Російській імперії спалахнула перша буржуазна революція. Активну участь в ній прийняло українське населення. Революція виникла як закономірний результат буржуазного поступу країни і не бажання царату вирішити «болючі питання» політичного та соціально-економічного життя — демократичні перетворення, встановлення 8-годинного робочого дня, перерозподіл земельної власності на користь селянства, надання свободи пригнобленим народам тощо. Останнє надало революційним подіям в Україні специфічного змісту.

У відповідь на «кровавое воскресение» в Україні протягом січня — березня 1905 р. страйками було охоплено понад 320 заводів, фабрик й майстерень. Слідом за робітничим класом виступило й селянство — за січень — березень відбулось близько 140 виступів. Революційна стихія сколихнула й передові кола демократичної інтелігенції, середні верстви міст, студентство, учнівську молодь. Навесні і влітку 1905 року революція наростала і набувала справді всенародного характеру. Так, селянські виступи охопили майже половину повітів. Захиталась і армія — серед військових теж вибухнула низка повстань. Найбільшим з них було повстання на панцернику «Потемкин» 14–25 червня 1905 року.

У жовтні 1905 року відбувся всеросійський політичний страйк. На Україні страйкувало 120 тис. чоловік (по Росії — понад 2 млн.) — робітники, службовці та інші верстви Катеринослава, Харкова, Києва, Одеси. Страйк паралізував сили уряду і примусив царя видати 17 жовтня маніфест про «громадські свободи» і скликання законодавчої Думи із залученням до виборів усіх верств населення.

В грудні 1905 року по Україні прокотилась хвиля збройних повстань робітників Катеринослава, Олександрівська, Донбасу, Харкова, що були організовані РСДРП. Вони закінчились поразкою і після цього революційний натиск на царат значно послабшав. Але революція ще продовжувалась півтора роки.

Народні маси України активно боролися проти національного гноблення. Поряд з основними соціальними вимогами вони висували гасла рівноправності всіх народів, виступали проти великодержавно-шовіністичної політики царизму, за право вільно користуватися рідною мовою.

На захист своїх національних прав виступали робітники Харкова і Києва, селяни Катеринославщини і Поділля, службовці Полтавщини і Чернігівщини. Активну участь у боротьбі проти національного гніту брала українська інтелігенція. Студенти Київського, Харківського та Новоросійського (Одеського) університетів вимагали вільного розвитку української мови і культури, викладання рідною мовою в школах і вузах, створення українознавчих кафедр.

Провідними напрямками національного руху були націонал-ліберальний (УРДП) та соціалістичний (УСДРП, «Спілка» і українські есери).

В своїх програмах партії акцентували увагу на трьох питаннях: національно-державного устрою України, аграрному, виборах і роботі в складі Державної Думи. Так, УРДП виступала за оновлену державу як «Федерацію рівноправних автономно-територіальних одиниць». Автономна Україна повинна управлятись виборною Українською народною Радою (Сеймом) і мати свою конституцію. Партія виступала і за передачу землі селянам за викуп. УСДРП обстоювала вільне селянське землекористування і знищення залишків кріпацтва, підтримала загальнодемократичні вимоги демократичної республіки та на базі тези про культурно-національну автономію боролась за автономію України з окремим сеймом. До речі, з українських партій лише УНП виступала за національне самовизначення України.

Загальноросійські партії здебільшого недооцінювали значення українського питання. Так, організації РСДРП конкретно українського питання не торкалися і всю свою пропагандистську літературу друкували російською мовою.

Активну діяльність в Україні розгорнули російські, єврейські, польські та інші національні організації. Серед них найбільш впливовими були організації російських буржуазних партій: кадетів «Союз 17 октября» і поміщицько-монархічного «Союза русского народа». Так, Одеський відділ цієї шовіністичної організації налічував 8440 чоловік, Катеринославський — 6686 і т.д. «Союз русского народа» «прославився» грубими випадками проти українства, розпалюванням національної ворожнечі (досить назвати публікації чорносотенної газети «Киевлянин») та організацією кривавих єврейських погромів.

В період революції в Києві, Катеринославі, Одесі, Чернігові і т. д., виникають українські культурно-освітні організації «Просвіти». У їхній діяльності активну участь брали М.М. Коцюбинський, Б.Д. Гринченко, Д.І. Яворницький, М.Ф. Комаров, ряд інших прогресивних діячів науки і культури. «Просвіти» заснували бібліотеки і читальні, організували містечкі вечори й лекції, видавали українською мовою книги і газети.

В роки революції попри гальмування царату (штрафи, адміністративне закриття, тощо) порівняно вільно розвивалася українська преса. Так, якщо в кінці 1905 року існувала одна українська газета, то на початку 1906 року — вже 17 і серед них перша щоденна газета «Громадська думка», яку видавала УРДП. Всього протягом 1905–1907 років виходило 24 україномовних газет, щотижневиків і журналів.

З вимогою надати Україні політичну автономію і запровадити українську мову в школах, судах та місцевій адміністрації виступила Українська думська громада (понад 40 депутатів-українців у I та II Державних думах). Для допомоги депутатам-українцям М.С. Грушевський приїхав до Пе-

тербурга і налагодив видання журналу «Украинский вестник» і газети «Рідна справа». В них друкувались виступи депутатів, статті на суспільно-політичні теми, викривалась антиукраїнська політика царату. Українська думська фракція, яку розколювали міжпартійні чвари, не змогла добитись прийняття законів про місцеве самоврядування, українську мову тощо. М.С. Грушевський так підсумував діяльність Думи: «Думське законодавство не дало нічого українському життю».

Отже, національно-визвольний рух в Україні охопив всі верстви населення. і хоча боротьба різних соціальних верств української людності проти великодержавної політики була різною за формами і методами, але переважну більшість українців об'єднувало прагнення політичних свобод і автономії України в складі демократичної Росії.

Під впливом першої російської революції в західноукраїнських землях боротьба за демократичні свободи і політичні права українства посилилась. Так, 28 листопада 1905 року в Астро-Угорщині відбувся одноденний політичний страйк, під час якого масові збори та демонстрації пройшли у Львові, Станіславі, Перемишлі, Тернополі, Чернівцях та інших містах. В листопаді 1905 року було утворено «Народний комітет» у справі виборчої реформи на чолі з Ю. Романчуком та К. Левицьким. Масові виступи в краї не припинялись в 1906–1907 роках.

Під тиском народних мас імператор Австро-Угорщини 30 січня 1907 року видав указ про запровадження нового виборчого закону, який принципово не змінив пригнобленого становища українців. Це надало боротьбі за реформу сеймової виборчої системи (тобто систему обрання місцевої влади) загальнонаціонального характеру.

В день відкриття крайового сейму 29 вересня 1907 року у Львові відбувся 15-тисячний мітинг протесту. Представники від 25 міст і повітів Галичини вимагали від уряду загального виборчого права при виборах крайового сейму. Ця вимога і подалі була гаслом боротьби українців за свої права. Але слід зауважити, що порівняно з Росією, за визнанням В.І. Леніна, права українців в Австро-Угорщині були значно ширші.

Таким чином, незважаючи на поразку, революція 1905–1907 рр. мала важливе значення в історії України. Вона сприяла піднесенню національної самосвідомості українського народу, розвитку національно-визвольного руху. Набутий українською людністю досвід боротьби за свої політичні права було використано в наступні роки.

Соціально-політичний та економічний розвиток українських земель напередодні Першої світової війни

Поразка революції, як завжди буває в історії, на деякий час посилила реакцію в Росії. Правлячі кола імперії отримали ще одну можливість шляхом реформ вирішити «пекучі» проблеми суспільного розвитку.

З червня 1907 року були опубліковані царський Маніфест про розпуск II Державної думи і новий закон при вибори III Думи, за яким 80 % населення позбавлялося виборчих прав.

В таких умовах до думи від українських губерній було обрано 64 поміщики, 13 священників і 20 селян, а за партійною ознакою — 55 правих та російських націоналістів, 41 октябрист та 5 кадетів. Національно-демократичні партії потерпіли поразку.

В країні розпочався період столипінської реакції (П. Столипін — голова Ради міністрів і міністр внутрішніх справ). Було заборонено діяльність усіх опозиційних партій, в Україні тривалий час діяв воєнний стан, повсюди лютували карателі і військові трибунали, десятки тисяч людей потрапили до в'язниць, або були страчені.

Столипінщина була одним з проявів політики великодержавного шовінізму. Вона мала на меті знищення організованого українства.

Українські партії були вимушені піти в підпілля, розпускалися українські клуби, українська преса практично зникла тощо. Дозволялась — і то не скрізь — лише обмежена діяльність «Просвіт» та деяких наукових товариств, а про українізацію освіти заборонялось навіть згадувати.

Антиукраїнська політика царату, на жаль, знаходила підтримку в націоналістичних і шовіністичних верствах російського суспільства. Ці українофоби називали діячів українського руху прибічниками «зрадницького сепаратизму» (цю лексику вживав і радянський режим) або «мазепинцями». Посилилась діяльність старих і було засновано низку нових антиукраїнських структур.

Разом з тим істинні російські демократи сміливо виступали на захист українства. Це були вчені-філологи О. Шахматов, Ф. Корш і У. Бодуен де Кертенне. Добрі стосунки склалися між сіоністами, зокрема В. Жаботинським, і українськими націонал-демократами.

Придушивши революційний рух, царат розпочав реформи з метою повернути країну на еволюційний шлях розвитку. Програма реформ П. Столипіна була спрямована на досягнення соціально-економічного поступу на шляху розвитку ринку, зміцнення приватної власності та перетворення самодержавства в конституційну монархію. Передбачалась реорганізація місцевого самоврядування і судочинства, запровадження страхування робітників, піднесення продуктивності сільського господарства за рахунок запровадження фермерства, запровадження загальної початкової освіти тощо. Проте не варто ідеалізувати ці наміри. Адже марність намагань реформувати Російську імперію довела як доля самого П. Столипіна

(вбитий 05.09.1911 р. агентом царської охранки), так і неспроможність його політики відвернути нову революцію та крах імперії.

Указом царя від 09.11.1906 року селянам дозволилось виходити з сільської общини на хутори і відрубати, брати кредити для заведення фермерського господарства на своїй землі. Це мало не лише збільшити виробництво сільськогосподарських продуктів, але й зробити з самостійного селянина-виробника соціальну опору уряду.

Внаслідок більшість селян України стали приватними власниками землі, на хутори й відрубати за 1907—1911 рр. виділилось 226 тис. господарств з 1,8 млн. десятин землі. Община втратила значну частину (на Півдні — 45 %) своїх членів.

За 1906—1911 рр. поміщики втратили 1,1 млн. десятин землі — з них селяни лише через Селянський банк придбали 480 тис. дес. Концентрація землі, застосування передових технологій і розширення посівів, підвищили продуктивність та товарність сільського господарства. Так, збір зернових збільшився на 38 %, а сприятлива кон'юнктура дозволила збільшити експорт сільгосппродуктів.

Проте в цілому аграрна реформа не дала очікуваних наслідків: протиріччя між селянством і поміщиками лише загострились, продуктивність праці залишилась низькою, економічне положення селянства було важким. Розшарування селянства посилювало соціальну боротьбу всередині цієї верстви суспільства. До того ж чимало положень реформи не було реалізовано в достатній мірі. Так, до Сибіру з України було переселено близько 1 млн. селян, але на 1911 р. близько 70 % з них повернулось.

Лише в 1909—1913 рр. на зміну промисловій кризі та депресії прийшло економічне піднесення завдячуючи розширенню внутрішнього ринку, поступу сільського господарства, новим капіталовкладенням та військовим замовленням.

Промисловість України розвивалась майже темпами 1890-х років. Так, видобуток вугілля збільшився на 50 % (25 млн. т. у 1913 р.), а залізної руди подвоївся. У 1913 р. Україна давала 70 % загальноросійського видобутку вугілля, 68 % виплавки чавуну і 58 % сталі. Проте попри використання нової техніки (парові турбіни, електродвигуни) технологічну відсталість не було подолано і продуктивність праці донбаського шахтаря залишалась майже вдвічі нижчою англійського чи німецького.

В 1909—1913 рр. торгівля залишалась більш вигідною формою підприємництва, ніж виробництво і до неї інтенсивно втягувались банки. В ці роки з України щорічно вивозили товарів на 800 млн. крб., в т.ч. експортувалось товарів за межі країни на 380 млн. крб. (переважно збіжжя). Російський ринок поглинав товарів на 420 млн. крб. — цукор, хліб, вугілля, метали, мануфактуру. Надходили в Україну верстати, машини, ліс, нафта, цемент, мідь тощо.

Економічне піднесення прискорило концентрацію промисловості та робітників. Так, у 1914 р. на великих підприємствах (з кількістю робітників

понад 500) зосереджувалось 45 % індустріального пролетаріату, а монополії (переважно синдикати та картелі) стали основою економічного життя.

Економічне піднесення не змінило політичного положення України в складі імперії. За столітпівщини та підготовки до світової війни царат розпалював російський шовінізм та національну ворожнечу. Справа Бейліса зайвий раз довела ворожість імперії по відношенню до всіх поневолених народів, і насамперед російського.

У відповідь на це в Україні посилювався національно-визвольний рух. Так, створене в 1908 р. Товариство українських поступовців (ТУП), до якого увійшла частка членів УРДП, УНП та УСДРП, висувало вимоги федеративної перебудови Росії як засобу забезпечення прав українського населення і національно-територіальної автономії України в складі Російської федерації. Піднімалось українське питання і в Думі. Зокрема, професор-історик І. Лучицький у III Думі неодноразово висловлював вимогу ведення судочинства українською мовою і створення початкових училищ з навчанням на рідній мові. Ще більш гостро українське питання постало в IV Думі. йшлося і про впровадження української мови в школах і розвиток українських культурно-освітніх організацій, про дозвіл святкування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка тощо.

Набули поширення ідеї публіциста соціал-демократичного напрямку Д. Донцова, який виступав за відродження українства, незалежність національної ідеї від «модерного москвофільства», як пануючої доктрини провідних російських кіл, за відродження духовного зв'язку України із Заходом. Це була альтернатива як більшовицьким, так і ліберальним концепціям ідейно-організаційних засад українського національно-визвольного руху.

Українці Галичини в умовах Австро-Угорської конституційної монархії порівняно з російською самодержавною монархією мали кращі можливості для національного розвитку. Завдяки успіхам в освітній, релігійній та культурній сферах саме Галичина на початку XX ст. стала місцем найбільш активного українського національного руху.

Розвиток культури в Україні на початку XX ст.

.Українська культура на початку XX ст. досягла високого світового рівня. Це було зумовлено в першу чергу зростанням національної свідомості. На своєму шляху українській культурі доводилось долати шовіністичну політику імперських режимів Росії та Австро-Угорщини.

Капіталістичний розвиток вимагав кваліфікованих, грамотних кадрів. Тому не випадково на Наддніпрянщині кількість початкових шкіл, які давали освіту дітям незаможних верств, зросла на 40 % і досягла в 1911 р. 9 тисяч. Значну позитивну роль в розвитку початкової освіти відігравали земства. Однак стан народної освіти залишався жахливим — багато дітей не вчилось, рідна мова заборонялась, а письменних серед селян налічувалось лише 20 % і серед мешканців міст — 50 %.

У 1913 р. на Сході України функціонувало майже 400 гімназій і реальних училищ, де здобували середню загальну освіту переважно діти із заможних родин. Поступово збільшувалась і сітка спеціальних середніх закладів — гірничих, комерційних, морехідних тощо. Проте вмій не забезпечували і на 50 % потреби в середній освіті. Не розвивалась національна школа, бо відома колегія П. Галагана залишалась маленьким острівцем в російськомовному морі. Не краще були справи і з вищою освітою, яку струмували в 1917 р. 35 тис. студентів у 27 вузах — 3 університетах, 8 учительських інститутах тощо. Аналогічне положення з освітою було й на Західній Україні. Все це свідчило про неспроможність ні Російської, ні Австро-Угорської імперій задовольнити потреби українського населення в освіті.

На початку ХХ ст. українські вчені збагатили вітчизняну та світову науку низкою видатних досягнень. У Київському університеті Д. Граве заснував відому алгебраїчну школу, а в Харківському Д. Розанській — школу радіофізиків. В генетиці плідно працювали Л. Симиренко і М. Кашенко, у фізіології — В. Данилевський, у медицині — хірург-офтальмолог В. Філатов тощо. Наука поступово ставала виробничою силою. Зокрема, вчений-практик М. Курако розробив вдалу конструкцію домни, а геолог Л. Лагутін першим склав геологічну карту Донбасу, що й сьогодні не втратила практичного значення.

Визначних успіхів досягло українознавство і перш за все національна історіографія. М. Грушевський розробив Нову концепцію історії українського народу, а його численні праці — фундаментальна «Історія України-Руси», популярна «Ілюстрована історія України» та багато інших — були на рівні світової науки і сьогодні залишаються неперевершеним досягненням української історіографії. Плідно працювали харківські історики О. Єфіменко (перша жінка-професор з історії) і Д. Багалій (він досліджував й історію Півдня України). Європейське визнання здобули праці киян І. Лучицького (вивчав аграрну історію Франції), М. Довнар-Запольського (досліджував історію Великого князівства Литовського) та історіографічні студії В. Іконнікова. Широкої популярності набула видана 1908 р. популярна праця «Історія України-Руси» миколаївця М. Аркаса.

В ці роки продовжували плідно працювати старі та виникли нові наукові товариства природничого та гуманітарного профілю. Серед них провідну роль відігравали Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові та Українське наукове товариство у Києві (засноване у 1907 році М. Грушевським). Ці установи прагнули перебрати на себе функції національної Академії наук.

Українська література як і україністика взагалі, була тісно пов'язана з соціальним та національно-визвольним рухом і переживала розквіт. Новими творами, сповненими революційного пафосу, збагатив літературу І. Франко. Мотиви співчуття злидненному життю трудящих та заклики до боротьби за щасливе майбутнє домінували у творах В. Винниченка,

Л. Українки і М. Коцюбинського. Навіть тонкий лірик О. Олесь теж віддав данину соціальній проблематиці.

Провідні українські письменники брали участь у діяльності політичних партій та «Просвіт», в роботі редакцій газет та журналів. Це сприяло піднесенню їх творчості та робило літературу складовим чинником національно-визвольних змагань.

Всі жанри мистецтва позначались більшим інтересом до життя і звичаїв народу, його історичного минулого та буремного сьогодення. Проте зануреність мистецтва, як і культури в цілому, у суспільно-політичну і навіть революційну боротьбу не лише надавало їм сили, але й певним чином обмежувала їх загальнолюдське та гуманістичне спрямування.

У 1907 р. М. Садовський організував перший стаціонарний український театр. В ньому виступали М. Заньковецька, Г. Борисоглібська, О. Полянська, І. Мар'яненко та інші видатні актори. На початку ХХ ст. також працювали театральні трупи П. Саксаганського, І. Карпенко-Карого, Д. Гайдамаки та інші. Пожвавилась діяльність єдиного на Західній Україні професійного українського театру товариства «Руська бесіда», яким деякий час керував М. Садовський.

Помітний внесок у виховання діячів українського мистецтва — акторів, співаків, музикантів — внесла заснована у 1904 році Музично-драматична школа М. Лисенка. Через рік в Західній Україні почав діяти аналогічний Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка. Сам же М. Лисенко продовжував займати провідне місце в музичній культурі. Його традиції продовжували й збагачували композитори М. Леонтович, С. Людкевич і К. Стеценко.

Серед живописців відзначалися жанровими картинами М. Пимоненко, пейзажами та історико-етнографічними творами С. Васильківський, портретами І. Труш. Збагатили український живопис творами на історичну тему М. Самокіш, Ф. Красицький і особливо учень І. Рєпіна О. Мурашко своєю картиною з історії Запорізької Січі «Похорони кошового».

Сатиричні журнали — «Шершень» у Києві, «Свисток» в Одесі, «Оса» в Миколаєві тощо — сприяли розвитку сатиричної графіки та політичної карикатури. В них гостро висміювались болячки тогочасного життя та прислужники царату — чорносотенці.

В цей період в Україні проживали і творили (більший або менший час) видатні діячі культури й інших народів російської імперії. Це російські письменники М. Горький та І. Купрін, польські — М. Конопніцька і В. Оркан, білоруська поетеса Тьотка (А. Пашкевич), класик єврейської літератури Шолом Алейхем (Рабінович) та інші.

Адже дійсна культура не має національних меж і є надбанням всього людства. Тому, як і в минулому, українська культура на початку ХХ ст. увібрала в себе краще з духовних надбань сусідніх народів і в свою чергу збагатила світову культуру низкою своїх шедеврів та ідей.

Проте в цілому українська культура не задовольняла потреб суспільства головним чином через відсутність національної державності. імперії душили українство. Так, у 1913 р. з виданих в Україні 5283 назв книги лише 176 (тобто 3,3 %) вийшло українською мовою. З початком імперіалістичної війни царат остаточно заборонив українське слово. В 1915 р. по всій Україні, включаючи зайняту царськими військами Галичину, не лишилося жодної газети чи журналу, що виходили українською мовою.

Україна в роки Першої світової війни

Перехід передових індустріальних країн до державно-монополістичного капіталізму посилив протиріччя між ними, і відсутність механізму мирного вирішення спірних питань та поява модернових видів зброї поставили перед людством проблему виживання.

У липні 1914 р. спалахнула світова війна, яку розв'язали два імперіалістичних угруповання держав: Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) і Антанта (Англія, Франція, Росія). Обидва табори мали на меті захоплення і пограбування чужих земель та намагалися відвернути увагу народу від внутрішніх політичних криз, отруїти його чадом шовінізму. Понад 3,5 млн. українців у російській армії і 250 тис. в австро-угорській змушені були воювати один проти одного за чужі інтереси.

Українське питання було однією з причин війни. Царська Росія прагнула загарбати Галичину, що передувала у складі Австро-Угорщини. Німеччина мріяла захопи Східну Україну і використати її як плацдарм подальшої агресії. Австро-Угорщина зазіхала на Волинь і Поділля та бажала зміцнити своє панування на західноукраїнських землях.

Як в Росії, так і в Австро-Угорщині велась пропагандистська кампанія з метою замаскувати несправедливий характер війни, надати їй в очах народу вигляду оборонної, національної, вітчизняної. Та політичні організації України по-різному поставилися до війни. Більшість з них підтримала війну. У Наддніпрянщині перш за все це були місцеві осередки майже всіх загальноросійських партій. Аналогічну позицію зайняли і українські політичні партії — ТУП. «Спілка» та інші. УСДРП не змогла виробити єдину платформу — частина її на чолі з С. Петлюрою підтримала царат, прибічники В. Дорошенка підтримали австро-угорсько-німецький блок. Деякі організації і політичні діячі, зокрема В. Винниченко, засудили війну. Більшовики послідовно виступали проти війни і висунули лозунг перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

Політичні партії Галичини підтримали Габсбургів. З початку війни вони створили Головну Українську Раду на чолі з К. Левицьким. Рада створила національну військову організацію-легіон українських січових стрільців і звернулася до населення із закликом визволити Україну, сприяючи австро-угорським військам. Протягом двох тижнів до легіону записалося 30 тис. чоловік. Перелякані власті обмежили кількість добровольчо-

го корпусу 2 тис. бійців. Легіон взяв участь у боях проти військ Російської імперії на боці Австро-Угорщини. У вересні 1914 року українські січові стрільці вступили у бої з російськими військами в Закарпатті. Пізніше вони воювали на Галичині, на Поділлі, а в 1915 р. було створено і полк Українських січових стрільців.

Група діячів українського визвольного руху, які емігрували з Росії (Д. Доннов, В. Дорошенко, М. Меленевський та ін.), заснували у 1914 р. Союз визволення України (СВУ). Головною вимогою СВУ, який мав представляти інтереси українців у Росії, було утворення самостійної держави з конституційним монархом-гетьманом. Але і уряди противників в Росії, і українці в Росії мало співчували цим планам.

Значна частина України — Закарпаття, Галичина, Буковина, Поділля — перетворилася на район бойових дій. У всіх українських губерніях був оголошений воєнний стан. Війна негативно вплинула на господарство України. За роки війни на Сході і на Заході скоротилося виробництво товарів народного споживання, внаслідок масових мобілізацій не вистачало працюючих людей у промисловості та робочих рук і коней на селі. Поступово скорочувалась засівна площа та росли ціни на продукти харчування, а нестача палива та сировини вела до згорання виробництва і масового безробіття. До того ж довготривалі запеклі бої на території Західної України підсилювало і без того зростаюче зубожіння народу.

Все це викликало з літа 1915 р. посилення виступів трудящих проти війни і царської монархії. У 1916 р. революційний рух піднявся на вищий ступінь. Якщо у 1915 р. в Україні відбулось 113 страйків робітників, то в 1916 р. — вже 218. Особливо гостре політичне спрямування мали страйки робітників миколаївського суднобудівного заводу «Наваль» (січень 1916 р.) і шахтарів Донбасу (квітень — травень 1916 року). В роки війни стався 161 селянський виступ. У 1916 р. заворушення охопило Галичину, Буковину, Закарпаття.

Царський уряд в роки війни продовжував подавляти національно-визвольний рух народів Росії. У перші дні війни була закрита українська газета «Рада», у 1915 р. — й інші українські видання. Почався розгорнутий наступ на українство. Так, у Києві був заарештований і висланий за межі України видатний діяч національно-визвольного руху М. Грушевський. Використовуючи війну, царат вирішив поширити свою українофобську політику і на західноукраїнські землі.

Розгорнувши в перші дні війни широкий наступ проти Австро-Угорщини, російські війська захопили значну частину Буковини, Закарпаття, Східну Галичину. Тут було створено генерал-губернаторство на чолі з графом Г. Бобринським, відомим своїми чорносотенними поглядами. Він почав втілювати в життя міф про «російськість» Галичини. За його розпорядженням були заборонені українська періодика і закриті українські організації. Царський уряд швидко дав зрозуміти, що він вважає Східну Гали-

чину «давньою російською землею», яка «назавжди возз'єднується з матір'ю Росією».

Згодом почалися масові депортації інтелігенції і церковних діячів вглиб Росії — всього більше 12 тис. Так, зі Львова до Суздаля був депортований митрополит Української греко-католицької церкви А. Шептицький. Його безстрашна поведінка протягом усієї війни надихала його земляків і значно сприяла дальшому зростанню його популярності. В цих умовах навіть кадет П. Мілюков, відомий прихильник «єдиної-неділимої Росії», назвав політику царату в Галичині «європейським скандалом». Але росіяни не встигли здійснити свої плани, бо Габсбурги відвоювала значну частину Галичини. Відступаючі царські війська взяли заложниками кілька сотен провідних українських діячів і евакуювали тисячі людей, включаючи русофілів. Внаслідок цих подій роль галицьких українофілів в політичному житті Галичини стала обмеженою.

Після катастрофічних втрат у 1915 р. в Галичині тон царату щодо українців трохи пом'якшав — знову обережно відновлювалися українські організації, ТУП поширило свою агітацію за конституцію Росії і автономію для України.

Не менше горя принесла Галичині Австро-Угорщина. Габсбургські війська під час відступу і контрнаступу ніби за «зраду» почали терор проти українського населення — сотні людей було страчено без суду, десятки тисяч опинилися в концентраційних таборах.

У 1917 році війна привела до взаємного виснаження воюючих сторін. Особливої гостроти досягла напруженість у Росії, де тягар тотальної війни подвоював недоліки відсталого й негнучкого режиму збанкрутілого імператора Миколи II.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. Програмні документи перших українських політичних партій. - К., 1992
2. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя і пориви великого гетьмана. - К., 1991
3. Видів прав України. – Львів, 1991
4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині ХУІІІ ст.: кордони, населення, права. - К., 1996
5. Драгоманов М. Пропаший час: українці під Московським царством.// Пам'ятки України. – 1990. - №4; 1991. - №1
6. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХст. Соціально-політичний портрет. - К., 1993
7. Вернадський В.І. Українське питання і російська громадськість.// Вітчизна. – 1986. - №6
8. Охріменко П. Гарячий Пантелеймон Куліш.// Наука і суспільство. - 1989. - №1
9. Могочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура.// Український історичний журнал. - 1991. - №3

10. Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине. (1861-1917).- Харьков, 1987

Тема: Національно-визвольний рух в Україні 1917–1920 рр., його наслідки та уроки

Початок державного відродження України в 1917–1918 роках

Внаслідок розвалу Російської монархії український народ отримав можливість боротьби за формування української державності.

Лютнева демократична революція 1917 р. в Росії призвела своєю перемогою до утворення Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів та Тимчасового комітету Державної Думи. 2 березня, в день зречення Миколи II, думський комітет за згодою Петроградської Ради створив Тимчасовий уряд. Уряд отримав мандат на владу до скликання Установчих зборів, які мали затвердити форму державного ладу й прийняти конституцію.

Якщо в Росії після повалення царату склалося двовладдя, то в Україні обстановка була складнішою. В містах утворилися громадські ради і комітети, які діяли як місцеві органи Тимчасового уряду поряд з губернськими комісарами, теж призначеними Тимчасовим урядом. 4 (17) березня з ініціативи ТУП була створена Центральна Рада як представницький загальноукраїнський орган демократії. Її головою було обрано М. Грушевського.

Спочатку Центральна Рада виникла як громадська організація, але необхідність захисту національно-автономних інтересів України призвела до проголошення її в 1-му Універсалі (10 червня 1917 р.) владною структурою. Тимчасовий уряд був змушений визнати Центральну Раду місцевим органом влади.

Як і в Росії, в Україні одразу після повалення самодержавства почалася організація робітничих, солдатських і селянських Рад. На середину 1917 р. в Україні налічувалось 252 Ради, в т.ч. в Донбасі — 180 (71%). Їх засновниками були переважно загальноросійські партії есерів і соціал-демократів.

Активізація діяльності політичних партій була однією з характерних рис соціально-політичної ситуації в Україні. Серед загальноросійських найбільш впливовими були соціалісти-революціонери, меншовики, Бунд, анархісти, кадети. Але поступово все більшої сили набували більшовики, які спираючись на переважну частину робітників, частину солдат і збройні загони Червоної гвардії, взяли курс на захоплення влади і будівництво соціалізму.

Загальноросійські партії (за винятком сіоністів) не підтримали прагнення українського народу до національно-державного самовизначення. Разом з тим саме це гасло було фактором об'єднання українських партій

навколо Центральної Ради, які змогли в цілому подолати програмні розходження.

Найбільш чисельною серед українських партій (до 300 тис. членів) була Українська партія соціалістів-революціонерів. Її лідерами були М. Грушевський, М. Ковалевський, П. Христюк. Есери виступали за побудову соціалізму, за суверенітет українського народу в Російській Федерації рівних республік. Українська соціал-демократична партія, що об'єднувала 40 тис., за політичними поглядами була близька до меншовиків. У 1917 р. її лідери — В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш — як вихідну тезу політичного курсу отстоювали доктрину національної української революції. Саме ці партії відігравали провідну роль Центральній Раді.

М. Грушевський висунув гасло побудови національно-територіальної автономії України в складі Російської Федеративної республіки. Він закликав не чекати Установчих зборів, бо за переконанням голови Центральної Ради борці за національну справу повинні були самі будувати автономію України.

За Грушевським автономна Україна мала постати на землях, де українське населення переважало. Це були 9 українських губерній, на території яких пізніше утворилася радянська Україна, а також Кубань, Хотинщина, південна Бесарабія, схід Холмщини, захід Облaсті війська Донського, Чорноморської й Ставропольської губерній, південна частина Воронезької губернії.

Одним з основних чинників національно-демократичної революції в Україні в 1917–1918 рр. та формування нової української державності виступала Центральна Рада. Спочатку вона широко сповіщала населення про свої цілі та завдання. ідея національної єдності допомогла Центральній Раді виробити спільну тактику більшості українських політичних партій і спрямувала їх діяльність в річище здійснення національних вимог українського народу.

На другому етапі національно-визвольного руху Центральна Рада і українські партії розгорнули організаторську та ідейно-політичну роботу по об'єднанню сил українства. Так, в квітні 1917 р. в Києві на Українському національному конгресі (де були представлені всі українські політичні партії, військо, жителі всіх губерній України), було вирішено утворити територіальний орган — Крайову Раду. Її утворення було покладено на Українську Центральну Раду, до складу якої обрали представників губерній, міст, партій, українських земляцтв Росії. Головою її став М. Грушевський, заступниками голови — С. Єфремов і В. Винниченко. Конгрес доручив Центральній Раді розробити статус української автономії.

Протягом травня—липня 1917 р. в Києві пройшли представницькі з'їзди всіх верств українства: I та II Українські військові з'їзди, Всеукраїнський селянський з'їзд, Всеукраїнський робітничий, з'їзд тощо. Це надало Центральній Раді легітимності (її підтримала більшість населення). В червні було розпочато формування українського війська.

10 червня на II військовому з'їзді було оголошено «Універсал Української Центральної Ради до українського народу на Україні і поза Україною суцєю». Спираючись на волю Українського народу, Рада оголосила своє право приймати акти конституційного значення — універсали. В I Універсалі проголошувалась автономія України зі своїм Сеймом і законами. Центральна Рада брала на себе певні державні функції. 15 червня Рада створила Генеральний секретаріат — перший український уряд — на чолі з В. Вииниченком.

Тимчасовий уряд був змушений визнати Центральну Раду вищою крайовою владою в Україні, хоча і поширив владу Ради лише на 5 із 9 українських губерній. Це зафіксоване в II Універсалі Ради, текст якого вийшов українською, російською, єврейською та польською мовами. Як єдиний орган революційної демократії в Україні, Центральна Рада поповнилась за рахунок представників всіх неукраїнських народів. В генеральному секретаріаті було декілька структур з національних справ.

Після перемоги більшовицького збройного повстання в Петрограді 25 жовтня 1917 р., в Україні склалася небезпечна ситуація. Поки Центральна Рада готувалась до Установчих зборів, сподіваючись шляхом загальних, прямих і рівних виборів при таємному голосуванні створити національну демократичну державу, більшовики прагнули скористатись своїм впливом серед робітників і солдат та своїми збройними загонами для «перетворення» Центральної Ради за російським зразком у Центральний виконавчий комітет Рад України. Центральна Рада воліла віддати владу демократично обраним Депутатам Українських Установчих зборів, а її опоненти — встановити диктатуру власної партії під виглядом диктатури пролетаріату.

Керівництво Центральної Ради бачило цю небезпеку. Потрібні були рішучі дії по утвердженню за українським народом державних прав. Центральна Рада засудила дії більшовиків, не визнала владу уряду В. Ульянова-Леніна і III Універсалом 7 листопада 1917 р. проголосила утворення Української Народної Республіки. «Не відділяючись від Російської Республіки, — наголошувалось в III Універсалі, — й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів». За універсалом вся повнота влади до Установчих зборів передавалась Центральній Раді та її уряду — Генеральному Секретаріату. III Універсал оголошував широку програму перетворень. Приватна власність на землю скасовувалась і вона безкоштовно передавалась трудящим, встановлювався 8-годинний робочий день, забезпечувались всі демократичні свободи — слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканість особи і помешкання, гарантувалась рівність всіх національностей. Центральна Рада зобов'язувалась негайно подбати про припинення війни і призначила на 27 грудня вибори до Українських Установчих зборів.

III Універсал не сприяв об'єднанню українства, бо проголошені ним соціально-економічні заходи по-різному зустріли різні кола. Відмова від державної самостійності і визначення УНР як складової частини Російської Федерації, враховуючи поширення в українстві ідеї федерації непопулярність самостійників, серйозних заперечень не викликали.

Проте і керівництво Центральної Ради, і українське суспільство в цілому помилялись, покладаючись не змогу УНР протистояти центру. Революційним романтизмом виглядали спроби перетворити Російську імперію у демократичну федерацію, бо більшовицький переворот звів демократію в Росії нанівець. Ця спроба пов'язати долю України з імперським центром мала сумні наслідки для української державності, що наочно довели подальші події.

Боротьба за владу в Україні

Наприкінці 1917 року протистояння між Центральною Радою, яка не змогла поширити владу на всю Україну, і більшовиками загострилось. Ленінський уряд розпочав «збирати» колишню імперію і прагнув знищити УНР. В промислових центрах, де більшовики мали чималу політичну і військову силу, розпочався збройний тиск на УНР. Поступово політичне протистояння переросло у військові дії. 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад у Києві було скликано за ініціативи більшовиків. В. Ленін, усвідомлюючи можливість встановлення більшовицької диктатури в Україні лише в разі збереження УНР, прагнув утворити радянську УНР. Але ці наміри не вдалося реалізувати на I Всеукраїнському з'їзді Рад у Києві, який мав заснувати українську радянську державу. Контрольований більшовиками оргкомітет забезпечив на 4 грудня присутність ледь більше 100 депутатів — селянських депутатів через їх неприхильність до більшовиків намагались не запрошувати, а есеро-меньшовицький виконком Рад Донецько-Криворізької області призначив на цей час свій з'їзд у Харкові. Бойкотувала з'їзд спочатку і Центральна Рада, однак напередодні відкриття з'їзду вони викликала до Києва понад 2000 делегатів від селянських спілок українізованих військових частин. Вони взяли хід з'їзду під свій контроль і наміри більшовиків було провалено.

Ультиматум Раднаркомом Центральній Раді, підписаний В. Леніним і Л. Троцьким, було надіслано 4 грудня 1917 року. Він починався із заяви про визнання Раднаркомом УНР та суверенітету України, але більшовики не ототожнювали Центральну Раду і створену нею УНР. Більшовики в ультимативній формі висували ряд вимог перед Центральною Радою (не пропускати козачих військ на Дон і пропускати радянські війська на Південь, не відкликати українців з фронту, не роззброювати в Україні радянські війська тощо) і погрожували «відкритою війною» — «не відкритою» Раднарком вже розпочав. Після рішучого відхилення ультиматуму Центральною Радою ці погрози стали реальністю.

Більшовикам все ж вдалося «переобрати» Центральну Раду. Надіслані Раднаркомом війська за допомогою контрольованої більшовиками Харківської міськради робітничих і солдатських депутатів захопили Харків 10 грудня. 11 грудня більшовицькі й співчуваючі їм делегати і Всеукраїнського з'їзду Рад, що прибули у Харків з Києва, об'єдналися з делегатами обласного з'їзду Рад Донбасу та Криворіжжя і проголосили себе Всеукраїнським з'їздом Рад, який працював 11–12 грудня. На ньому були представлені делегати лише робітництва промислових центрів України, які знаходились під впливом більшовиків. Делегатів від селянства, яке становило понад 75 % населення України, на з'їзді майже не було. З'їзд проголосив Україну радянською республікою (радянська «УНР»), обрав Центральний Виконавчий Комітет Рад України на чолі з лівим українським соціал-демократом Є. Медведєвим та створив уряд — Народний секретаріат (Є. Бош, М. Скрипник, В. Затонський, Ю. Коцюбинський та інші). Ідеологічна оболонка грудневого більшовицького перевороту в Україні була такою: народжені революцією національно-державні структури є недоторканими, а персональний склад органів влади змінено «законним» шляхом, на Всеукраїнському з'їзді Рад.

З'їзд заявив про цілковиту підтримку Жовтневого перевороту в Петрограді і декретів Раднаркому, оголосив війну Центральній Раді.

IV Універсал Центральної Ради і оголошення незалежності УНР були обумовлені розстановкою політичних сил у січні 1918 р. Харківський уряд, спираючись на війська Радянської Росії і Червону гвардію, збільшував контрольовану територію. І якщо робітництво переважно підтримувало більшовиків, то українське село, розчаровано безплідністю соціально-економічної політики Центральної Ради, залишилась нейтральним. В самій Центральній Раді дедалі більше схилялися до революційного екстремізму більшовиків.

Ці події позбавили керівництво Центральної Ради ілюзій щодо можливості перетворення Росії в демократичну федерацію. До того ж і намагання Раднаркому нав'язати Україні харківський уряд, і необхідність проводити самостійні мирні переговори у Брест-Литовську робили формальне відокремлення від більшовицького режиму першочерговою проблемою.

Ці обставини зумовили прийняття 12 січня 1918 року Центральною Радою IV Універсалу. «Однині Українська Народна Республіка, — наголошувалось в ньому, — стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського народу». У водночас ухваленому «Законі про національно-персональну автономію» проголошувались права всіх народів України на влаштування свого національного життя, на об'єднання в союзи з правом законодавчої ініціативи й використання субсидій з бюджету на національно-культурні потреби. Однак самостійну Українську державу відстояти не вдалося.

У середині січні 1918 р. більшовики об'єднали наступаючи на Київ сил» — червоногвардійців Росії та України, солдатів Західного фронту,

моряків з Балтики і Севастополя, їх очолив хворобливо-жорстокий авантюрист і честолюбець, в минулому підполковник царської армії М. Мурзвйов. З його ім'ям в Україні пов'язана перша хвиля терору червоних. Бойові дії між радянськими військами і підрозділами Центральної Ради ставали все кривавішими, все більше мирних жителів ставали їх жертвами.

Так, 16 січня 1918 р. для допомоги М. Муравйову київські більшовики підняли збройне повстання, центром якого став завод «Арсенал». Війська Центральної Ради штурмом взяли завод, а понад 200 полонених робітників розстріляли. Загальні ж людські втрати за час повстання перевищили 1000 чоловік. Ще один акт кривавої трагедії розігрався під Кругами, де радянські війська знищили майже 300 необстріляних київських студентів та гімназистів, які встали на захист Києва та Центральної Ради. Загони М. Муравйова 5 днів обстрілювали Київ і 25 січня вдерлися в місто. Центральна Рада переїхала до Житомира. В захопленому місті на виконання наказу М. Муравйова «нещадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх порогів революції» було вбито більше тисячі киян без суду і слідства.

Стомлені тягарем світової війни, народні маси мріяли про їх найскоріше закінчення. З ініціативи більшовиків 20 листопада 1917 р. у Брест-Литовську розпочалися сепаратні переговори Раднаркому з Німеччиною та її союзниками. Останні запросили до переговорів делегацію Центральної Ради.

Голова делегації Радянської Росії Л. Троцький волів видавати за представників України делегацію харківського уряду, але союзники після IV Універсалу відхилили ці намагання. Заради миру з УНР Німеччина і Австро-Угорщина давали згоду на передачу їй більшої частини Холмщини і Підляшшя та виділення Західної України в окремий короний край.

27 січня (9 лютого) 1918 р. було підписано договір УНР з державами німецького блоку, за яким Україна мала поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн. пудів хліба, 3 млн. пудів цукру, 2,8 млн. пудів м'яса тощо. УНР, з огляду на агресію Радянської Росії, попросила від союзників негайної збройної допомоги. Союзники не вагались — адже вони розуміли, що без окупації України одержати продовольство була неможливо. Тому Німеччина та Австро-Угорщина висунули ультиматум Радянській Росії і почали готувати війська до наступу. Збройна боротьба в Україні вступила в нову фазу.

Українська держава гетьмана Скоропадського

18 лютого 1918 р. німецько-австрійські війська почали наступ. Радянська Росія, за підписаним 3 березня мирним договором, визнала самостійність УНР та її договори із Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Народний секретаріат зумів сформувати лише 25 тис. чоловік війська, бо місцеве населення уникало мобілізації. Них сил замало було для боротьби із 450-тисячним військом Німеччини та Австро-Угорщини. Радянські російські війська для забезпечення вивозу з України матеріальних цінностей теж брали участь в боях. Виник німецько-радянський конфлікт, який було припинено лише 4 травня. На півночі Між Росією та Україною утворювалася «нейтральна зона». і хоча в березні Центральна Рада повернулася до Києва, фактично в Україні було встановлено окупаційний режим. Під контролем окупантів перебували транспорт, кам'яновугільна і залізнична промисловість, а головною функцією ворожої армії було забезпечення вивозу продовольства і сировини.

29 квітня 1918 року в Україні під прикриттям багнетів окупантів стався державний переворот. Центральна Рада, яка через свою кволість та «соціалістичні» хитання лише сприяла поширенню хаосу й анархії, не влаштувала союзників і заможні верстви, її було усунено від влади, а скликаний поміщицьким «Союзом хліборобів-власників» хліборобський конгрес «обрав» П. Скоропадського гетьманом України. Гетьман зосередив в своїх руках законодавчу та судову владу, розпустив Центральну Раду. Замість УНР постала «Українська Держава». Головою уряду став полтавський поміщик і земський діяч, октябрист Ф. Лизогуб.

Новий режим намагався покінчити з хаосом та анархією. Почалось відновлення державного апарату в центрі і по місцях, почала діяти поліція, формувались (долаючи протидію німців) національні сухопутні та морські військові сили. Проте гетьман, як і окупанти, боявся, що вкладе зброю в руки незадоволених людей. Тому національна армія так і не була сформована. Намір на базі заможних селян-власників відродити козацтво гетьман реалізувати не встиг. Тому після поразки Німеччини у війні, П. Скоропадський залишився сам на сам з розгніваним його аграрною політикою селянством.

Гетьман розгорнув активну дипломатичну роботу. Почалося встановлення державних кордонів з урахуванням етнічних меж розселення українців. Крим отримав статус автономії в складі України. 12 країн світу встановили в той час дипломатичні відносини з Україною.

Інакше кажучи, режим гетьмана показав бажання і вміння управляти. Але його політика через залежність від окупантів, однобічну орієнтацію на заможні класи і прагнення реставрувати дореволюційні порядки не мала широкої соціальної бази. Не знайшла розуміння в суспільстві і поміркована політика П. Скоропадського в національному питанні.

Саме в наслідок цих особливостей політика гетьмана Української держави виявилася ефемерною. Так, навіть міністри-кадети з його уряду

вважали самостійність України неминучою, поки у Москві залишався В. Ленін, а в Берліні кайзер. Українські політичні партії прямо виступили проти гетьмана. Соціал-демократи та ліві есери обстоювали необхідність відновлення УНР і вважали необхідним вести збройну боротьбу з режимом. Посилили свій вплив за рахунок полівіння українців більшовики. У соціально-економічній політиці П. Скоропадський намагався повернутися до старих часів. Він віддав землю та реманент колишнім власникам. У поточній політиці гетьман підтримував не селян, а поміщиків, які повернулися у свої маєтки і дістали можливість використовувати проти селян війська. Не кращим було положення і робітників. Власники підприємств перейшли у наступ — робочий день істотно збільшився, страйки подавлялись силою, підприємці вдались до масових локаутів. Така політика різко підсилила соціальну напругу і викликала справжню народну війну з окупантами і поміщиками.

Війська окупантів все частіше вдавалися до сили, в ряді районів почалося справжнє пограбування мирного населення — самочинна реквізиція хліба, фуражу, худоби. Зрозуміло, що селяни не бажали віддавати поміщикам майно і землю, а окупантам хліб та худобу. На виступи селян (вчорашніх солдат, які мали зброю і вміли воювати) влада відповідала силою. Почалася народна боротьба з окупантами. Цей стихійний селянський рух прагнули очолювати більшовики, есери та анархісти.

Найбільших масштабів селянська війна набула на Київщині, де її очолював український лівий есер М. Шинкар. На Чернігівщині повстанцями керував більшовик М. Кропив'янський та Катеринославщині, в районі Гуляй-Поля — співчуваючий анархізму Н. Махно.

Реакційна соціальна політика П. Скоропадського зумовлювалась його класовим походженням, оточенням гетьмана та цілковитою залежністю від окупантів. Однак у сфері національно-культурної політики П. Скоропадський мав певну свободу дій і його особиста освіченість, пошана до української старовини і культури мали помітні позитивні наслідки. Однодумцем і помічником П. Скоропадського був міністр народної освіти і мистецтва М. Василенко.

Проводилася українізація армії, держапарату і загальноосвітньої школи. Було прийнято закон про обов'язкове навчання українській мові і літературі, історії та географії України в усіх середніх школах. Восени 1918 р. існувало вже близько 150 українських гімназій, було засновано українські університети в Києві (старий залишався російськомовним) і Кам'янець-Подільському, а в існуючих університетах почали працювати українознавчі кафедри.

У листопаді 1918 р. у відповідь на ініціативу українських вчених П. Скоропадський заснував Українську Академію наук. Серед її перших академіків були відомі вчені Д. Багалій, А. Кримський, В. Вернадський, М. Туган-Барановський та інші. Гетьман не жалкував коштів на культуру — були засновані Національна бібліотека. Національний архів України,

Національна галерея мистецтв, історичний музей. Український національний театр під керівництвом М. Саксаганського, «Молодий театр» Л. Курбаса тощо.

На початку осені режим гетьмана ще більше захитався. Стала очевидно поразка Німеччини, а спроби П. Скоропадського знайти підтримку серед впливових українських діячів не вдалася. Тоді гетьман в розрахунку на підтримку Антанти і антибільшовицьки настроєних росіян 14 листопада 1918 року призначив уряд з російських монархістів та зобов'язався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою російською державою. Та це вже не могло зміцнити вмираючий режим.

Відродження УНР

В ніч на 14 листопада 1918 р. у Києві відбулося засідання Національного союзу (об'єднання опозиційних гетьману сил на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрою), Селянської спілки, профспілки залізничників і українських січових стрільців. Присутні з метою повалення гетьмана утворили верховний орган УНР — Директорію на чолі з В.К. Винниченком (до складу входив і С. Петлюра).

С. Петлюра очолив бойові дії проти гетьманських військ і повів січових стрільців на Київ. Солдати окупаційних військ після німецької революції заявили про нейтралітет.

На хвилі широкого повстанського руху 18 грудня Директорія вступила до Києва. На Софіївській площі відбулись молебень і військовий парад. Гетьманські війська капітулювали, а сам гетьман 14 грудня 1918 р. з німецькими військами залишив Київ і виїхав до Німеччини.

У відновленій УНР вищу виконавчу владу перебрала Директорія, уряд якої очолив В. Чехівський (УСДРП). Законодавча влада мала належати Трудовому конгресу, «обраному трудовим населенням без участі поміщиків і капіталістів». Але спроба провести Трудовий конгрес з метою організації сталої влади скінчилась невдачею.

Внутрішня і зовнішня політика Директорії в умовах хаосу і безладдя, заохочення партизанщини, внутрішніх протиріч не мала чіткості й послідовності. «Сприяли» цьому й особисте суперництво та принципові непорозуміння між В. Винниченком і С. Петлюрою, які відображали розкол в українському партійному середовищі стосовно характеру нової влади.

Помірковані соціалісти на чолі з С. Петлюрою були протії соціальних експериментів і обстоювали розбудову через парламентську демократію сильної держави з ефективним державним апаратом, дисциплінованою армією і т.п. Це угруповання підтримуване січовими стрільцями, виступало за спільні дії з Антантою проти більшовиків. Але домовитись з Антантою було важко, оскільки основною її вимогою було підновлення єдиної Росії і для України в цих планах не було місця.

В. Винниченко, якого підтримував В. Чехівський, виступав за надання рівної уваги соціальному і національному питанням та волів перейняти у більшовиків радянську систему організації суспільного життя. Він обстоював союз з більшовиками проти Антанти. Проте знайти спільну мову з Радянською Росією не-вдалося, хоча українські есери та соціал-демократи на своїх з'їздах висловилися за владу Рад і було встановлено контакти з Раднаркомом. Внаслідок цих протиріч і на вимогу Антанти В. Винниченко вийшов з Директорії та виїхав за кордон. Замість В. Чехівського головою уряду став С. Остапенко, а С. Петлюра став головою Директорії й вийшов з УСДРП.

Отже, Директорія не врахувала досвіду Центральної Ради і продовжувала шукати підтримку серед зовнішніх сил — цього разу Антанти. Не зробила належних висновків Директорія й з досвіду свого попередника в галузі соціальної політики.

Директорія декларувала відданість інтересам трудящих селян, але здійснювала надто помірковану політику. Поміщицькі маєтки підлягали експропріації, але строки і порядок поділу землі не визначалися. Декларацією залишилась і відданість інтересам робітництва. Отамани придушували страйки, забороняли робітничі організації політичного характеру і навіть розганяли профспілки. Намагання Директорії встановити баланс між революційними реформами й порядком в підсумку не мало ні порядку, ні реформ.

Отже, Директорія не змогла виробити і запровадити в життя реальну політичну програму, яка б знайшла підтримку серед широких верств населення. Давня дилема української інтелігенції — чому віддати перевагу: соціальним чи національним проблемам — знову сіяла серед українських політиків ворожнечу та безладдя.

Втратила Директорія і більшу частину своїх військових сил. Есери (згодом ця частина партії отримали назву «боротьбістів») за нових обставин не припинили збройної боротьби, але цього разу не з окупантами, а з Директорією. Вони без жодної участі більшовиків «збільшовичували» військо. «Збільшовичились», вийшли з підпорядкування Директорії і увійшли до складу радянських військ підрозділи Зеленого (Д. Терпнло), М. Григор'єва, Н. Махна тощо. Спільно з червоними вони включились в боротьбу проти денікінців та військ Антанти, які в грудні 1918 року висадилися в південних портах України.

Таким чином, лише 1,5 місяця проіснував в Києві уряд УНР — Директорія. Крім вищезгаданих факторів важливу роль у поразці Директорії відіграло чергове військове втручання Радянської Росії в справу України.

Під час повстання проти гетьманського режиму Уряд Західноукраїнської Народної Республіки (скорочено ЗУНР — Українська держава в Західній Україні, створена 13 листопада 1918 р.) вислав повноважних представників до УНР з метою домовитися про возз'єднання обох українських держав. 1 грудня 1918 р. у Фастові було укладено попередній

«договір про злуку». В ньому говорилося: «Західноукраїнська Народна Республіка заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою — значить, заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти територією й населенням як складова частина державної цілісності в Українську Народну Республіку».

З січня 1919 р. Українська Національна Рада (парламент ЗУНР) затвердила у Станіславі договір, опублікувала його й доручила урядові вжити заходів для реалізації ідей соборності української нації. Урочиста церемонія злуки відбулася у Києві 22 січня. На Софійському майдані у присутності десятків киян В. Винниченко оголосив універсал, виданий з приводу цього історичного акту. У ньому вказувалося, що декларація про злуку має бути затверджена Установчими зборами представників всієї України.

Спроба возз'єднання двох українських держав була приречена залишитися декларацією. Польські війська методично витісняли адміністрацію ЗУНР з території західноукраїнських земель. Існування УНР теж ставало дедалі більш проблематичним з огляду на вторгнення радянських військ.

Друга війна Радянської Росії проти УНР

Після революції в Німеччині в листопаді 1918 року Радянська Росія анулювала Брестський мир. Раднарком дав директиву Реввійськраді підготуватися до походу в Україну.

Через два тижні після організації Директорії, 28 листопада 1918 р. більшовики створили Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим. Спроби Директорії домовитися з Раднаркомом про мир не мали успіху. З січня при допомозі харківських робітників радянські війська що вторглися в Україну, вступили в Харків, а з ними — і радянський уряд України. У відповідь на запитання щодо вторгнення, причому без оголошення війни, російських військ уряд УНР отримав від Раднаркому таку відповідь: це не російські війська, а збройні сили незалежного радянського уряду України. Повторився сценарій захоплення України взимку 1917—1918 рр. Співчуття населення було на боці більшовиків, війська яких 5 лютого 1919 р. захопили Київ. Директорія не змогла організувати відсіч навалі, а надії на Антанту були марними. Попри формальне існування Директорії фактично влада була в руках однієї особи — С. Петлюри, який продовжував боротися з більшовиками. Під натиском червоних військ, петлюрівці 6 березня 1919 р. залишили Вінницю й подалися до Жмеринки.

Політика радянського режиму виходила з тимчасового характеру державності у національних республіках колишньої імперії. Відповідно і Радянська Україна заявила про об'єднання з Радянською Росією на засадах «соціалістичної федерації», яка фактично була лише маскою радянської імперії. Була встановлена назва держави — Українська Соціалістична

Радянська Республіка (УСРР), яка проіснувала до прийняття конституції 1936 р., коли було запроваджено нову назву — УРСР (слово «радянське» перейшло з третього на друге місце).

Радянський уряд України, який з січня 1919 року очолював надісланий з Москви Х. Раковський, проводив, як і ленінський Раднарком, політику «воєнного комунізму». Ця політика передбачала силовими методами замінити товарно-грошові відносини прямим продуктообміном між виробниками. Відповідно проводилась найсуворіша централізація управління промисловістю, виробництвом і розподілом продуктів, заборона приватної торгівлі, націоналізація всієї промисловості. Робітники й службовці переводилися на воєнний стан, впроваджувалась обов'язкова трудова повинність та карткова система в містах.

Особливим лихом для селянства стала продрозверстка, яка передбачала фактично безкоштовну реквізицію майже всього, що зростив селянин. До того ж заперечуючи приватну власність на землю, більшовики почали утворювати комуни і радгоспи, що по суті означало оголошення війни селянству.

Політика «воєнного комунізму», яка була обумовлена намаганнями більшовицького керівництва швидко здійснити світову пролетарську революцію на базі використання ресурсів Росії, викликала глибоке незадоволення найширших мас населення, особливо селян. Так, влітку 1919 р. відбулось більше 300 селянських повстань проти розверстки і комун. Отаманни, до яких тисячами йшли селяни, повернули проти Рад. Отаман Зелений на Київщині мав 12 тис. бійців, М. Григор'єв на Єлисаветградщині — 20 тис., Н. Махно на Катеринославщині — 40—45 тис. Лише навала військ А. Денікіна, який скористався сприятливими для себе обставинами, відволікла селян від боротьби з радянською владою.

Більшовицька влада намагалася придушити опір за допомогою «червоного терору». Для боротьби з «контрреволюцією» в Україні було засновано Всеукраїнську Надзвичайну Комісію (ВУЧК), яка робила труси, арештовувала і розстрілювала без суду і слідства за підозрою у «контрреволюційних діях», за прихильність буржуазії, офіцерів тощо. На село були кинуті війська. Але опір політиці «воєнного комунізму» не припинявся.

Навесні 1919 р. війська С. Петлюри продовжили відступ і лише в червні зробили спробу стабілізувати фронт. Проте незабаром виснажена і відірвана від джерел постачання армія знов почала терпіти поразку. Від повного знищення С. Петлюру врятувала загартована 45-тисячна Українська Галицька армія (УГА), яка розпочала наступ против радянських військ і 30 серпня 1919 року вступила до Києва. Але наступного дня під тиском військ А. Денікіна вона залишила столицю, що мало катастрофічні наслідки для українських військ.

Спроби укласти антибільшовицький союз між А. Денікіним і С. Петлюрою не мали наслідків. А. Денікін дав директиву окупувати Правобережжя. Антанта не заперечувала, бо турбувалася тільки про те, щоб у

протиборстві з УНР білогвардійці не зазнали зайвих втрат і тим не послабили себе у війні з більшовицькою Росією. Бої петлюрівців з денікінцями йшли з перемінним успіхом, але на початку листопада керівництво УГА припинило воєнні дії і перейшло на службу до А. Денікіна. На короткий час білогвардійці зайняли Правобережжя. С. Петлюра подався до Варшави.

На початку 1919 року білогвардійці А. Денікіна почали наступ і до жовтня 1919 р. окупували майже всю Україну. На окупованій території було встановлено жорстокий режим — великі податки, масові розстріли, єврейські погроми, каральні заходи. Почалося повернення поміщиків, які вимагали від селян повернути землю і сплатити за її використання. Зазнали переслідувань українська мова і культура.

Жорстокий антинародний денікінський режим викликав глибоке незадоволення населення — страйкували робітники. До лав партизансько-повстанського руху влилось понад 100 тис. бійців. На чолі загонів стояли представники різних політичних партій — більшовики, ліві есери, боротьбісти тощо. Деякі отамани в черговий раз змінили орієнтацію і стали на бік Рад. Приміром, Н. Махно здійснив низку героїчних рейдів по тилах білих, захоплював і утримував міста.

У жовтні 1919 р. стався перелом. Радянські війська 12 грудня 1919 року зайняли Харків, в січні 1920 р., денікінців було вибито з Донбасу, 7 лютого — з Одеси. Рештки білої армії втекли в Крим.

У 1919 р. в Україні внаслідок запеклої громадянської війни влада остаточно розвалилась і запанували хаос та анархія. Менш ніж за рік Київ п'ять разів переходив з одних рук в інші. Міста обезлюдніли.

Селянство прагнуло зберегти свої землі і хліб. Тому воно було готовим підтримати будь-який уряд на відповідних умовах. Але як тільки влада виявлялася неспроможною забезпечити вимоги селянства, воно виступало проти неї і переходило на бік суперника. Селянин добре розумів, що не слід повертатись до старого ладу, але не знав за який лад треба боротися. Він проклинав усіх городян і всі уряди. Але підтримка селянством різноманітних «зелених» отаманів з їх анархізмом та бандитизмом не мала ні для селянства, ні для України в цілому позитивних наслідків. Регулярні війська боролись за міста та залізниці, в селах панували селянське-партизанські загони, і єдиною владою, яку визнавали, була влада зброї.

Становище в Україні у 1920 році

Становище в Україні у 1920 році визначалось перемогами більшовиків. Політика більшовиків в Україна була сформульована в резолюції VIII Всеросійської конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні», яка визнавала самостійність УСРР і можливість використання української мови.

В аграрному питанні дещо змінено тактику — поміщицьку землю віддали селянам, але основний курс на згортання ринку посилювався. Для вико-

нання продрозверстки використовувались війська і колективна відповідальність селянства. Все це викликало збройний опір селянства. Знов проти Рад виступив Н. Махно. Більшовики пішли на розкол села і спиралися на бідноту (пільги в оподаткуванні, за умов сприяння продрозверстці вона отримувала 10—25 % зібраного) та комнезами. Це дозволило більшовикам посилити контроль за селом.

У 1920 р. накладання розрухи на наслідки комуністичного штурму наближали країну до господарської катастрофи. Зупинились заводи, робітники тікали па село, паралізованими були залізниці. Вихід В. Ленін і Л. Троцький бачили лише у подальшій мілітаризації економіки, її більшій централізації, посиленні комуністичного штурму. Прискорилась націоналізація промисловості, посилилась натуралізація економіки, на транспорті і промисловості зберігся воєнний стан, жорсткішою стала загальна трудова повинність. На базі військових з'єднань була створена Українська трудова армія, на яку було покладено контроль за заготівкою сировини й продовольства, видобутком палива, відбудову залізниць, постачанням підприємств робочою силою.

Нова політика більшовиків в Україні значно посилила їх владу і дозволила поширити соціальну базу Радянської влади. Проте зміст більшовицької диктатури, яка спиралася на російських комуністів і Червону армію не змінився. Та попри всю силу більшовиків їм лише в кінці 1921 р. вдалося придушити збройний опір селянства.

Варшавська угода (квітень 1920 р.) являла блок конвенцій С. Петлюри і Ю. Пілсудського з метою досягнення єдності дій у боротьбі з більшовизмом. Польський уряд прагнув відновити Польщу в кордонах 1772 р. і у 1919 р. захопив Східну Галичину, Західну Волинь і частину Полісся. І Польща, і Радянська Росія готувались до війни. Тому Польща прагнула заручитись підтримкою С. Петлюри, який заради боротьби за незалежну Україну прийняв жорстокі умови поляків.

За Варшавською угодою Холмщина, Підляччя, Посяння й Лемківщина, Зах. Волинь, Галичина і частина Полісся залишалися за Польщею, але вона відмовлялася від претензій поширитися до кордонів 1772 р. Збройні сили УНР переходили під контроль Польщі:

Ця вимушена угода була засуджена більшістю прихильників УНР. Приміром В. Винниченко повірив більшовицьким деклараціям щодо «самостійної УСРР» і у квітні 1920 р. запропонував свої послуги Радянській владі. Однак після зустрічей з московськими та київськими лідерами і ознайомлення з реальним, а не декларативним політичним життям, В. Винниченка охопив жах і він знову поїхав на чужину.

Радянсько-польська війна почалась 25 квітня 1920 р. інтервенцією польських військ (150 тис. поляків і 15 тис. петлюрівців), які не стали чекати закінчення передислокації на захід радянських військ. Наприкінці квітня поляки зайняли Волинь, а 6 травня захопили Київ.

Обіцяне С. Петлюрою Ю. Пілсудському народне повстання в Україні не відбулося. Навпаки, вторгнення викликало глибоке обурення населення. Мобілізація в Червону Армію йшла успішно і на окупованій території розгорнувся партизанський рух.

Військові успіхи Польщі виявилися тимчасовими. На початку червня 1920 р. розгорнувся контрнаступ радянських військ. Після запеклих боїв 12 червня вони зайняли Київ. Уряд Директорії переїхав до Варшави. Протягом червня вся Наддніпрянщина була зайнята радянськими військами і бої точилися в Західній Україні, Білорусії й Польщі. Червона Армія успішно вела наступ на Варшаву і Львів.

Після вступу Радянської Армії у Польщу і Східну Галичину, негайно утворилися Польський і Галицький ревкоми. Вони проголосили націоналізацію підприємств і банків, експропріацію поміщицьких маєтків та організацію батрацьких комітетів для управління ними. В Галичині поспішили навіть з проголошенням Галицької соціалістичної радянської республіки. Більшовицьке партійно-державне керівництво розраховувало на мирні переговори не з урядом Ю. Пілсудського, і з маріонетковим «робітничеселянським» Польським ревкомом.

Загроза втрати державності згуртувала навколо уряду Польщі найширші верстви населення. Негайну допомогу Польщі подала Франція. Все це дозволило польським військам 11 серпня 1920 р. перейти у вдалий контрнаступ.

Між Радянською Росією і Радянською Україною з одного боку, Польщею — з іншого, 12 жовтня 1920 р. був підписаний договір про перемир'я і умови миру. Мир було укладено 18 березня 1921 р. у Ризі. Західноукраїнські землі залишились за Польщею. Петлюрівці, позбавлені підтримки поляків, після запеклих боїв з Червоною Армією в листопаді 1920 р. залишили Україну

Рештки денікінців у Криму за допомогою Антанти значно посилили боєздатність і чисельність. Новий похід проти більшовиків, який розпочався 7 червня 1920 р., очолив П. Врангель. До середини серпня його війська зайняли Північну Таврію, Олександрівськ, Синельниково і почали загрожувати Катеринославу та Донбасу.

Перелом стався лише через кілька місяців. Вирішальний наступ Червоної Армії почався 28 жовтня. Була звільнена Північна Таврія. Врангелівці відступили до Криму і сховались за міцними укріпленнями Перекопу.

Героїчний штурм Перекопу супроводжувався великими втратами, але радянські війська увірвались у Крим. Війська П. Врангеля евакуювались до Туреччини. На вимогу В. Леніна всі білі офіцери (переважно мобілізована інтелігенція), які повірили обіцянкам червоних зберегти їм життя і залишились в Криму, були знищені чекістами.

У Польщі для боротьби з Радянською владою об'єдналися рештки білогвардійців та петлюрівців. У вересні 1920 р. вони почали наступ на Україну. Але після припинення польсько-радянської війни їх положення

стало безнадійним. У листопаді 1920 р. УНР та їх білогвардійські союзники були розбиті й залишили Україну. Не виправдалися надії С. Петлюри і на допомогу антибільшовицького селянського руху. Та С. Петлюра продовжував безнадійну, за тодішніх умов, боротьбу за УНР. Його загони із Польщі здійснювали партизанські рейди до кінця 1921 р.

Отже, більшовики перемогли завдяки блискучому керівництву, прекрасній організації, наявності в їх розпорядженні порівняно значних людських, матеріальних і промислових ресурсів Росії Радянська влада в Україні змогла також максимально використати потенціал своїх прибічників (лева частина пролетаріату і сільської бідноти, частина світового пролетаріату і прихильники комунізму серед міжнародної інтелігенції) і протиріччя серед своїх противників. До того ж більшовики, на відмінну від, скажімо, лідерів УНР чи білих, проводили набагато гнучкішу соціальну політику і вдало використовували соціальні — реальні та утопічні, — ідеали. Так, лідери білого руху на противагу захоплюючим ідеалам соціальної рівності висунули програму повернення власності дворянству та буржуазії, а шляхом її реалізації обрали помсту.

Національно-визвольний рух в західноукраїнських землях

В умовах поразки у I світовій війні та переможної революції відбувся розпад Австро-Угорської імперії. Створилася можливість для самовизначення західноукраїнських земель. Польська меншина теж претендувала на Східну Галичину. Польсько-український конфлікт мав в першу чергу національний, а не соціальний характер.

18-го жовтня 1918 р. у Львові представники політичних партій, церкви і парламентарі утворили Національну Раду — вищий орган майбутньої держави. Рада задекларувала претензії на Східну Галичину, Лемківщину, північно-західну Буковину і Закарпаття, тобто на етнографічні українські землі.

Тим часом відроджена Польща також готувалася взяти владу в Галичині. Національна Рада у ніч на 1 листопада збройними силами зайняла Львів, а потім і всю Східну Галичину. Українці із захопленням вітали ці події. 13 листопада 1918 р. було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Президентом її став голова Національної Ради, юрист і член парламенту Є. Петрушевич, головою уряду — досвідчений парламентарій К. Левицький. Під тиском польських збройних сил і за відсутністю власної армії 22 листопада було втрачено Львів, а уряд у січні 1919 р. переїхав до Станіславу.

Наприкінці листопада було обрано Українську Народну Раду (150 депутатів з селян, інтелігенції і духовенства), яка мала стати представницьким і законодавчим органом. Згодом були створені місцеві органи влади, великі приватні маєтки були експропрійовані й землі розподілялися між малоземельними й безземельними селянами, були гарантовані грома-

дянські права населення, а національні меншини отримали 30 % місць в парламенті.

Одночасно внаслідок політичних потрясінь та економічної кризи зростає соціальна напруга взимку 1918—1919 рр. З'явилися Ради робітничих та солдатських депутатів і комуністичні групи, які під гаслами ліквідації приватної власності прагнули розколоти суспільство за класовими ознаками. Все це загострювало соціальні стосунки і заважало досягненню державної незалежності. У лютому 1919 р. в Станіславі було утворено Комуністичну партію Східної Галичини (КПСГ). Сама її назва свідчила про невизнання «буржуазної» ЗУНР. У ніч на 14 квітня комуністи підняли збройне повстання у Дрогобичі. Вони проголосили повалення влади Національної Ради і надіслали привітання радянським урядам України та Угорщини. Однак розрахунки на розростання повстання не виправдалися. Після кровопролитного бою урядові війська зайняли Дрогобич.

Практично першим кроком ЗУНР було створено Українську галицьку армію (УГА), яка внаслідок загальної мобілізації мала навесні 1919 р. 100 тис. чоловік, з них 40 тис. боєздатних.

До березня 1919 р. УГА вела в'ялий наступ на польські частини. У березні на УГА повела наступ сформована і добре озброєна у Франції 60-тис. польська армія Й. Галлера. Поляки відкинули українські частини за Збруч і захопили майже всю Галичину. Не вніс перелому у хід війни і відчайдушний червневий контрнаступ УГА. 16 липня 1919 р. УГА перейшла на Східну Україну для з'єднання з С. Петлюрою у боротьбі за незалежну Україну. Польські війська, окупувавши Східну Галичину і Західну Волинь, ліквідували всі структури української державності та нещадно придушували будь-який опір.

На жаль, 3,5 млн. галицьких українців поступилися 18 млн. поляків, які мали свою національну державу. Східна Україна на той час не змогла надати допомоги своїм західноукраїнським братам. Антанта підтримала Польщу, намагаючись за її рахунок запобігти відродженню могутньої Німеччини і покласти край мріям В. Леніна про «світову пролетарську революцію». 25 червня 1919 р. Антанта визнала за Польщею право на окупацію Східної Галичини.

Буковину населяли переважно українці (на півночі) і румуни. Тут виникли паралельні органи влади, утворені українськими і румунськими партіями.

У Чернівцях 3 листопада 1918 р. на 40-тисячному Буковинському народному вічі панував заклик «Хочемо до України!» Одночасно утворилася Компартія Буковини як крайова організація КП(б)У. Подекуди стали виникати Ради. Щоб попередити небажані для себе події, королівська Румунія окупувала Буковину і Бессарабську губернію, що належала Росії.

На півночі Бессарабії, у Хотинському повіті, де переважало українське населення, незадоволення румунською окупацією виявилось особливо яскраво. В ході піднятого тут більшовиками 28 січня 1919 р. повстання підпі-

льники та партизани захопили Хотин і до 100 населених пунктів. Під тиском румунської армії повстанці перейшли в Україну.

Багатонаціональний склад мешканців долин Закарпаття зробив цю українську землю об'єктом суперечок сусідніх держав. Після розпаду Австро-Угорщини Закарпаття увійшло до складу Угорщини, а на початку 1919 р. з відома Антанти Чехословаччина захопила західну частину краю, а Румунія — південно-західну. Однак корінне населення бажало з'єднатися з Україною і 21 січня 1919 р. Закарпатські всенародні збори висловилися за приєднання до УРСР. Адаже гасла більшовиків про націоналізацію і зрівняльний поділ землі набули популярності серед малоземельного закарпатського селянства.

Після встановлення Радянської влади в Угорщині місцеві Ради взяли владу в неокупованій частині Закарпаття. Радянська Угорщина проголосила націоналізацію землі, промисловості і торгівлі, почалася конфіскація поміщицьких маєтків. Русинська (русини — самоназва закарпатських українців) червона гвардія воювала у складі Угорської червоної армії. Радянська Угорщина надала краю територіальну автономію і не заперечувала проти його входження в УСРР.

Це обурило буржуазію і заможне селянство, а утворені буржуазними партіями Руські народні ради 8 травня 1918 р. прийняли рішення про приєднання до Чехословаччини. Ще раніше таке рішення винесла Празька мирна конференція. Директорія і ЗУНР не заперечували.

Радянська влада протрималась у Закарпатті 40 днів. Наприкінці липня 1919 р. чеські і румунські війська окупували все Закарпаття, яке Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. перейшло до Чехословаччини.

Отже, у 1917—1920 рр. відбувся новий поділ українських земель. Перемога більшовицької влади означала фактичне встановлення влади Рад у Східній Україні. Західна Україна опинилась під владою Польщі. Закарпаття залишилось в складі Чехословаччини, а Буковина — Румунії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Винниченко В. Відродження нації.- К. 1990.- ч.1, 2, 3
2. Верстюк В. Махновщина.- К., 1992
3. Волковинський В. Нестор Махно. Легенди і реальність.- К., 1994
4. Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.Грушевського.- К., 1992
5. Гунчак Т. Чи був Симон Петлюра ворогом євреїв? //Дзвін.- 1991. №2
6. Грушевський М. Спомини.// Київ.- 1988.- №№9-12; 1989.- №№6-11
7. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть?- К., 1991
8. Дорошенко Д. Історія 1917-1923 рр.// Прапор.- 1990.- №№11,12
9. Романчук О. Ультиматум.- К.,- 1990
- 10.Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР.- Львів, 1995
- 11.Петлюра С. Спомин.- К.,1993

- 12.Петлюра С. Статті.- К., 1993
- 13.Реєнт О. Українська революція.- К., 1996
- 14.Сергійчук В. Національна символіка України.- К., 1992

Тема: Україна в роки сталінського режиму

УСРР в період Нової економічної політики

Події 1920-х рр. мають неабияке значення, бо саме в цей період було до певної міри лібералізовано основи адміністративно-командної системи (далі АКС). Відновлена пізніше на засадах воєнного комунізму й тоталітаризму, АКС з незначними змінами проіснувала в Україні до 1991 р. і наслідки якої й сьогодні багато в чому визначають хід суспільного розвитку.

На початок 20-х років внаслідок 7 років війни економіка України зазнала катастрофічних руйнувань — промислове виробництво скоротилось на 90 %, були порушені економічні зв'язки із іншими регіонами та країнами, підірвано грошовий обіг, на 1/4 скоротились посівні площі, на 1/3 зменшився врожай зернових тощо.

Припинення воєнних дій восени 1920 р. не поліпшило становище, бо більшовики на рубежі 1920—1921 років посилили «комуністичний штурм». Ленінськими декретами були запроваджені безгрошове отоварення карток, безкоштовність палива, комунальних і поштово-телеграфних послуг, заборона робітникам, які мали власні присадибні ділянки, утримувати худобу тощо.

Все це призвело до поглиблення економічної кризи і погіршення соціального становища мас: на 1/2 скоротилась чисельність робітників, голод, епідемії та злочинність косили людей десятками тисяч. Почались масові страйки голодних робітників, а селянський протест проти розверстки і заборони торгівлі найчастіше виливався у партизанський рух. Навесні 1921 р. виникла політична криза.

Влада спробувала подолати опір силою ЧК та Червоної Армії, але використання армії (переважно селянської за складом) проти селянства, створило реальну загрозу військових повстань. Історія повторилась: навесні 1921 р., як і влітку 1918 р., країна стояла на порозі нової громадянської війни. Адже «робітничо-селянська влада» вперто продовжувала насаджувати комуністичну доктрину всупереч законам суспільного розвитку та інтересам більшості населення. Кронштадтське повстання змусило В. Леніна звернути увагу на кризу.

Голод 1921—1923 років став ще однією жертвою народу на шляху «комуністичного будівництва». Зважте, що «воєнний комунізм» позбавив селянство сенсу праці і тому сіль-госпвиробництво було повністю дезорганізовано. До цього додалися посуха 1921 р. в районах товарного землеробства, в т.ч. на Півдні України, наслідки 7-річної війни. На початку 1922 р.

становище на Півдні України стало трагічним — тут були численні випадки людоїдства.

Голод зайвий раз засвідчив нелюдськість більшовицького режиму. Визнання факту голоду в УСРР, як і надання допомоги голодуючим з боку Центральної влади і міжнародної громадськості, прийшло з великим запізненням. До того ж РКП(б) дбала не про все населення, а в першу чергу про пролетаріат України. Селянству допомога надавалась, якщо взагалі надавалась, в останню чергу. Зважувала влада і на масовий антибільшовицький рух селянства й Україні, Білорусії, Росії і використовувала голод як засіб «заспокоєння». Тому до літа 1922 р. хліб вивозився з України в Росію, восени 1922 р. його почали вивозити за кордон, конфісковане церковне майно частково було розкрадено, Україна дала притулок 439 тис. біженцям з Росії й Казахстану тощо. Водночас в Україні з 2 млн. голодуючих дітей лише половина отримала допомогу, а від голоду та епідемій, які неминуче супроводжують голод і розруху, загинуло до 2—3 млн. чоловік. Лише добрий врожай 1923 р. подолав голод.

Суть і значення НЕПу полягали у тимчасовому, протягом 1921—1928 рр. відступі державної партії від спроб замінити товарно-грошовий механізм директивним управлінням. Під тиском політичної кризи 1921 р. влада уповільнила темп побудови комунізму. В. Ленін вважав НЕП вимушеним і тимчасовим (на 5—10 років «не більше») відступом від будівництва соціалізму методами «воєнного комунізму».

Слід усвідомити, що перехід до НЕПу відбувався непослідовно і болісно, при намаганні більшовиків зберегти за собою «командні висоти економіки».

НЕП розпочався із скасування продрозкладки і переходу до продподатку (заздалегідь визначений податок і можливість вільно розпоряджатись своєю продукцією). Далі було легалізовано приватні торгівлю та підприємницьку діяльність, наймання робочої сили, допущено деяке роздержавлення виробництва і запроваджено кооперацію, але при умовах збереження монополії державної власності і диктатури пролетаріату.

Отже НЕП запровадив багатуукладність економіки, що разом з успішним здійсненням грошової реформи створило надійну основу відбудови економіки.

Проте відбудовчі процеси мали суперечливий характер. По-перше, протиріччя між «диктатурою пролетаріату» і потребами нормального розвитку економіки приводило до періодичних криз у 1923, 1925, 1927—1928 рр. Не подолав НЕП й інших протиріч сьогоденного суспільства— між містом і селом, реальними можливостями і планами побудови соціалізму тощо.

В Україні до них додалися протиріччя між використанням РКП(б) економіки республіки в інтересах всієї країни, що вело до штучного розвитку важкої промисловості, й нехтування інтересами населення УСРР. Тому

відбудова трудомістких галузей промисловості (вугледобувної, залізорудна, металургійна) затягнулась до 1927—1928 рр.

Відбудова на селі йшла швидше — цьому сприяли вільне землекористування й господарювання та збирання податку у грошовій формі. На середину 20-х років сільське господарство досягло передреволюційного рівня. Підкреслимо, що приватний сектор в 1924—1927 рр. додав 90 % сільгосппродукції.

Кооперативний рух набув широкого розповсюдження за НЕПу, оскільки досвід довів помилковість постулату марксизму-ленінізму про капіталістичний характер кооперації. Вона, у 20-ті роки стала засобом налагодження нормальних товарно-грошових відносин і дозволила в певній мірі поєднати інтереси виробника-власника та держави. У статті «Про кооперацію» В. Ленін визнав, що державна власність на засоби виробництва у поєднанні з «ладом цивілізованих кооператорів» і є соціалізм. Це розв'язувало ситуацію з селянином — він і за соціалізму залишався власником і працював самостійно. Всі розуміли, що добровільно селянин на колективізацію, як це передбачала програма РКП(б), не піде.

Тобто, у 1923 р. (час написання статті «Про кооперацію») В. Ленін відмовився по суті від комуністичної доктрини (не виключено, що ця відмова була тимчасовою, до перемоги «світової пролетарської революції»), як у 1921 р. відмовився при переході до НЕПу від воєнно-комуністичної практики. Висновок вождя — «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм» — являв собою альтернативу комуністичній доктрині у формі радянського кооперативного соціалізму. Спадкоємці В. Леніна, у певній мірі, проігнорували цю альтернативу.

На практиці у 20-ті роки кооперація, особливо сільськогосподарська, успішно розвивалася і на кінець 20-х років майже 85 % селянських господарств УСРР були членами кооперативів. Зверніть увагу, що якщо спочатку переважала споживча кооперація, то й міру нагромадження досвіду та налагодження товарно-грошових відносин стала домінувати виробнича. Вона обслуговувала переважно селянина-власника у переробці сільгосппродуктів, технічному обслуговуванні, забезпеченні сортовим насінням, кредитуванні тощо. До кінця 20-х років до неї було залучено понад 1/2 селянських господарств.

Разом з тим РКП(б) лише на словах слідувала заповіту В. Леніна. З середини 20-х років Й. Сталін взяв курс на примусову колективізацію селянства. Однак основна частина бідноти, тим більше середняки, не поспішали до колгоспів. Восени 1928 р. в Україні було колективізовано менше 4 % селянського землекористування.

Подальше зміцнення адміністративно-командної системи було найважливішою рисою історії радянського суспільства у 20-ті роки. Йдеться про продовження громадянської війни в інших формах і про зміцнення вселаддя партійної бюрократії. Слід усвідомити, що ця система трималась не

тільки на силі страху, але й паразитувала на соціально-політичних ілюзіях і окремих досягненнях.

Це виявилось у зміцненні влади «внутрішньої» партії в РКП(б) — ВКП(б), тобто апаратників. «Зовнішня» партія, тобто рядові члени, муслили лише «боротись» за реалізацію рішень апарату. До того ж розгром українського національного комунізму, який виступав за сполучення комунізму з українським національно-визвольним рухом, також сприяв посиленню влади московських та харківських партапаратчиків (нагадаємо, що до 1934 р. столицею УСРР був Харків).

ВУЧК-ДПУ вийшло з-під контролю держави і перетворилось на каральний загін партапарату. Його вага в суспільстві значно зросла і чекісти з особливою жорстокістю придушували будь-які спроби політичної опозиції, як «контрреволюційні». Дедалі зростаючий апарат влади (партійні, державні і господарські чиновники) зумів забезпечити свою безпеку, владу і матеріальні і соціальні пільги.

Всі державні й громадські структури (ради, підприємства, профспілки, комсомол, комнезами тощо) виконували завдання цієї панівної верстви, яка зуміла в своїх інтересах використовувати практично всі ресурси суспільства.

Культурне будівництво в Україні в 20-ті роки

Процес культурного будівництва України в 20-ті роки почався в складних умовах — більшість населення була неписьменною, значна частина інтелігенції емігрувала, а та, що залишилась не вся користувалась довірою більшовиків.

Найгострішою була проблема ліквідації неписьменності. Її вирішення тою чи іншою мірою стосувалось всіх сфер суспільного життя — від виробництва (підготовка кваліфікованих робітників) — до духовної сфери, де ставилось завдання не стільки залучити трудящих до надбань світової культури, скільки виховати нову, «комуністичну» людину. Це завдання у більшовицькій концепції побудови комунізму було одним з головних завдань.

Влада зуміла виробити дієві практичні та теоретичні підпалини ліквідації неписьменності — безплатність і доступність, залучення широкої мережі державних і громадських структур культурно-освітніх закладів, армії, широких мас на чолі з Всеукраїнською надзвичайною комісією по боротьбі з неписьменністю. Результати були вагомими. До 1927 року в Україні навчились читати, і писати 2 млн. чоловік і на 1930 рік грамотність досягла 77 %.

Значні зусилля держава і громадськість доклали до розвитку шкільної освіти. У 1928—1929 рр. в школах УСРР навчалось 2,6 млн. учнів, але майже 1/3 дітей залишалась поза школою.

Школи не були забезпечені вчителями, а держава посилала вчителів дітей висуванців (комуністи, комсомольці, члени КНС тощо). Вони, як пра-

вило, не мали належного професійного і культурного рівня. Тому і рівень навчання й виховання був невтішним.

До того ж з середини 20-х років на школу посилювався негативний вплив АКС — нівелювання особи, безперечне підкорення її колективній волі і диктату влади.

Питання про історичні уроки українізації сьогодні має неабияке практично-політичне значення. Нагадаємо, що це був український різновид політики коренізації, проголошеної XII з'їздом РКП(б) у 1923 р. з метою зміцнення контролю над Україною та іншими національними регіонами. Йшлося про перевод роботи держапарату на українську мову, поповнення партії українцями, сприяння національній за формою культурі тощо.

Об'єктивно ця політика відповідала інтересам народу, поскільки за царату утиски українства мали місце. Більшовики намагалися здійснити відповідні заходи ще в 1919 р. (пригадайте зміст партійного рішення «Про радянську владу на Україні»), проте державний і партійний апарати чинили опір українізації. •

Становище; змінилось у середині 20-х, коли українізація співпала з масовим потоком національного відродження і охопила все суспільне життя. Внаслідок українізації у 1927 р. в УСРР 80% шкіл (відповідно питомій вазі українців) перейшли на українську мову, на неї ж переведено більше 1/4 інститутів, понад 1/2 технікумів. Українською мовою видавалось більше половини книг і періодики, повністю велось радіомовлення, випускалися майже всі кінофільми і т. ін. Кількість українців серед держапарату за 1923—1927 рр. зросла з 35 % до 50 %, серед членів КП(б)У — з 23 % до 52 %. Одночасно в ЦК КП(б)У українців було не більше 1/4.

Українізація сприяла певному зближенню позиції па культурно-освітницькій піві частини парткерівників з національною інтелігенцією, посиленню українського націонал-комунізму і українського національно-демократичного руху взагалі.

Ці процеси дуже непокоїли Й. Сталіна та його помічників — вони боялись сепаратизму серед керівництва України, їх не влаштовував авторитет національної інтелігенції тощо. З кінця 20-х років українізація почала гальмуватись, на початку 30-х років, після погрому націонал-комунізму та української інтелігенції, була зведена нанівець, а з середини 30-х років термін «українізація» остаточно зникає з офіційних документів.

Протягом 30-х років було ліквідовано більшість здобутків українізації, в т. ч. українські школи, газети, радіомовлення, вузи, бібліотеки тощо в районах компактного проживання українців в Росії.

Така ж сумна доля спіткала установи національних меншин України. Нагадаємо, що наприкінці 20-х років в УСРР нараховувалось 13 національних районів, 954 сільських і біля 100 містечкових рад, працювало понад 2 тис. шкіл з національними мовами (єврейською, польською, татарською, болгарською тощо), кадри для них готували в 17 вузах і технікумах. До середини 30-х років діяли академічні інститути єврейської і

польської культури, мовами нацменшин видавалось 70 газет і 55 журналів, функціонували декілька театрів і 634 бібліотеки тощо. Все це в 1938 р. більшовики оголосили вогнищами «буржуазно-націоналістичного пливу» і знищили. Тоталітарний режим відкрито руйнував культуру всіх народів України.

Під впливом українізації почалося відродження у літературі та мистецтві. Вам знайомий відповідний фактичний матеріал з підручника та курсу української літератури. Виділимо деякі важливі риси цього процесу: поєднання демократичних традицій! дожовтневої доби і новий досвід сил, пробуджених до творчого життя революцією; розмаїття художніх напрямів, ідейних течій, літературних організацій; політична актуальність і громадська зрілість, висока мистецька вартість кращих літературно-художніх та мистецьких здобутків українського відродження 20-х років; його непересічний внесок в українську і світову культуру.

Одночасно в 20-ті роки на догоду владі багато митців пропагували ідеологію класової боротьби і червоний терор. Провідною в літературі стає так звана виробнича тематика, де поряд їй звеличенням людей праці обов'язково таврували «класово-ворожі елементи», «буржуазних націоналістів» і т. ін. Напрацьовувалася «наука ненависті», яка пізніше боляче вдарила і по самих митцях.

В 20-ті роки також було втрачено чимало з попередньої культурної спадщини. Лежали у згарищах чи руйнувалися численні будівлі у містах і в колишніх панських маєтках, було зруйновано багато творінь архітектури (церкви, храми, палаци), гинули художні цінності. Поняття цивілізованості було надто далеким від сприйняття його малоосвіченою частиною народу, зокрема багатьма більшовицькими керівниками.

Індустріалізація в Україні

Індустріалізація в Україні в 30-ті роки здійснювалась на тих же засадах, що і в СРСР (вони вам знайомі з курсу всесвітньої історії і добре викладені в підручнику).

Наголосимо, що індустріалізація була найважливішим чинником нової спроби реалізації комуністичної доктрини. Диктатура пролетаріату не була сумісна з багатоукладною економікою та ринком, що яскраво виявили хлібозаготівельні кризи. Тому з середини 20-х років сталінське керівництво стало до повторної спроби воєнно-комуністичного штурму.

Сталінський «стрибок» в індустріалізацію прикривав комуністичний штурм гаслами «побудови економічного фундаменту соціалізму» і спекулював на об'єктивній необхідності для країни прискореної індустріалізації. Сталінська індустріалізація відображала спрощене, догматичне розуміння цієї необхідності.

Спочатку Й. Сталін заради боротьби за владу відкидав ідеї «надіндустріалізації» Л. Троцького і тому на XV з'їзді державної партії намітив по-

мірковані темпи (за I п'ятирічним планом) індустріалізації. Але її фінансування мало здійснюватись за рахунок «ножиць цін» (вилучення селянських коштів через механізм цін). Селянство на це не погодилось і виникла хлібозаготівельна криза 1927—1928 рр. В 1928 р. Й. Сталін розгромив троцькістів і скинув маску «захисника селянства». Він подолав хлібозаготівельну кризу воєнно-комуністичними заходами й перейшов до «підхльостування» індустріалізації, тобто до «надіндустріалізаці».

В 1929 р. партія повністю відмовилася від НЕПу і з іншими гаслами («наступу соціалізму по всьому фронту») перейшла до комуністичного штурму. Завдавши поразки групі Бухаріна, генсек продиктував величезний план зростання промисловості — 37,7% в середньому за три роки.

Природньо, що «підхльостування» не допомогло реалізувати сталінські фантазії. Так, за п'ятирічним планом передбачалось збільшити видобуток донецького вугілля з 27 до 53 млн. т. Під час сталінського стрибка завдання збільшили до 80 млн. т., але фактично в 1933 р. видобули тільки 45 млн. т.

Взимку 1932—1933 рр. країна опинилась перед загрозою економічної катастрофи і сталінське керівництво відмовилось від «стрибків». На II п'ятирічку були запропоновані помірковані (13–14% на рік) темпи промислового зростання. Припинилися спроби цілком замінити «стихію» ринку контрольованими з одного центру розподільними відносинами. Це дало позитивні результати: зменшилася гострота народногосподарських диспропорцій, стало можливим приділити увагу освоєнню нової техніки, підготовці кваліфікованих кадрів, ліквідації збитковості важкої індустрії.

В роки індустріалізації було сформовано новий економічний механізм, який був фундаментом тоталітарного режиму. Цьому механізму притаманні відірваність від ринку і взагалі від нормальних економічних процесів, крайня ступінь централізації директивності. Цей механізм не міг існувати без політичної демагогії і масового терору.

Так, в роки сталінського «стрибка в індустріалізацію» повернення до комуністичного штурму назвали не кінцем НЕПу, а його «новим і останнім етапом» переходу до соціалізму. Падіння життєвого рівня трудящих оголосили неминучим, а економічні труднощі (завжди підкреслювалося — тимчасові) — очікуваними й цілком природними. Опір лівацькому насиллю над економікою розглядався сталінськими ідеологами як небезпечний опортунізм, а починаючи з 1928 року штучними методами відроджували протистояння соціальних сил на кшталт громадянської війни.

«Шахтинська справа» започаткувала в 1928 р. цькування дореволюційної інтелігенції і створення атмосфери масового психозу. «Буржуазних» спеціалістів переслідували як шкідників, а дії висуванців і спеціалістів пролетарського походження кваліфікували як «саботаж». Шлях політиці насадження «комунізму» прокладався масовими репресіями.

«Соціалістичне змагання» було спробою замінити пропагандистськими та організаційними засобами економічну мотивацію праці.

Адже нормоване постачання в 1928—1934 рр. дозволяло «отоварити» по картках лише 1/4 розплати. Разом з тим слід пам'ятати, що значна частина робітників в тих умовах була готова терпіти матеріальні нестатки заради комуністичної примари. Та це не могло компенсувати сталінської надіндустріалізації.

В II п'ятиріччі було тимчасово ліквідовано «виводіловку», а відмова в 1934 р. від карткової системи і перехід до торгівлі створив можливість матеріально зацікавити робітників. Для використання цих можливостей і було організовано партією стахановський рух. Показово, що історія не зберегла навіть прізвищ помічників О. Стаханова.

Стахановські рекорди сприяли короткочасному поліпшенню становища і промисловості, але водночас стали і підставою для історичного підвищення у 1936 р. норм виробітку і планових завдань. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призвело до перенапруження і зривів, що розглядалися як шкідництво або саботаж. У 1937 р. в обстановці масових репресій майже в усіх галузях важкої промисловості України замість очікуваного зростання промислового виробництва спостерігався спад. Було відновлено «стелю» в зарплаті. Одночасно поширилася практика приписок і з'явилися чисельні липові, «олівцеві» стахановці і «маяки».

Хоча жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, все ж в короткі історичні строки внаслідок індустріалізації відбулася докорінна реорганізація економіки України. В 1940 році порівняно з 1913 р. її промисловий потенціал збільшився в 7 разів і досяг рівня Франції. Практично заново була створена важка індустрія, включаючи машинобудування, оборонну промисловість, хімічне виробництво. З 35 найбільших новобудов перших п'ятирічок СРСР 12 припадало на Україну — 7 новозбудованих і 5 докорінно реконструйованих підприємств (Дніпрогес, Харківський тракторний і Краматорський машинобудівний заводи, «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», Краматорський завод важкого машинобудування тощо).

Проте за блискучим зовнішнім фасадом радянської індустріалізації крилися невтішні результати. Так, новобудови закріпили монополізм і відсутність конкуренції. Відповідно промислова продукція, за винятком сировинних галузей, залишалась неконкурентоспроможною і невисокою за якістю. Лише «оборонка», яка паразитувала на всій економіці, мала вдосталь коштів і мала високоякісну продукцію.

Більшовицьке керівництво, всупереч ідеологічному гаслу вирівнювання рівней економічного розвитку республік, внаслідок хронічної нестачі коштів фактично відтворювало дореволюційні економічні структури. Тому радянська індустріалізація не змінила структури промисловості України та її розміщення. Важка і вугледобувна індустрія Донецько-Придніпровського району забезпечувала потреби не стільки України, скільки Росії і всього СРСР. Саме сюди вкладались основні кошти, а темпи

промислового розвитку в інших місцевостях України були набагато нижчими.

Внаслідок індустріалізації промисловість була штучно поділена на групи «А» (виробництво засобів виробництва) і «Б» (виробництво предметів споживання). Першу поставили у привілейоване становище, а тому швидко група «А» стала працювати сама на себе. Так, нарощувався видобуток вугілля, щоб виплавляти більше металу, з якого робили машини для вугледобутку і металургії. Суспільство витрачало величезні кошти і ресурси, а добробут людей підвищувався вкрай повільно.

Водночас реконструкція підприємства групи «Б» (легка і харчова промисловість) відбувалася значно повільніше, ніж важкої індустрії. Причиною цьому були не тільки значно менші капіталовкладення, а й невинуватана ліквідація приватного кустарного виробництва, обмеження промислової кооперації, що не компенсувалися на державних підприємствах.

До того ж розвиток промисловості базувався на екстенсивних факторах, недосконалій техніці і технології, тобто в економіку була закладена міна екологічної катастрофи.

Ціна індустріалізації для українського народу була занадто високою. Причому, то була ціна не тільки, і не стільки за подолання об'єктивних труднощів, скільки за помилки, волюнтаризм і політичне свавілля сталінського керівництва. Так, справжньою трагедією для українського народу стало проведення індустріалізації на 2/3 за рахунок селянства — це викачування різними засобами коштів і продуктів, використання селянської праці на будовах сталінських п'ятирічок, це і колективізація та голодомор.

Насильницька колективізація сільського господарства

Насильницька колективізація сільського господарства в Україні була складовою воєнно-комуністичного штурму. Вона мала на меті в першу чергу забезпечити індустріалізацію дешевими продуктами і сировиною, дешевою робочою силою, а також забезпечити експорт хлібу для закупок за кордоном промислового устаткування і технологій для новобудов п'ятирічок. Утворення колгоспів мало ліквідувати багатоукладність на селі, що згідно більшовицької доктрини було чи не найважливішим критерієм соціалістичності радянського суспільства. Колективізація, перетворивши селянина-власника в колгоспно-державного наймита, мала сформувати новий, союзний пролетаріату, клас «колгоспно-кооперативного селянства». Все це зміцнювало соціально-економічну базу тоталітаризму. Адже колгоспник не селянин, він не вів самостійно господарство і через систему політичних та економічних структур мав стати слухняним «винтиком» АКС. Це дозволяло довільно викачувати селянські ресурси в держбюджет. Й. Сталін, запровадивши колгоспи як воєнно-комуністичні за суттю колективні об'єднання селянських господарств, твердив, що колгоспи і є ніби найдосконалішим різновидом кооперації. Таке протиприродне об'єднання двох принципово

різних типів колективних об'єднань поступово увійшло в суспільну свідомість як «колгоспно-кооперативна форма власності». На ділі ж це об'єднання лише маскувало ліквідацію справжньої сільгоспкооперації в процесі колективізації.

Сталінське керівництво планувало провести колективізацію в Україні щонайвищими темпами. Так, листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б), який і проголосив колективізацію, відмітив буцімто наявність в республіці розвинутої матеріально-технічної бази і гостроту соціальних протиріч на селі. Постановою ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5.01.1930 р. планувалось закінчити колективізацію восени 1931 або навесні 1932 р. Бажаючи вислужитись (або боячись розправи за непокору), в лютому 1931 р. український генсек С. Косіор скоротив цей термін більше як на рік, а місцеві керівники розпочали «соцзмагання за якнайскорішу колективізацію». Отже, шляхом прискореної колективізації, нагнітаючи соціальні пристрасті, керівництву хотілося якнайскоріше підкорити українське село, де, як йому здавалося, ще жевріли жаринки національно-визвольних змагань 1917—1920 років, селянських повстань проти політики радянської влади на початку 20-х років.

Офіційно проголосивши артіль (де дозволялося селянину зберегти присадибне господарство) основною формою колективізації, партія насаджувала комуни. Масово почали усупільнювати корів, дрібну худобу, птицю і всю землю.

Це викликало масові антиколгоспні виступи і влада тимчасово відступила, й. Сталін, перекинувши відповідальність за «перегиби» на місцеві кадри, оголосив колективізацію добровільною, а артіль (вона стала синонімом колгоспу) її основною формою. До осені 1930 р. з українських колгоспів вийшла половина селян, в т. ч. практично всі середняки.

Партія восени 1930 р. почала новий наступ — замість грубого насильства «одноосібників» заганяли в колгоспи податками. До кінця 1932 р. в Україні було колективізовано майже 70 % господарств і понад 80 % посівних площ. Масова колективізація в основному була закінчена.

Сталінська політика «розкуркулювання селянства» як і негативного ставлення до заможного селянства взагалі, були складовою суцільної колективізації. Щоб змусити селянство вступити до колгоспу, потрібно було показати на конкретних прикладах долю непокірних. Партія обрала, за повчальний приклад заможних. Це відповідало «класовому підходу» і дозволяло «натравити» одних селян на інших та зламати найбільш рішучих і авторитетних противників колгоспів. Конфісковане у них майно слугувало базою новостворених колгоспів.

Розкуркулювали не лише заможних, а всіх (навіть бідноту і наймитів, яких називали «підкуркульниками»), хто виступав проти колективізації. Тому не випадково в Україні було експропрійовано до 200 тис. селянських господарств (1,2 млн. чол.), в т. ч. лише за 1930—сер. 1931 рр. з України було депортовано близько 100 тис. сімей. Варто зазначити, що навіть за

радянськими відомостями в Україні влітку 1929 р. куркулі склади менше 2 % селянських (близько 100 тис.) господарств.

Загалом же за 1928—1930 рр. зникло 352 тис. селянських господарств. Не в силах прийняти новий порядок, найбільш енергійні селяни самі розпродавали майно, кидали землю і виїздили на новобудови індустрії.

Природньо, що сталінська колективізація привела до занепаду виробництва. Примусове відчуження виробників від засобів виробництва і повернення продрозверстки породжували безвідповідальне ставлення до суспільного майна, землі, худоби, байдужість до результатів праці. До того ж в новостворених колгоспах не вистачало техніки й досвіду колективного господарства. Так, за визначенням С. Косіора, на півдні України 20—40%, а подекуди 50% урожаю 1931 р. було втрачено.

Держава забиравала у колгоспів увесь хліб і навесні 1932 року в багатьох районах України спалахнув голод. Колгоспники змушені були вдасться до саботажу хлібозаготівель, а Й. Сталін власноручно написав «закон про п'ять колосків» і почав примусове вилучення хліба. На початку 1933 р. практично в усіх районах України хліба в селян не залишилось, а треба було дожити до нового врожаю.

Голодомор 1932—1933 рр. був свідомою акцією злочинного сталінського режиму проти українського селянства. Адже робітники і службовці мали продовольчі картки.

З осені 1932 р., як свідчать документи, спогади і газети, почались подвірні обшуки з конфіскацією всього хліба. Це подавалась як кара за «куркульський» саботаж хлібозаготівель. Фактично це було спрямоване повільне фізичне винищення селян з метою, за словами С. Косіора, навчити тих, хто залишиться живим, «уму-розуму», тобто сумлінній праці в колгоспах.

Смертність від голоду почалася з листопада 1932 р., а 5 березня 1933 р. вона стала масовою. Майже всюди ДПУ реєструвало людодство і труподство. Селяни везли дітей у міста, щоб врятувати від смерті, і залишали їх в установах, лікарнях, на вулицях. Втрати від голоду 1932—1933 рр. сягають 8 млн. чол. До речі, загальні втрати українського селянства від голодоморів 1921—1923, 1932—1933 і 1946—1947 років сягають 13 млн. чол.

З цього слід зробити одночасний висновок. Як свідчать численні документи, свідоцтво очевидців і дослідження вітчизняних та зарубіжних дослідників, трагедія голодомору була прямим наслідком злочинної політики геноциду з елементами етноциду до українського народу, здійснюваної сталінським режимом, хибної концепції суспільного розвитку, яка супроводжувалась воєнно-комуністичними засобами. Однієї трагедії голоду достатньо, щоб всім чесним і неупередженим людям назавжди засудити режим тоталітаризму, сталінізм як політику геноциду.

Зауважимо, що голод в Україні страхітливим катком пройшовся по всіх селах, які знаходилися в районах товарного виробництва зерна. Голо-

домор зібрав страхітливую жертву серед всього населення УСРР — українців, росіян, німців, поляків та інших.

В 1933 р. Й. Сталін перед загрозою економічної катастрофи (як і В. Ленін) був змушений відмовитись від воєнно-комуністичного штурму — продрозверстку було замінено «сталінським продродатком», була запроваджена прогресивно-підрядна оплата праці, почалися заходи по підвищенню добробуту тощо. Це були «пряники», але й «батіг» репресій застосовувався регулярно. Все це до кінця 1934 р. дозволило в основному подолати економічні наслідки «стрибку в соціалізм» (в цілому лише на сер. 50-х), але соціальні втрати колективізації — перш за все нищення селянства — мали трагічні наслідки для нашої історії.

Колгоспи стали частиною командної економіки. АКС контролювала її політичними (ДПУ, міліція, ради, партія тощо) та економічними (МТС, ціни, власність на землю) важелями. Однак ефективність «колективного» господарства залишалась вкрай низькою передовсім внаслідок відчуження засобів виробництва від безпосередніх виробників. Колгоспний лад як складова ланка командної економіки в принципі, як свідчить гіркий історичний досвід, не міг стати ефективним.

Становище у сфері культури України в 30-ті роки

Становище у сфері культури України в 30-ті роки характеризувалось поступовим подоланням АКС позитивних наслідків попередньою українського національно-культурного відродження, яке стало «розстріляним». Наслідки сталінізму у цій сфері виявилися також катастрофічними.

Розвиткові освіти сприяло запровадження з осені 1930 р. всеобучу. Певні успіхи було досягнуто в ліквідації неписьменності, створенні підручників, будівництві шкіл, підготовці кадрів. В 1933 р. працювало в УРСР 126 тис. вчителів, загальним навчанням було охоплено 98 % дітей віком до 10 років, а 95 % випускників початкової школи вчилися далі. В 1939 р. учителів було 194 тис., в середній школі вчилось 1/3 (всіх учнів було 5,5 млн.), а в українських школах 80 % учнів. Завдяки будівництву нових шкіл було ліквідовано третю зміну.

Одночасно посилювався на школи негативний вплив АКС — голодомор припинив навчання на селі, вчителі мали недостатню кваліфікацію і мізерну платню, освіта ставала одним із знарядь русифікації, звела нанівець різноманітність форм навчання, з 1932 р. запроваджено єдину структуру загальноосвітньої школи, було стандартизовано навчальні програми і обмежено творчість вчителя. Так, еталоном для шкільного курсу історії став сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)». З 1938 р. почалося згортання шкіл по обслуговуванню нацменшин.

Жорстокого удару по народній освіті, як і по всій духовній сфері, було завдано масовими політичними репресіями щодо інтелігенції з боку АКС. Нове керівництво Наркомату освіти УРСР в особі Затонського В. і Хви-

лі А. (попередній нарком, прихильник українізації М. Скрипник, був доведений до самогубства) при підтримці Політбюро ЦК КП(б)У повело широкомасштабну боротьбу з «націоналістичною засміченістю». Тотальної чистки зазнали освіта, культурно-освітні, мистецькі і наукові установи.

Одним з перших політичних процесів проти інтелігенції стала т. з. справа «Спілки Визволення України» — за нею офіційно було засуджено 45 чоловік (2 академіка, 11 професорів, 2 письменники, науковці, викладачі вузів, учителі, юристи, священнослужителі, студенти, державні діячі УНР). На місцях по цій справі репресії набули масового характеру і цим було започатковано державний політичний терор проти інтелектуалів України.

Так, «вороги», «націоналісти» і навіть «фашисти» були знайдені ОДПУ в усіх установах Всеукраїнської Академії наук. Будь-які наукові розробки оголошувалися ворожими Матеріалізму, політичне небезпечними і кваліфікувалися як саботаж проти Радянської влади. Політичних репресій зазнали такі відомі діячі в галузі природничих і технічних наук, як В. Вернадський, А. Ландау, Н. Світальський, Ю. Кондратюк, О. Богомолець та багато інших.

Особливе несприйняття ідеологів тоталітарного режиму викликали будь-які спроби торкатися в наукових дослідженнях національних особливостей українського народу, його культури, соціально-економічного розвитку, або намагання творчо дослідити постулати матеріалізму. На цій підставці було репресовано істориків М. Грушевського, М. Слабченка, і М. Яворського, філософів П. Демчука і С. Семковського, літературознавця С. Єфремова та тисячі інших науковців.

Репресіями були розгромлені і знекровлені всі академічні гуманітарні установи, фактично дезорганізовані всі системи народної освіти і культурно-освітніх закладів. Непоправних втрат зазнали література і мистецтво (ці сюжети добре висвітлені в шкільних підручниках з історії та літератури).

Наголосимо, що масовий «відстріл» інтелігенції тяжко позначився на духовному житті народу, загальному рівні економіки й культури, функціонуванні народного господарства і, зрештою, на обороноздатності.

Фомування радянської інтелігенції з початку 30-х років здійснювалось у широких масштабах за скороченою програмою через дедалі зростаючу мережу робітфаків, вузів і технікумів. Це дозволило підготувати для народного господарства республіки на кінець 30-х рр. близько 400 тис. дипломованих спеціалістів, їх працею та талантом було збудовано велетні індустріалізації, досягнуто певних, а подекуди й вагомих успіхів у зміцненні обороноздатності, поступі науки, освіти, культури, охорони здоров'я. Підкреслимо, що ці здобутки радянська інтелігенція зробила в ім'я свого народу не завдяки, а всупереч сталінізму.

Адже інтелігенція свідомо відчужувалась від робітників, селян, їх постійно піддавали дискримінації, суворо карали за вільнодумство та найменші дійсні або уявні помилки, обмежували доступ до світової науки і

культури тощо. Це була свідомо і цілеспрямована політика по приниженню соціальної значимості інтелігенції, бо негативне ставлення частини 'інтелігенції до АКС викликали у тоталітарного режиму не тільки неприязнь і вороже ставлення до інтелектуалів, але й страх.

Так, для запровадження тотального контролю над творчістю митців у серпні 30-х рр. було утворено відповідні спілки (письменників, художників, композиторів тощо). За їх допомогою АКС придушувала в зародку будь-яке відхилення від регламентованої лінії поведінки. При зовнішній повазі до національних форм культури тоталітаризм виявляв неабияку вправність в дискримінації змісту культурного процесу за ідеологічними стандартами так званого «соціалістичного реалізму».

Нагадаємо, що сталінізм спрямував зусилля не тільки чисельного пропагандистського апарату, але й всіх сфер культури на забезпечення лояльного ставлення народу до системи цінностей, нав'язуваних державною партією. Причому, чим більш помітними ставали провали в сталінській політиці, тим більше партійно-державні органи приділяли «уваги» культурі. Тобто, все, що не вписувалось у соцреалізм, оголошувалось ворожим, зазнавало утисків та гонінь. Аналогічне положення складалось у всіх сферах духовного життя України.

Утвердження сталінського тоталітарного режиму на Україні

Утвердження сталінського тоталітарного режиму на Україні в 30-ті рр. було закономірним наслідком політичних та соціально-економічних змін, проведених державною партією в кінці 20—30-х років.

Термін «тоталітарний» застосовується для характеристики таких політичних (державних) систем, які заради певної мети встановлювали повний, всеохоплюючий контроль над суспільством в цілому і кожною конкретною людиною. В СРСР тоталітарний режим набув форму сталінізму.

Характерними рисами сталінізму були: тотальна централізація всіх сфер життя, адміністративно-командні методи управління у поєднанні з державним терором (масові репресії, ГУТАБ); затратний, соціально-неефективний політичний і господарський механізм; несприйняття цінностей демократії, самоврядування і правової держави, відлучення мас від управління і формалізація інститутів демократії; освячення влади аж до культу особи й. Сталіна; зрощення партійного і державного апарату, всевладдя апарату державної партії, вихід каральних органів з-під контролю суспільства і як результат — сваволя.

Чи була альтернатива сталінізму? Давайте подумаємо разом. Повного панування над суспільством Й. Сталін і державна партія домагалися заради побудови обіцяного народу комунізму (до речі, всі тоталітарні режими обіцяли народом той чи інший вид «раю» на землі). А поскільки комунізм можна побудувати лише за допомогою відповідних вождя і партії, то встановлення тоталітарного режиму стає ніби цілком виправданим.

Історичний досвід переконливо свідчить, що шлях тоталітаризму тупиковий. Адже всі тоталітарні режими (Мао Цзедуна, Гітлера, Пол Пота), принесли людям не щастя і добробут, а горе, сльози та багатомільйонні жертви і кінець кінцем відкинули відповідні країни, а то й цілі континенти на багато років назад.

Та чому й сьогодні навколо Й. Сталіна не стихають суперечки? Причини неоднозначні. Одна з головних полягає в збереженні соціально-політичних підвалин АКС, на яких возвеличувався сталінізм і на які прагнуть спертися нові ділки від політики.

Складніше справа з «народним» сталінізмом. Тут і ототожнення Й. Сталіна з ідеалами соціалізму, і звичайна недовіра до нового осмислення історії — мовляв сучасні політики звалюють всю вину на Й. Сталіна. Адже небезпека сучасного політичного сталінізму міститься в економічних труднощах, соціальній напрузі, скаліченому світогляді, національній нетерпимості.

Разом з тим слід уявляти, що Й. Сталін лише завершив справу В. Леніна, бо становлення тоталітаризму в СРСР пройшло декілька етапів. На першому (1917—1920 рр.) були сформовані такі риси тоталітаризму: утвердження монополії політичної влади більшовиків (йдеться в першу чергу про когорту фанатично відданих комунізму професійних революціонерів) і початок формування вождизму; надання марксизму-ленінізму статусу державної ідеології; формування розгалуженого партійно-державного апарату, який забезпечував масову підтримку «диктатури пролетаріату»; сформовано і випробувано в дії каральний апарат; усунення від влади і початок знищення партій-опонентів соціалістичної орієнтації (есери, меншовики, боротьбісти, укапісти тощо).

Основним змістом другого етапу (1921—1928 рр.) було зміцнення влади партійно-державного апарату. Це означало остаточне знищення будь-якої організованої політичної опозиції; зміцнення особистої влади Й. Сталіна; встановлення контролю державної партії над всіма сферами суспільного життя (економікою, освітою, мистецтвом, урядом тощо); проведення чисток серед партійно-державного апарату.

Третій, останній етап припадає на 1929—1934 року, коли було усунено практично всіх очевидних і вигаданих ворогів державної партії. Це останній крок на шляху досягнення повної тоталітарної влади.

В підручнику з історії України досить детально з'ясовано всі питання цієї теми — зміни в соціально-класовій структурі суспільства, соціальна незахищеність людини, масові репресії тощо. Варто додати, що згідно нещодавно розсекречених архівів СБ України за 1935-1940 рр. через катівні НКВС пройшло понад 350 тис. наших співвітчизників.

Проте в підручнику розглянуті не всі питання, що входять до програми вступних екзаменів для вступників до вузів України.

Адміністративно-територіальний устрій Радянської України протягом 20—30-х років неодноразово змінювався. У 1923 році замість повітів та

волостей були утворені округи й райони, а в 1925 р. було ліквідовано губернії і здійснено перехід на триланкову систему територіального поділу і управління – центр — округ — район.

У 1924 р. в складі УСРР було створено Молдавську автономну соціалістичну радянську республіку (МАСРР). Це штучне утворення (молдаване склали менше 30 % людності МАСРР) не порушувало територіальної цілостності УСРР. В 1940 р. на базі МАСРР, після повернення Румунією Бессарабії, було утворено Молдавську союзну республіку у складі СРСР.

У 1930 р. з метою спрощення керівництва були ліквідовані округи і значно збільшена кількість районів (понад 500). Створена дволанкова система (центр — район) виявилася неефективною. При тодішньому рівні централізації практично було неможливо охопити безпосереднім керівництвом таку кількість районів. Тому в 1932 р. знову повернулися до триланкової структури управління, утворивши нову ланку адміністративно-територіального поділу — область. Спочатку було сформовано 5 областей, у 1939 р. їх було вже 15.

У 1934 р. столицю УСРР з Харкова було перенесено до Києва — історичного центру України, який мав і вигідніше географічне розміщення історичного центру України для управління областями.

Інтеграція органів комуністичної партії в державні структури завершилася в 30-ті роки. Це означало «вмонтування» комуністичної партії в АКС як монопольного носія влади в особі партапарату, який став стрижневою конструкцією цієї системи. Діючи від імені партії, апарат підміняв радянські державні та громадські органи і перетворився в специфічну структуру з адміністративно-наглядацькими функціями. Всі структури суспільства були залежними від партійних органів.

Майже до кінця 20-х років партапарат будувався за функціональним принципом. Методи його керівництва мали хоча й жорстокий, проте переважно політичний характер. В 30-ті роки посилюються важелі адміністративного типу, у зв'язку з чим структура партапарату все більше розгалужується, а в методах роботи він перебудовується на виробничий принцип.

Партапарат повністю перебирає на себе оперативні-розпорядні функції, залишаючи за органами державного управління лише номінальні можливості. Так, він приймає рішення щодо видобутку вугілля чи штучного запліднення корів тощо.

Все це свідчило про те, що в 30-ті роки одержавлення партії фактично завершилося, оскільки її органи повністю інтегрувалися в державні структури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голод на Україні 1932-1933 років: очима істориків, мовою документів.- К., 1990
2. Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Косьянов Г.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.- К., 1991

3. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому».- К., 1993
4. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919-1928).- К., 1996
5. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація в голодомор.- К., 1993
6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація?// Вітчизна.- 1990.- №№5-8
7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн.- К., 1994
8. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії.- К., 1993
9. Шаповал Ю. Людина і система /Штрихи до портрету з тоталітарної доби в Україні.- К., 1994
10. Голод 1921-1923 років в Україні. Збірник документів та матеріалів.- К., 1993
11. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 20-30-х років: соціальний портрет та історична доля.- К.- Едмонтон 1992
12. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки).- К., 1991
13. Колективізація і голод на Україні(1932-1933): збірник документів і матеріалів.- К., 1993

Тема: Україна в 2-й світовій війні

Західна Україна і геополітичні інтереси СРСР і фашистської Німеччини

В кінці 1930-х років західноукраїнські землі опинились в полі інтересів двох тоталітарних режимів. Так, СРСР офіційно не претендував на приєднання західноукраїнських земель, формально дотримуючись міжнародних угод. Разом з тим він намагався використати національно-визвольний рух на Західній Україні для тиску на Польщу. Одночасно керівництво СРСР фактично солідаризувалось з Польщею в її зусиллях розправитися з українським національно-визвольним рухом.

Загарбницькі плани щодо Західної України відкрито виголошувала фашистська Німеччина, її союзник Угорщина претендувала на Закарпаття, а Берлін використовував українське питання для тиску на Польщу. Гітлерівці не приховували першочергового інтересу саме до України у своїй східній політиці. Поставивши за мету знищити Радянську державу, правлячі кола фашистської Німеччини в цій політиці успіхом до початку війни з СРСР «розігрували» у стосунках з Москвою «українську карту».

Доля західноукраїнських земель в системі радянсько-німецьких відносин в 1939—1940 рр. визначалась договорами про розподіл сфер впливу — радянсько-німецьким пактом про ненапад від 23 серпня 1939 р. і таємним

додатковим протоколом до нього. Договором про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р. Всі вони мали антиукраїнську спрямованість 1 вересня 1939 року Гітлер напав на Польщу і за три тижні розгромив її. 17 вересня 1939 р., на основі радянсько-німецького пакту від 23 серпня 1939 р., війська Червоної Армії вступили на територію Західної України. На цей час завершувалась окупація Польщі фашистською Німеччиною. За таких складних умов (і суперечливих передумов) відбулося возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР.

Передача СРСР території Бессарабії та Північної Буковини (червень 1949 р.) також були наслідком радянсько-німецьких домовленостей, оскільки Й. Сталін поспішав використати усі переваги пакту з Гітлером. Шість центральних повітів Бессарабії після возз'єднання з частиною території Молдавської АРСР з переважно молдавським населенням утворили нову союзню республіку — Молдавську РСР. Північна Буковина і Хотинський повіт Бессарабії, де переважало українське населення, були об'єднанні в Чернівецьку область у складі УРСР. Два південні повіти Бессарабії злилися в Ізмаїльську область і також були передані УРСР.

Після возз'єднання з УРСР Західної України, Півн. Буковини і трьох повітів Бессарабії населення України збільшилося на 8,8 млн. чол. і на середину 1941 р. становило 41,7 млн., а її територія розширилася до 565 тис. кв. м.

Соціально-економічні перетворення на Західній Україні (націоналізація промисловості і банків, конфіскація поміщицької землі, реорганізація влади тощо) почалися негайно і мали на меті «радянізувати» ці українські землі. Ці процеси супроводжувалися масовими репресіями.

Головний удар відомство Л. Берії спрямувало проти політичної і культурної інфраструктури, створеної кропіткою працею української інтелігенції за багато десятиріч у несприятливих умовах австрійського, польського і румунського панування. Якщо в УРСР ліквідація так званих «буржуазних спеціалістів» відбувалася поступово, то тут з ними органи НКВС розправлялися прискореними темпами. На Західній Україні знищували або депортували на схід не окремих осіб, а цілі соціальні верстви, які новий режим вважав нелояльними до нього. Це були колишні активні діячі політичних партій та громадських організацій, власники підприємств та заможне селянство. Жертвами сталінського режиму стали західноукраїнська інтелігенція, офіцерський склад армії.

Масове незадоволення всього населення викликали репресії проти церкви, а селянство ще обурювалось і сталінською насильницькою колективізацією. Більшості західних українців довелося досить болісно пристосуватися до нових умов чи, не сприйнявши їх, податися в еміграцію. НКВС виявив унікальну «продуктивність». Із Західної України і Західної Білорусії було депортовано 318 тис. сімей або 1.173.170 чол. Це становило приблизно 10 % населення. Висилалися всі, хто потенційно «міг би» чинити опір новим порядкам.

Разом з тим ряд політичних заходів Радянської влади приніс західним українцям покращення їх соціального становища. Найпопулярнішими її кроками стали експропріація маєтків польських і румунських землевласників; українізація освіти та громадського життя; поліпшення медичного обслуговування, особливо на селі; націоналізація промислових і торгових закладів, що належали іноземцям тощо.

Здійснювались заходи щодо реконструкції і розвитку промисловості, серед частини трудящих розподіляли конфісковане житло, вживалися дієві заходи по ліквідації неписьменності.

Намагаючись надати діям демократичного вигляду, в жовтні 1939 р. новий режим зібрав Народні Збори Західної України, які «одноставно» прийняли Декларацію про встановлення в регіоні радянської влади і возз'єднання Західної України з Радянською Україною в складі СРСР. Таким чином, наслідки возз'єднання західноукраїнських земель були неоднозначні. Справедливий за змістом цей акт являв собою безпосередній результат злочинної змови двох диктаторів, Сталіна та Гітлера, і був проведений у відповідній формі. Сталінізм приніс нескінчені страждання населенню Західної України.

І все таки значення возз'єднання в історичній перспективі не можна недооцінювати. Населення західноукраїнських земель сприйняло його як акт історичної справедливості, що відкривав можливості для створення Української соборної держави. Проте поступово для всіх стало очевидним, що сталінський режим в своїй політиці ні в якій мірі не опікувався інтересами України.

Україна напередодні випробувань 1941—1945 рр.

Соціально-економічний розвиток України в передвоєнні роки залишався суперечливим. Так, спостерігалось покращення матеріального становища трудящих. Зростала зарплата і фонди суспільного споживання, стало кращим забезпечення продуктами харчування і товарами першої необхідності. З відміною карткової системи всі товари вільно продавались. Помітно зросли масштаби будівництва житла, шкіл, культосвітніх і медичних закладів.

Водночас політичний режим все більш відверто перетворював людину в знаряддя для досягнення своїх цілей. Зрозуміло, посилення воєнної загрози вимагало відповідних заходів по наведенню на підприємствах належного порядку і дисципліни. Проте під цим приводом ще за мирних часів було введено на виробництві фактично надзвичайний стан, реанімовано загальну трудову повинність. Так, закони 1940 р. встановили 7-денний робочий тиждень, заборонили самовільні переходи на іншу роботу, суворо карались щонайменші упущення в роботі, примусово комплектувались ФЗУ та проводилась мобілізація робітників у деякі важкі галузі промисловості (шахти, лісоповал тощо).

Проте найстрашнішим було те, що з повним напруженням працював репресивний апарат. Безпідставно заарештовувалися і зміщувалися організатори промисловості, технічні спеціалісти, вчені і конструктори, що дезорганізовувало роботу і багато в чому зумовило певну технічну відсталість економіки і країни. Багатьох провідних вчених, конструкторів, інженерів змушували працювати у суворо засекречених установах, створених у в'язницях (так звані шарашки).

Внесок України у зміцнення обороноздатності СРСР був досить вагомий з огляду на те, що вона мала високорозвинуту промисловість і тут зосереджувалось багато підприємств машинобудування, які називали заводами заводів. Вони виготовляли устаткування для нових підприємств, які прискорено будувались на сході СРСР. На ці підприємства Україна постачала основну частину металу, в т. ч. спеціального, та забезпечувала потреби у вкрай необхідному для оборони марганцю. На воєнний лад перебудовувалися моторобудівні заводи Харкова і Запоріжжя, нарощували випуск танків, артилерії та інших видів зброї заводи Харкова (знаменитий Т-34), Дніпропетровська. На зміцнення обороноздатності працювали електромеханічні та приборобудівні підприємства Києва і Одеси, верфі Миколаєва і Херсона. Запаси стратегічної сировини і продуктів харчування створювали селяни.

Прорахунки радянського керівництва у підготовці до війни були законним слідством злочинної політики сталінського керівництва, яке не могло забезпечити головного — права людей на життя.

Разом з тим було б невірним вважати, що радянське керівництвом не розуміло реальної небезпеки фашизму з Німеччині.

Так, СРСР ще в грудні 1933 р. висловився за створення системи колективної безпеки в Європі, але це залишилось лише декларацією. Заклики до світової революції, антилюдська політика всередині країни і ворожість до західної демократії знеможливили колективну відсіч фашизму.

Несподівано ззовні підписання радянсько-німецьких документів 1939 р., заборона антифашистської пропаганди і звинувачення у початку другої світової війни «англо-французьких імперіалістів» фактично перетворила СРСР у посібника гітлеризму.

Так, зовнішньополітична (розподіл сфер впливу) і зовнішньоекономічна політика (поставка стратегічних товарів та радянське-німецьке військово-співробітництво) СРСР сприяла неабиякому зміцненню воєно-економічного потенціалу гітлеризму.

Прорахунки з тяжкими для радянського народу наслідками мали місце й у військовому будівництві. І справа не тільки в репресіях, які буквально викосили найдосвідченіші кадри армії: за 3—4 роки перед війною було репресовано понад 40 тис. командирів, 1800 осіб вищого командного складу. Разом з репресованими були відкинуті їх ідеї і досягнення. Це ж стосується й воєнної техніки.

Й. Сталін, повіривши у свої «геніальні» здібності, разом зі своїм недалеким оточенням прагнув керувати всією підготовкою до оборони і, цілком природньо, допустив безліч помилок. За них український, як і інші народи СРСР, розплачувалися мільйонами жертв.

Було очевидним, що на випадок війни фашистської Німеччини проти СРСР Україна в числі перших стане ареною воєнних дій. Тому московське воєнно-політичне керівництво вживало відповідних заходів, щоб зміцнити південно-західний напрям. Нагадаємо, що Україну захищали війська Київського особливого та Одеського округів, Чорноморського флоту Дунайської флотилії.

Особлива увага приділялася Київському військовому особливому округу — тут регулярно проводились великі військові навчання, а напередодні війни ним командував С. Тимошенко (після радянсько-фінляндської війни став Наркомом оборони) і Г. Жуков (за півроку до війни очолив Генштаб Червоної Армії). Та напередодні війни округ очолив особисто мужній, але малоосвічений і безініціативний як полководець М. Кирпінос.

Але не зважаючи на наявність величезної, в т. ч. і сучасної, кількості зброї, Червона Армія не була готова до війни — старі західні кордони були обеззброєні, а нові не створені; неукомплектованість частин кадрами, невідмобілізованість армії — все це перетворило у мотлох, купу металобрухту армаду зброї, яку шляхом численних жертв народ дав армії (див. відповідні цифри на с. 328 підручника).

Таким чином, і це слід чітко усвідомити, що головна причина невідповідності Червоної Армії до оборони країни полягала у нездатності сталінського режиму захищати життєві інтереси свого народу і країни.

Боротьба проти фашистських загарбників в Україні в 1941—1942 роках

Перш за все наголосимо, що за новітніми підрахунками за час фашистської окупації населення України скоротилося на 13,6 млн. чол., або на 30,3 % (в підручнику на с. 337—338 надано деякі складові цієї страхітливої цифри).

По-друге, дії ОУН-УПА сьогодні є предметом не стільки наукових і дискусій, скільки політичних спекуляцій. Тому цьому питанню слід приділити відповідну увагу.

Після вбивства НКВС у 1938 р. керівника ОУН Е. Коловальця, в організації почалася міжфракційна боротьба. Фракцію ветеранів, здебільшого емігрантів, очолював А. Мельник. Радикальних бойовиків, які вели в Зах. Україні підпільну боротьбу, очолив С. Бандера. Ідеологічних розбіжностей між фракціями не існувало — обидві сповідували «інтегральний націоналізм»: наступальний різновид націоналізму з яскраво вираженою антипольською і антиросійською спрямованістю.

Конференція ОУН (Рим, серпень 1939 р.) оголосила керівником А. Мельника, однак прихильники С. Бандери цього не визнали. Напередодні війни націоналістичний рух виявився розколотим.

Фракція А. Мельника орієнтувалася на Німеччину, оскільки західна демократія нехтувала українським питанням. С. Бандера виступав за створення підпільної армії ОУН для боротьби за українську державність. Головним ворогом він вважав сталінський режим, хоча не виключалася можливість боротьби з Німеччиною.

У лютому 1940 р. у Кракові було скликано конференцію ОУН, яка відкинула рішення римського збору ОУН. Відтоді ОУН офіційно розкололася на дві ворогуючі організації; ОУН(р) або ОУН(б) — революційна, чи бандерівська, і ОУН(м) — мельниківська.

Після нападу Німеччини на СРСР С. Бандера почав добиватися підтримки нацистів, підкреслюючи цілком очевидний факт: для ОУН новий ворог Гітлера в особі Сталіна є противником № 1. Його підтримала військова розвідка, а керівництво нацистської партії не розглядало ОУН як серйозний політичний фактор. Сам фюрер до якогось часу не висловлювався цілком певно. Це створювало в оунівців ілюзії щодо можливого співробітництва з гітлерівцями, які швидко просувалися в Україні.

З ініціативи мельниківців незадовго до нападу на СРСР у німецькій армії було створено українські частини – «Нахтігаль» і «Роланд». Гітлерівці розраховували застосовувати їх, в основному, для каральних акцій проти поляків і євреїв.

ОУН(б) мала надій використати їх для утворення в майбутньому національної армії. Проте це сподівання, як показали подальші події, були побудовані на піску.

30 червня 1941 р. при підтримці «Нахтігалью» ОУН(б) проголосила у щойно захопленому німцями Львові утворення Української держави. На чолі уряду було поставлено Одного з найближчих соратників С. Бандери Я. Стецька. Берлін відреагував арештом С. Бандери та його найближчих співробітників. Гітлер волів використати ОУН як «п'яту колону», але рішуче відкидав найменші ознаки її незалежної поведінки, а тим більше несанкціоноване проголошення української державності.

Зазнала невдачі спроба оунівців шляхом дій «похідних груп», які просувалися по Україні за німцями, встановити місцеве самоврядування під контролем ОУН. Нацистська адміністрація за допомогою частин СС розгромила осередки бандерівців і мельниківців. Оунівці змушені були піти в підпілля.

Восени 1941 р. т. Бульба (Боровець) сформував на Поліссі і Волині загони «Польської Січі». Бульба не був оунівцем і користувався підтримкою уряду УНР у вигнанні. Прагнучи зберегти самостійність, він перетворив свої загони на партизанські і дав їм претензійну назву — Українська повстанська армія (УПА). Бульбівці боролися одночасно з німцями і радянськими партизанами, але не досить активно.

Восени 1942 р. ОУН(б) взяла курс на створення партизанської армії, яка мала боротися як з окупантами, так і з польськими та радянськими партизансько-підпільними формуваннями. В цю армію, яку називали УПА, явочно було включено збройні формування Бульби і ОУН(м). Очолив армію один з керівників рофрозмованого німцями «Нахтігалю» р. Шухевич (бойовий псевдонім т. Чупринка).

УПА користувалася широкою підтримкою західноукраїнського населення і за своїм складом була переважно селянською. Вона налічувала десятки тисяч бійців (за деякими оцінками до 100 тис. на початок 1944 р.) і діяла переважно на Волині, Поліссі, Галичині. Разом з тим нечисленне оунівське антифашистське підпілля діяло в центрі, сході і на півдні України.

Керівні кадри УПА склалися переважно з бандерівців. Але ОУН(б) не претендувала на монополію, а розглядало армію як національну. З ініціативи С. Бандери у липні 1944 року на Галичині відбулися збори українських організацій за винятком ОУН(м). На них утворився координаційний військово-політичний центр – Українська головна визвольна рада (УГВР).

У 1942—1943 рр. УПА вела запеклу боротьбу з польською Армією Крайовою (АК), підпорядковану лондонському еміграційному урядові Польщі. Ця боротьба, яку розпалювала і німецька адміністрація, набула характеру етнічної чистки як з боку УПА, так і з боку АК. В ній загинули десятки тисяч мирних українців на Холмщині і поляків на Волині.

Коли Червона Армія зайняла Лівобережжя і Донбас, війна між УПА і німцями майже вщухла. Оунівці, готуючись до боротьби зі сталінізмом, не бажали втрачати зусиль на війну з німцями, влада яких мала тимчасовий характер. Проте в окремих випадках підрозділи УПА продовжували завдавати ударів німецьким окупантам.

Як партизанська армія, УПА здебільшого не йшла на відкриті бої з регулярними радянськими військами. Однак сутички між ними були досить частими. Так, під час однієї з них весною 1944 року був смертельно поранений радянський командуючий фронтом М. Ватутін.

Отже, УПА виникла як стихійний народний протест проти фашистського окупаційного режиму. У 1941—1943 рр. такий протест мав характер антифашистського, національно-визвольного руху. Безперечно, героїчна боротьба вояків і підпільників ОУН-УПА сприяла розгрому гітлерізму. В другій половині війни дії УПА були спрямовані в антисталінське і антипольське річище, які стали головними ворогами української державності.

В цілому ж і в громадянській свідомості, і навіть серед істориків оцінка діяльності ОУН-УПА в 1941—1945 рр. залишається суперечливою. Це зумовлено майже п'ятдесятирічною антиукраїнською радянською пропагандою і браком відповідних наукових досліджень. Очевидно, що це питання потребує зваженого, неупередженого, дійсно наукового, вивчення.

Звільнення українських земель від фашистських загарбників

Звільнення українських земель від фашистських загарбників і події в Україні в кінці 1942—1945 рр. достатньо з'ясовано в двох параграфах підручника (с. 340—363). Тому в нашому посібнику є сенс зупинитися на таких принципово важливих проблемах.

Переломним моментом другої світової війни стала Ста-лінградська битва. Вона наочно довела неминучість поразки нацистів та їх союзників. Визволення України почалося 18 грудня 1942 р., а завершилось у жовтні 1944 р. Карпатсько-ужгородською операцією. Незабаром радянські війська зайняли Закарпаття. У травні 1945 р. уряди СРСР і Чехословаччини підписали угоду про передачу Закарпатської України СРСР.

Майже два роки тривала битва за визволення України. За це було віддано сотні тисяч життів радянських воїнів всіх народів СРСР. Так, лише в операціях на Зах. Україні в 1944 році загинуло 527 тис. воїнів.

За мужність і відвагу, виявлені у боях на українській землі, звання Героя Радянського Союзу удостоєні майже 4 тис. воїнів 43 національностей. Тільки за форсування Дніпра і визволення Києва 2438 воїнам було присвоєно це почесне звання — 1685 росіянам, 483 українцям, 40 білорусам, 57 татарам і т. д.

Українських підлітків та літніх чоловіків з визволених районів мобілізували польові військкомати, щоб (без будь-якого попереднього навчання володінню зброєю) поповнити ними поріділі частини. Спокутуючи свою «провину» — перебування на окупованій території — вони сотнями тисяч гинули на передовій або ставали мішенню для загороджувальних загонів, якщо відступали під тиском німців.

Важливим фактором перемоги була народна боротьба на окупованій території. Вона почалася влітку 1941 р. і поступово набула організованих форм. Так, у партизанських з'єднаннях і загонах на 01.01.1944 р. діяло понад 50 тис. народних месників. На півночі України, де були відповідні природні умови, партизанський рух перетворився на історичний фактор перемоги над ворогом.

В 1944—1945 рр. українські партизани прийняли участь у визволенні Європи. Так, в 1944 р. лише в Польщі діяло понад 4,5 тис. українських партизан. За самовіддану боротьбу проти фашистських окупантів партизани і підпільники України одержали майже 63,5 тис. урядових нагород, 95 чоловік було удостоєно звання Героя Радянського Союзу.

З початком визволення України гостро постало питання про відбудову народного господарства. За період окупації на території УРСР було зруйновано понад 700 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16150 промислових підприємств, 27725 колгоспів, майже 33 тис. шкіл, технікумів і вузів, 18 тис. лікувальних закладів. Майже 10 млн. жителів України залишились без житла.

Пограбування України здійснювалось з німецькою ґрунтовністю і педантичністю. Вивозилося промислове устаткування, транспортні засоби, сировина і матеріали, зерно і Худоба. Ешелонами відправлявся український чорнозем. Викопали і вивезли понад 1 млн. фруктових дерев. З музеїв вивезли понад 40 тис. найцінніших творів мистецтва, історичних реліквій, колекцій тощо, в т.ч. безцінні нумізматичні колекції, стародавні рукописи, колекції зброї Запоріжжя і т.п. З 2,8 млн. радянських юнаків і дівчат, вивезених до Німеччини, вихідців з України було 2,4 млн. (86 %).

Відбудова транспорту, промисловості та сільського господарства в Україні почалась в умовах війни, отже поглинала основну частину державного бюджету. І знову, як і в попередні десятиріччя, головна ставка робилася на трудове подвижництво народу: фактично безкоштовна, ненормована праця, часто з використанням власних інструментів, а на селі — корів як тяглової сили.

Головна увага зверталася на першочергову відбудову базових галузей промисловості. На кінець війни діяло вже 50 % шахт. У 1944 р. почали виплавляти метал, давати прокат найбільші металургійні заводи України, хоч і не на повну потужність. Успішно відбудовувались електростанції, зокрема знаменитий Дніпрогес.

Ще більші труднощі довелося долати при відбудові сільського господарства. Село майже повністю лишилось без техніки, основною робочою силою були жінки і підлітки, які працювали фактично за неоплачувані трудові. І все ж у 1944 р. було освоєно біля 76 % довоєнного засіву, державний план хлібозаготівель був, навіть, перевиконаний, щоправда, за рахунок неоплачуваної праці колгоспників.

Аналізуючи внесок українського народу у розгром фашистської Німеччини, по-перше слід нагадати, що за роки війни ряди Червоної Армії поповнили 4,5 млн. громадян України. Сини і дочки України за мужність і відвагу у боях з ворогом одержали понад 2,5 млн. радянських орденів і медалей, більше 2 тис. удостоєно звання Героя Радянського Союзу. В 1941 р. в підрозділах народного ополчення налічувалось 1,3 млн. чоловік, а понад 2 млн. чоловік споруджували оборонні рубежі для військ.

Зрозуміло, що весь внесок підрахувати просто неможливо — це і все-народна допомога фронту, і праця в тилу, і збір пожертвувань, винаходи українських вчених та інтелігенції в радянському тилу, лікування хворих і поранених бійців в численних шпиталях, участь в європейському рухові опору тощо. Вкажемо лише на деякі цифри. За роки війни селянство України здало радянській державі 16,5 млн. т. зерна, 4 млн. т. картоплі, 400 тис. т. м'яса, а ще на схід евакуювало 31 тис. тракторів, 2 млн. т. хліба і понад 6,3 млн. голів худоби.

На сході всю війну давали Червоній Армії танки, літаки та іншу зброю понад 550 лише великих українських підприємств. Там же натхненно працювало 35 млн. евакуйованих громадян України.

За роки війни трудящі УРСР внесли у фонд оборони грошми і різними цінностями понад 2 млрд. крб. А на 3-ю і 4-у державні воєнні позики в 1944—1945 рр. у визволених районах України було внесено понад 5 млрд. крб.

Або візьмемо таку красномовну статистику. Частково відбудована економіка України за 1943—1945 рр. дала СРСР 50 млн. т. вугілля, 4,8 млн. т. залізної руди, понад 2,2 млн. т. чавуну, 3,2 млн. т. сталі і прокату тощо. В 1945 р. Україна забезпечила 26,7 % палива, 18 % чавуну, 12 % сталі, 24 % залізної руди СРСР і т. п.

Отже, все це переконливо свідчить про непересічний внесок українського народу у розгром фашистської Німеччини та її союзників, який вписав золоту сторінку в історію боротьби з коричневою чумою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В боротьбі за Українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи другої світової війни. - Львів, 1992
2. Коваль М. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. - К., 1995
3. Косик В. Україна і Німеччина в другій світовій війні. - Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993
4. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1945. - Львів, 1991
5. Бугай М.Ф. Депортації населення України в 30-50-ті роки. // Український історичний журнал. - 1990. - №10
6. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия: политический портрет И.В.Сталина. - Любое издание
7. Парсаданов В.С. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг. // Новая и новейшая история. - 1989. - №2
8. Федорів Р. Могила в Україні: жертви сталінських репресій на території західних областей у 1939-1941 рр. // Дзвін. - 1990. - №7
9. Мельтюхин М.И. 22 июля 1941г.: цифры свидетельствуют. // История СССР. - 1991. - №3

Тема: Соціально-політичні процеси та економічне становище України у 50–80-ті роки ХХ ст.

Діяльність Української РСР на міжнародній арені

Діяльність Української РСР на міжнародній арені після другої світової війни об'єктивно в цілому висвітлено у підручнику (див. 38, с. 382—384). Найбільше труднощів у курсантів та студентів виникає при з'ясуванні питань про встановлення державних кордонів УРСР у 1944—1945 рр. та їх співвідношення з етнічними межами.

Закінчення війни знову поставило питання про польсько-український кордон. Остаточне питання про ці кордони було вирішено на Кримській конференції 1945 р., де за основу було взято лінію Керзона. Дж. Керзон запропонував цю лінію як українсько-польський кордон ще 11 липня 1920 р., коли Червона Армія під час радянсько-польської війни 1920 р. загрожувала Варшаві. Немає сумніву, що за інших умов лінія Керзона не стала б чинним ком реальної політики. Більшовицьке керівництво, погоджуючись на цей кордон тричі — в 1920, 1939 і в 1943—1945 рр., не піклувалось інтересами соборності українського народу. Москва використала українські землі як розмінну монету в своїй політиці. Лінія Керзона в основному співпадала з етнографічними кордонами розселення українців та поляків, хоча давні українські (деякою мірою полонізовані) землі — Посяння, Підляшшя, Лемківщина, Холмщина — залишились на польському боці. В 1944 р. радянсько-польський договір «вирівняв» кордон. Й. Сталін передав польським комуністам деякі райони Дрогобицької і Волинської областей. Крапку в цьому питанні поставив договір про кордон, підписаний у Москві 16 серпня 1945 р. представниками Польщі й СРСР.

Перетворена на державний кордон, лінія Керзона захистила назавжди етнічну територію українського народу. Разом з тим «одержавлення» цієї лінії трагічно позначилось на долі українських земель, що залишились у Польщі. За міждержавними угодами у 1944—1946 рр. з України в Польщу виїхало близько 880 тис. поляків, а з Польщі в Україну — 489 тис. українців.

На жаль, українське населення в Польщі спіткала сумна доля. Досить згадати сумнозвісних криваву операцію «Вісла», внаслідок якої з етнічних українських земель було депортовано 180 тис. українців на північні території, які Польща дістала від Німеччини. Зокрема, було виселено всіх лемків.

В цей же період було встановлено кордони України з Румунією та Чехо-Словаччиною. Після приходу Червоної Армії в 1944 р. на територію Румунії в населених пунктах Мараморш-Сігетського округу, де компактно проживали українці, розпочинається рух за возз'єднання з Україною. Перший з'їзд Народних комітетів 5 лютого 1945 р. ухвалив петицію про возз'єднання з Радянською Україною, яку своїми підписами підтримало 40 тис. чоловік з українських сіл Мараморщини.

Але Й. Сталін не взяв до уваги. Внаслідок компактні українські оазиси Південної Буковини (Мараморщини), після червня 1945 р. залишились у складі Румунії, хоча подібне становище мало місце і з румунськими поселеннями.

Після вступу радянських військ в Закарпаття у листопаді 1944 р. в Мукачеві відбувся І з'їзд народних комітетів, який ухвалив Маніфест про возз'єднання з УРСР. Відповідну угоду між СРСР та Чехо-Словаччиною було підписано у червні 1945 р., а в січні 1946 р. утворилась Закарпатська область у складі УРСР з центром в Ужгороді. На жаль, і тут чималий етно-

графічний український район — Пряшівщина — залишився поза Україною і зараз перебуває в складі Словаччини.

Таким чином, внаслідок війни Україна пережила етап завершення збирання основних своїх етнічно-історичних земель. Це створювало умови для консолідації українського народу і зростання його національної самосвідомості.

Що ж стосується тих етнічних земель, які опинилися за межами України (до вище названих можна додати Східну Слобожанщину в Росії та частину Берестейщини у Білорусії), то слід чітко усвідомити таке. На державному рівні Україна визнає недоторканість існуючих державних кордонів, що закріплено у відповідних політичних документах. Це означає, що до жодної з сусідніх країн Україна не має територіальних претензій. Одночасно наша держава не визнає і зазіхань на свою територію.

Що ж стосується морального боку цієї проблеми, то варто зрозуміти — переписати історію неможливо. Національні проблеми українців в діаспорі можна вирішити шляхом культурно-національної автономії при всьлякому сприянні української держави та шляхом налагодження контактів українців діаспори і незалежної України. До речі, це єдиний цивілізований шлях вирішення аналогічних проблем всіх народів, що живуть тепер в Україні.

У роки війни і в кінці 1940-х років відбулись докорінні зміни в етнічному складу України. Більша частина поляків і чехів були переселені відповідно до Польщі й Чехо-Словаччини, за «зраду» Й. Сталін виселив на схід СРСР близько 50 тис. німців і приблизно 200 тис. кримських татар та інших корінних мешканців Криму (болгар, німців, греків і т. п.). Внаслідок масових знищень фашистами, евакуацій, війни та обмінів населення з 2,7 млн. євреїв, що мешкали серед українців у 30-х роках, залишилось десь 800 тис.

Натомість в Україну, особливо в західну, заохочувалось переселення сотень тисяч росіян — промислових робітників, спеціалістів, державних чиновників, партійних функціонерів. Внаслідок цих змін, як підкреслює О. Субтельний, українське «суспільство з багатонаціонального перетворилось на переважно двонаціональне, в якому українська більшість існувала пліч-о-пліч з постійно зростаючою російською меншістю.

На шляху мирного будівництва (друга половина 40-х початок 50-х років)

Розпочинаючи відбудову народного господарства з важкої промисловості, правлячі кола СРСР керувалися політичними мотивами: створити такий військово-промисловий комплекс, який би не тільки служив гарантом оборони країни, але й базою перемоги світового соціалізму над капіталізмом.

Серед «теоретичних» доктрин, покликаних виправдати такий підхід, були сталінські ідеї про переваги планової соціалістичної економіки перед капіталістичною, про переважуючі темпи розвитку промисловості групи «А» по відношенню до групи «Б». На ділі це означало, що задоволення життєвих інтересів (житло, продукти харчування, одяг, взуття, товари широкого вжитку) відсувалися на другий план.

Відбудова економіки УРСР проводилась на основі єдиного загально-союзного плану в інтересах зміцнення воєнної могутності СРСР. Пріоритети віддавалися галузям важкої промисловості, машино- і приладобудування. Україна служила сировинною базою, а її промисловість і сільське господарство входили, а подекуди прив'язувались, до союзного комплексу.

Однак природа тоталітарної держави не змінилася. Виступаючи у лютому 1946 р. на передвиборних зборах у Москві, Й. Сталін оголосив про необхідність досягти у перспективі високого рівня розвитку важкої індустрії і назвав як орієнтир конкретні цифри видобутку палива и виплавки металу. Згадав він і про народний добробут, але конкретних цифр не назвав. Виходило так, що без «тимчасових труднощів» обійтись СРСР не може.

У СРСР ігнорувався світовий досвід виходу з кризи, яким скористалися країни Західної Європи. Відбудову економіки вони здійснювали у такій послідовності (цей досвід не втратив для нашої держави, як і всіх колишніх республік СРСР, практично-політичного значення і сьогодні): стабілізація національної валюти, відбудова інфраструктури, розвиток сільського господарства, харчової і легкої промисловості, реконструкція і технічно перезброєння промисловості на базі прогресивних технологій і науки.

Наголосимо, що у повоєнний період СРСР ще більше посилив орієнтацію на переважаючий розвиток важкої промисловості, насамперед воєнної, що вимагало прискореної відбудови гірничодобувних, металургійних та енергетичних галузей.

Пріоритетне місце у цих планах займала Україна. Зрослі капіталовкладення союзного уряду у відбудову паливно-енергетичного та металургійного комплексів республіки були зумовлені необхідністю поставити її потенціал на службу ВПК. Цим можна пояснювати вкрай нераціональне використання природних багатств України, її людських ресурсів, ігнорування екологічних наслідків, непропорційний розвиток економіки.

Слухачи почасти не звертають уваги на те, що у 1945—1946 рр. Україна одержала устаткування десятків заводів, демонтованих у радянській зоні окупації Німеччини. Почало прибувати й устаткування деяких підприємств, евакуйованих свого часу з України. До кінця 1945 р. було відновлено близько третини довоєнного індустріального потенціалу УРСР, який у перший повоєнний рік в основному було переведено на мирні рейки.

Командна економіка могла розвиватися майже виключно за рахунок додаткового залучення робочої сили, а демобілізація затягувалась. Тому на початковому етапі відбудови широко використовувалася примусова праця як полонених (німців, японців тощо), так і радянських людей (шляхом тру-

дових мобілізацій, у тому числі через оргнабір сільських трудівників, особливо молоді на північ, до ФЗУ тощо).

Наприкінці 40-х рр. становище з робочою силою полегшилося завдяки демобілізації 2,2 млн. колишніх воїнів і у 1950 році чисельність робітників і службовців досягла 6,9 млн. чоловік, тобто на 724 тис. більше, ніж у 1940 р.

Промисловий розвиток відбувався в умовах триваючої ізоляції від зовнішнього світу, при відсутності внутрішнього ринку засобів виробництва. Статистика свідчить, що післявоєнна п'ятирічка (1946—1950 рр.) була виконана достроково, а промислове виробництво в УРСР зросло на 15 % порівняно з 1940 р. Проте вартісні показники внаслідок деформації цінових пропорцій втратили надійність, а натуральні дані лають підставу вважати, що довоєнного рівня вдалося досягнути тільки в наступній, 5-й п'ятирічці.

Слід наголосити, що успіх індустріального зростання забезпечувався низькою часткою заробітної плати робітників та службовців у національному доході, нееквівалентним обміном між містом та селом й іншими «сталінськими» заходами.

Показова в цьому плані грошова реформа 1947 р., яка була однією з ланок в комплексі заходів по відбудові народного господарства та зміцненню фінансово-кредитної системи. Вона була викликана масштабною інфляцією, ножицями між високими планами та низькою зарплатою, наявністю в обігу великої і обезціненої грошової маси.

Реформа була конфісаційною, мала не лише фінансово-економічне, але й політичне призначення. Особливо негативно вона позначилася на життєвому рівні колгоспного селянства, яке одержувало на свої трудодні мізерну зарплату. Вона була розрахована на підтягування карбованця до долара, курс якого за роки війни значно виріс, на стабілізацію валюти. Разом з грошовою реформою було відмінено карткову систему на продукти харчування. Одночасно було підвищено ціна на продукти. Тобто з урахуванням підвищення цін в роки війни їх загальний рівень в 1948 р. був втричі вищий, ніж у 1940 році.

Пропагандистська спрямованість відміни карток на продукти харчування стане ще більше зрозумілою на фоні постійної нестачі продуктів і голоду в Україні.

Голод 1946—1947 рр. мав об'єктивні і суб'єктивні причини. До об'єктивних можна віднести: несприятливі кліматичні умови, зокрема посуха 1946 р.; викликані війною скорочення посівних площ, ослаблення матеріальної бази колгоспів, нестача робочої сили і кадрів.

Однак основні причини породжені недооцінкою уваги до сільського господарства; низькою ефективністю колгоспно-радгоспної системи: надмірно високими і нереальними планами хлібозаготівель; досить великим обсягом експорту хліба і продуктів тваринництва за кордон.

Були й чисто політичні мотиви: з допомогою голоду сталінського керівництва намагалося вчинити удар по зрослій національній самосвідомос-

ті українського селянства, робітництва та інтелігенції, по силах опору тоталітарному режиму. Звідси намагання партійно-державних структур приховати масштаби і наслідки голоду, невжиття господарських та медично-профілактичних заходів для попередження смертних випадків через недоїдання і голод. Офіційні дані про масштаби цього голоду і кількість жертв відсутні, але за підрахунками фахівців вони сягають 800 тис. чоловік, в тому числі десятки тисяч дітей.

Суспільно-політичне та культурне життя в Україні наприкінці 40-х на початку 50-х рр.

Суспільно-політичне та культурне життя в Україні наприкінці 40-х на початку 50-х рр. відбивало ті ж процеси, що мали місце в СРСР: ще більше утвердився тоталітарний режим, а культ особи Й. Сталіна досяг апогею. Суспільно-політичне життя було монополізоване Комуністичною партією. Надмірна централізація політичного життя, відсутність демократії і свобод громадян, застосування методів воєнного комунізму, ідеологічний наступ сталінщини, новий виток політичних та ідеологічних репресій — все це негативно відбилось і на психологічній та моральній атмосфері суспільства.

Під впливом перемін у світі, пов'язаних з розгромом фашизму, значно підвищилася національна самосвідомість та активність українського народу, посилилось критичне ставлення частини інтелігенції до офіційної пропаганди, зріс опір режиму. У відповідь ВКП(б) оголосило справжню війну вченим і творчій інтелігенції, патріотичним силам під лозунгом боротьби за чистоту ленінсько-сталінської теорії, проти буржуазної ідеології, космополітизму, низькопоклонства (так звана «жданівщина»). Проводжувалася фабрикація різного роду «справ».

Особливістю ідеологічних репресій в Україні було те, що вони націлювались на викриття «українських буржуазних націоналістів». Це мало на меті придушити могутній національно-визвольний рух, розправитись з будь-якими проявами української самостійницької ідеї.

Так, у постановках ЦК КП(б) було засуджено нарис історії української літератури і «політичні помилки» академічного інституту історії України за спроби відродити «буржуазно-націоналістичну схему історії України М. Грушевського, «відірвати» історію української культури від російської. Відверто шовіністичній фальсифікації партія піддавала історію національно-визвольних рухів українського народу, починаючи з часів Б. Хмельницького.

Вістря партійної критики спрямовувалось проти авторитетних діячів української культури: О. Довженка, М. Рильського, Ю. Яновського,

І. Сенченка, В. Сосюри та ін. Ідеологічні репресії супроводжувались каральними операціями проти національно-визвольних сил опору в західних областях України.

Зазначимо, що спільною для виступів української творчої інтелігенції та руху опору сталінському режиму була ідея незалежної України, її суверенітету, захисту українського народу, відродження його культури, історичної правди. Опозиційні сили поєднували любов до України та опір тоталітаризму.

Наголосимо, що брутальна шовіністична політика сталінського керівництва мала на меті денаціоналізацію не лише українського, а й інших народів республіки — поляків, чехів, євреїв тощо.

Закономірним було й те, що «жданівщина» привела й до погрому цілих галузей науки (генетика, кібернетика, біологія, філософія тощо), що ще більше віддаляло країну від наступу світової цивілізації.

Повоєнний період пов'язаний з третьою хвилею еміграції на Захід 500 тис. українців. Вони з різних обставин (полон, вивезення на роботи до Німеччини, перебування в концтаборах, дезертирство з Червоної Армії, переслідування за участь у визвольних змаганнях ОУН-УПА тощо) опинилися за межами СРСР і, щоб уникнути сталінських репресій, не повернулись в Україну. Серед нового поповнення західної української діаспори переважали селяни і робітники, хоч було немало інтелігенції, особливо східноукраїнської. До речі, серед них була і відомий історик України, росіянка за національністю Н. Полонська-Василенко. З її підручником «Історія України» варто познайомитись майбутнім історикам.

На рубежі 40—30-х років криза тоталітарного режиму в СРСР знайшла підтвердження у політичному, соціально-економічному і духовному розвитку України. Зростання опору сталінізму свідчило про посилення розчарування і від теорії, і від практики сталінізму.

Ознаки кризи сталінізму виявилися в нездатності Й. Сталіна та його оточення реформувати політичну систему в напрямку демократії, в неспроможності нормальними, цивілізованими методами здійснити відбудову і розвиток економіки, в посиленні шовінізму і реальній загрозі денаціоналізації всіх народів СРСР, у подальшій ізоляції прогресуючому відставанні країни від передових держав світу. Сталінізм поставив Радянський Союз перед прірвою всеосяжної катастрофи.

Спроба здійснення нової політики

Спроба здійснення нової політики (середина 50-х — перша половина 60-х років) була першим кроком комуністичного керівництва дати адекватну відповідь на вимоги часу.

Перші кроки десталінізації суспільного життя пов'язані з іменем М. Хрущова. Смерть Й. Сталіна не означала смерті сталінізму як політичної системи та ідеології. Проте вона посилила віру частини людей в пере-

міни. Заходи керівництва по лібералізації суспільства призвели до деяких перемін у суспільно-політичному житті.

Так, в Україні режим одноособової влади частково уступив місце так званому колективному керівництву. Звільнення Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК КПУ за помилки в проведенні національної політики, в роботі з кадрами, заміна його українцем О. Кириченком, висунення на керівні посади місцевих працівників, збільшення до 60 % прошарку українців у складі КПУ — все це свідчило про початок перемін у соціально-політичному житті.

Однак КПУ, маючи права обласної організації КПРС, у своїй діяльності продовжувала надавати перевагу загальносоюзним інтересам порівняно з українськими.

Позитивним перемином у суспільно-політичному житті сприяло викриття злочинної діяльності Л. Берії та його найближчих прибічників в Україні, початок часткової реабілітації жертв сталінських репресій. До 1957 р. більше 65 тис. депортованих членів сімей, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою, дістали змогу повернутись в Україну.

Критика культу особи Й. Сталіна, подолання деяких його наслідків, початок реабілітації жертв сталінських репресій були вимушеною реакцією на глибоку кризу тоталітаризму, дали поштовх пробудженню демократичних сил. «Хрущовська відлига» мала певний позитивний вплив на національно-духовне пробудження і культурний розвиток України.

Це виявилось насамперед у виступах представників різних верст населення з критикою національної політики Й. Сталіна, на захист української мови, національно-культурного відродження, проти русифікації та ідеологічного контролю Москви.

Зросла увага до відтворення правдивої історії українського народу, його самобутності. З 1957 р. став видаватись «Український історичний журнал», почалася підготовка багатотомної історії України та історії міст і сіл республіки.

Спроба десталінізації суспільства, реабілітація багатьох партійнодержавних і культурних діячів України, супроводжувалися ростом політичної та національної самосвідомості молоді, особливо творчої, почастишали прояви критичного ставлення до комуністичного режиму, непокори владним структурам. Зріс інтерес до західної культури.

Українська література збагатилася новими художніми творами М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка, О. Гончара, М. Стельмаха. Заявили про себе нові імена: Г. Тютюнник, Д. Павличко, Л. Костенко, І. Драч, В. Симоненко, з якими пов'язане покоління «шестидесятників».

Період «відлиги» дав поштовх дисидентському руху. Його учасників не влаштовували косметичні удосконалення системи, вони вимагали радикальних перемін.

Входження Кримської області до складу України було проведено на законній основі. З цього приводу були прийняті відповідно до діючої Кон-

ституції СРСР усі необхідні законодавчі акти Верховними Радами РРФСР, УРСР, СРСР. Факт передачі Кримської області зі складу Російської Федерації до Української РСР у січні 1954 р. був зафіксований у Конституціях СРСР, РРФСР, УРСР.

Сама передача мотивувалася спільністю економіки, територіальною близькістю, тісними господарськими і культурними зв'язками між Україною і Кримом. Перед війною населення Кримської УРСР складалося наполовину з росіян, з інших народів найчисленнішими були татари (19,4 %) та українців (13,7 %). Після депортації татар, греків та німців склад населення істотно змінився. У серпні 50-х рр. питома вага росіян становила приблизно 70 %, а українців — понад 20 %.

Оскільки цей акт за часом співпав з урочистостями, присвяченими 300-річчю 1654 р., то в пресі деякі автори оцінювали його як «свідчення дружби українського і російського народів». Спроби деяких сучасних політиків і журналістів представити конституційний акт передачі Криму Україні як «подарунок М. Хрущова» мають за мету підірвати цілісність України, викликати напругу і відносинах між Росією і Україною, перешкодити розбудові незалежної України.

Вам, шановні студенти вже знайомі конкретні факти і загальна оцінка реформ, що здійснювались в Україні та країні в цілому.

Варто усвідомити, що реформи другої половини 50-х — початку 60-х років в цілому мали. поверховий, непослідовний та суперечливий характер. Вони не зачіпали фундамент тоталітарної системи. Залишалась монополія Комуністичної партії в усіх сферах життя суспільства, не була зруйнована АКС, збереглися основні функції КДБ тощо. Все це освячувалось догмами марксизму-ленінізму, які по суті залишилися незмінними.

Реформи М. Хрущова здійснювались зверху, вони не спирались на ініціативу широких верств населення, не призвели до демократизації суспільно-політичного життя. Консервативно настроєне керівництво України, насамперед перший секретар ЦК Компартії України М. Підгорний, не скористалося реформами для позитивних перетворень у республіці.

До того ж реформи не могли призвести до зміни політичної системи в УРСР, оскільки вона не була суверенною державою. Всі реформи здійснювались під суворим контролем центру.

Так, заходи щодо розширення прав союзних республік входили у суперечність з політикою центральних відомств і міністерств, які безцеремонне втручались у діяльність республіканських органів управління. Підтвердженням цьому служать факти централізованого планування промисловості, сільського господарства, використання економічного та інтелектуального потенціалу України в інтересах СРСР.

Наростання кризових явищ в соціально-економічному і культурному житті

Наростання кризових явищ в соціально-економічному, політичному і культурному житті (друга половина 60-х років — середина 80-х років) отримало в літературі та публіцистиці не зовсім точну назву «застою». Сталіністи, які прийшли до влади, в галузі внутрішньої і зовнішньої політики виявили себе крайніми консерваторами. Побоюючись непередбачених і небажаних наслідків змін, старіюча бюрократична верхівка СРСР схилилася до того, щоб зберегти — у дещо м'якшій формі — тоталітаризм. Для України це означало, що Кремль й надалі прийматиме всі визначальні для українського народу рішення. В ці роки небажаних масштабів досягла русифікація.

Разом з тим два десятиріччя партапаратної диктатури характеризувалися не стагнацією, або застоєм, а досить-таки інтенсивними процесами в усіх сферах суспільного життя. Вони носили негативний характер, оскільки політичні, економічні й національно-культурні проблеми життя суспільства замовчувалися й заганялись у глибину. Партійно-державна верхівка штучними заходами підтримувала видимість зовнішнього благополуччя. Така егоїстична політика загрожувала соціальним вибухом величезної сили.

Деформації у суспільно-політичному житті, відверте ігнорування демократії з боку партійно-державної номенклатури, прорахунки в її соціально-економічній та політичній діяльності, неусвідомлення гостроти становища й невідкладності соціальних перемін; нерішучість в практичних справах породжувала, благодущність і самозаспокоєність, кричуще розходження між декларативним проголошенням «розвинутого соціалізму» в Конституції СРСР 1977 р. і дійсністю.

До речі, щодо терміну «розвинутий соціалізм». Коли визначені у третій програмі КПРС цифри розбіглися з життям, про неї забули. Лозунг комуністичного будівництва залишився, але комунізм відсунули в неокреслене майбутнє. Щоправда, не для всіх. Система різноманітних привілеїв, яка виникла відразу після перетворення партії в державну, постійно розширювалася й удосконалювалася, їхні якість і обсяг залежали від номенклатурного рівня. У вищих ешелонах влади панував повний комунізм, тобто вони жили «за потребами».

Наближені до влади суспільствознавці запровадили новий категоріальний термін — «розвинутий соціалізм». Активно пропагандувалася теза, що в суспільстві «розвинутого» або «зрілого» соціалізму поступово зникають майже всі соціальні відміни між людьми — класові, майнові, освітні і навіть національні.

На рубежі 60—70-х років спостерігалось певне підвищення добробуту народу внаслідок зростання виробництва у попередні роки і розпродажу національних природних багатств — нафти, газу, вугілля, лісу тощо. Проте

якість життя залишалась низькою. Влада недооцінювала назрілі питання соціальної сфери: ресурси для неї виділялись на основі литкового принципу і було послаблено уваги до виробничих умов і побуту людей, що призвело до зниження зацікавленості трудящих у результатах праці; житлові умови багатьох жителів республіки залишались незадовільними; був низьким рівень зарплати та пенсій; обсяги виробництва та продажу товарів народного споживання відставали від запитів населення, низькою була їх якість тощо.

Водночас дедалі ширшого розмаху набували приписки на виробництві, казнокрадство, хабарництво. Черги стали ганебною прикметою життя народу. Все це призвело до уповільнення темпів соціального поступу України, наростання кризових явищ.

Приміром, у пропаганді підкреслювалося, що за кількістю медичного персоналу, лікарняних ліжок у розрахунку на душу населення республіки СРСР займають перші місця у світі. Це справді було так. Не згадувалося, однак, що охорона здоров'я фінансується незадовільно і не вигідно відрізняється від цивілізованих країн слабкою технічною оснащеністю, якістю медичних послуг.

Нестача коштів призводила до того, що країна «розвинутого соціалізму» втрачала на підготовку лікаря вдсятеро менше коштів, ніж високорозвинуті держави Заходу. Вважалося можливим ставити ліжка для хворих навіть у коридорах, у непристосованих до лікарняних вимог приміщеннях, через дефіцит ліків та низьку зарплату медперсоналу, медицина фактично в значній мірі була «платною». Але медустанови, що обслуговували «слуг народу», розміщувалися у нових, спеціально спроектованих будівлях, що зводилися у парковій зоні, оснащувалися найновішим імпортованим устаткуванням, комплектувалися висококваліфікованим і високооплачуваним персоналом.

Брежнєвщина особливо відчутного удару звела по екологічному стану в Україні, що створило реальну загрозу фізичному виживанню людини. Партійно-державна олігархія жила за антилюдськими принципом «після нас — хоч потом».

Так, екстенсивна спрямованість виробництва вимагала залучення в обіг надлишкової кількості матеріальних ресурсів. Через недостатнє використання досягнень науково-технічного прогресу діяли застарілі, екологічно небезпечні технології. В Україні період «застою» характеризувався бурхливим зростанням видобувних галузей, розтринькуванням природних багатств, перетворенням багатьох місцевостей на зони екологічної небезпеки. Однобічна орієнтація промисловості та т. зв. «базові галузі» призвели врешті-решт до того, що територія забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдсятеро більше та інтенсивніше, ніж у СРСР в цілому.

Інтенсивна експлуатація корисних копалин вичерпала найбільш багаті родовища. Особливо ускладнилися гірнично-геологічні умови видобутку

вугілля: у 1971—1975 рр. у Донбасі щороку видобували до 200 млн. т. вугілля, в 1976—1980 роках — 190, а в 1981—1985 рр. — менше 180 млн. т. З кожною п'ятирічкою собівартість вугледобутку зростала, а погана технічна оснащеність створювала загрозу життю шахтарів.

Або візьмо ставлення до головного національного багатства — землі. Колгоспно-радгоспна система не забезпечувала високопродуктивну працю, а тому влада йшла на розширення посівних площ. Ступінь розореності української землі сягає 57 %, в т. ч. на півдні — 43 %. Розораність сільгоспугідь досягла 80 % порівняно з 25 % у США і 48 % у Франції. Природно, що це посилює ерозію. Україна щороку втрачала до 600 млн. т. родючих ґрунтів.

Екологічна обстановка у республіці катастрофічно погіршилась після вибуху у квітні 1986 р. 4-го енергоблоку на Чорнобильській АЕС. Причиною цієї найбільшої в історії людства атомної катастрофи були низька якість проектування, виготовлення та обслуговування техніки. У 1990 р. Верховна Рада УРСР оголосила Україну зоною екологічного лиха.

Україна на шляху до свободи і незалежності

Цей період (березень 1985 — серпень 1991 р.) найчастіше зветься «перебудова». В залежності від ставлення до неї її беруть або не беруть в лапки.

Ініціатива перебудови належала невеликій групі керівних діячів КПРС, які об'єдналися навколо нового Генерального секретаря М. С. Горбачова. Сьогодні зрозуміло, що реформи від самого початку не ставили своїм завданням знищення тоталітарного ладу. Але радянська система виявилась не здатною реформуватись і спроби її змінити в кінцевому підсумку привели до розвалу радянського тоталітаризму.

Цей період докладно висвітлено в навчальній літературі. Все це дає змогу звернути Вашу увагу на тих моментах, які, як свідчить досвід прийому вступних іспитів, або зовсім залишаються поза увагою абітурієнтів, або при відповіді викликають труднощі.

Процес реформ в СРСР здійснювався складними шляхами. Мільйони людей, що пережили сталінську диктатуру та її наступні модифікації, не були готові негайно відмовитися від комуністичних ідеологічних догм. Хоча реформи назріли й навіть перезріли, кожний член суспільства, у тому числі партійно-державне керівництво, мав особисто вистраждати перебудову. Не всі змогли чи не захотіли зробити це, а відтак рівень конфліктності в суспільних відносинах невинно зростав. Як і будь-яка революційна дія, перебудова розмежувала людей. На одному полюсі сформувалися сили, які вбачали мету тільки в руйнуванні старого в найкоротші строки. Це загрожувало хаосом й анархією. На другому полюсі були ті, хто не бажав «поступатися принципами» і негативно ставився до будь-яких змін. Нова-

торське крило у політичному керівництві СРСР і УРСР проклало курс перебудови, лавіруючи між екстремізмом й консерватизмом.

Активізація політичного життя виклала стрімке зростання національної свідомості населення. В Україні почався новий етап національно-визвольного демократичного руху. Однак керівництво КПРС критично не осмислило негативного досвіду минулого, своєчасно не визнало унітарного характеру СРСР, а тому не змогло розробити життєздатної концепції перебудови союзної багатонаціональної держави. Прагнучи зберегти максимум влади за центром в умовах всеохоплюючої кризи імперських структур, Верховна Рада СРСР, прийняла лукавий закон про вихід республік зі складу Радянського Союзу. Представники національно-демократичного руху слушно назвали його «законом про невихід». Необхідно чітко усвідомити, що на шлях проголошення суверенітету Україна, подібно Росії та іншим республікам, стала після того, як переконалася, що загальносоюзні органи в відомства, М. Горбачов та його оточення, відверто прагнуть хазяйнувати у них по-старому.

16 липня 1990 р. Верховна рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України (її характеристику подано у підручнику історії України). Також доцільно порівняти основні положення Декларації про державний суверенітет України з Декларацією про державний суверенітет Російської Федеративної Соціалістичної Республіки.

В Україні національно-визвольна боротьба супроводжувалась масовими виникненнями громадських організацій народів України. Об'єктивною основою цього є проживання в сучасній Україні представників 110 національностей і народностей. За переписом 1989 р. українці складають 72,7 % (37,4 млн. чол.), росіяни — 22,1 % (11,4 млн. чол.), євреїв було — 486 тис., білорусів — 440 тис., молдаван — 325 тис., болгар — 234 тис., поляків — 219 тис., угорців — 163 тис. та ін. В Україні з 1990 р. стало багато уваги приділятися (і зараз приділяється) сприянню розвитку всіх народів, що мешкають на її території.

1 листопада 1991 р. Верховна Рада України, виходячи з Декларації про Державний суверенітет України та Акту проголошення незалежності України і керуючись вимогами Декларації прав людини, прийняла Декларацію прав національностей України. «Українська держава, — наголошується в Декларації, — гарантує всім народам, національним групам і громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні та культурні права». Згодом у червні 1992 року було прийнято Закон України «Про національні меншини в Україні». В ньому було закріплено конкретні механізми реалізації народами права на культурно-національну автономію: використання та освіти на рідній мові, розвиток національних культурних традицій, застосування національної символіки, створення національних культурних та учбових закладів тощо.

Принципово важливим є те, що ці законодавчі аспекти не залишилися на папері, а наповнюються цілком реалістичним змістом. Так, в берез-

ні 1991 р. в Україні діяло 87 національно-культурних товариства, а Верховна рада постійно контролювала виконання цих постанов. Йдеться про створення шкіл, газет, програм на радіо і телебаченні на болгарській, грецькій, угорській, єврейській та інших мовах нацменшин, створення для всіх народів сприятливих умов для національно-культурного розвитку. Надається увага поверненню депортованих з України за часи сталінізму народів — німців, кримських татар.

Зрозуміло, що це довгий шлях, який потребує величезних коштів. Приміром, в Україні мешкає приблизно 50 тис. циган, причому 70 % з них вважають рідною мовою циганську. Але ж в СРСР не було ані шкіл, ані підручників на цій красивій мові! Проте циганські школи в Україні вже працюють!

Народи України розуміють, що лише незалежна демократична Україна зможе забезпечити їх права. Це красномовно підтвердив і I Всеукраїнський Міжнаціональний конгрес, який проходив у листопаді 1991 р. в Одесі. Його учасники закликали всі народи України взятися за будівництво Української незалежної держави. В ньому прийняли участь представники 150 культурно-національних товариств понад 90 народів і народностей. Адже Україна рішуче розірвала з імперською національною політикою і в ній панує міжнаціональна згода.

Природньо, що це можливо лише за умови відповідних дій всіх суб'єктів процесу удосконалення міжнаціональних стосунків: і держави, і українського народу, і всіх інших народів. Досить точно розуміння означеної проблеми передав видатний російський пост Б. Чичибабін, який жив і працював в Україні, якого знали і любили мільйони читачів України, Росії та інших країн:

*С Украиной в крови я живу
на земле Украины
И, хоть русским зовусь,
потому что по-русски пишу
на лугах доброты, что её
тополями хранимы
место есть моему шалашу.*

Зрозуміло, що ми далекі під думки про ідилію в міжнаціональних стосунках. Міжнаціональна злагода — надзвичайно тонка матерія, яку буває легко зруйнувати навіть не дією, а одним лише недоречним словом.

Так, прийняті закони «Про національні меншини». «Про національні права громадян України» та інші наче визнають — якщо судити по термінології — різні якості народів. З одного боку, українці – титульна нація, що дала назву державі, з іншого — «національні меншини» (цей термін щодо себе неукраїнці в Україні сприймають образливо). В етнології ж давно установився науковий термін для цієї етнічної категорії населення — «національні групи» («національності») — як частина етносу, відірваного від матеріального етнорегіону, але згуртованого на новій батьківщині ду-

ховно і генетичне. Тому є історична логіка вважати корінним населенням ті національні групи, які знайшли в Україні для себе нову історичну батьківщину, вкоренилися тут генетично і духовно.

Це стосується тих народів, які знайшли собі порятунк в Україні від гонінь і переслідувань: вірмени — від тиранії турок-сельджуків, сербські й албанські поселенці — від османських репресій, російські «розкольники» — від релігійних переслідувань, тощо. Їх етнічні коріння в Україні дуже глибокі: вони сягають XVIII (болгари, серби), XVII (росіяни), XVI (молдавани), XV (цигани), XIV (караїми, євреї) століть. Є серед національних груп (по суті — націй) України й такі, етногенез яких відбувався на землях України — це кримські татари, гагаузи Буджаку і для них Україна — етнічна батьківщина.

Наука і культура у 80-ті — 90-ті роки

Наука і культура (80—90-ті роки) розвивалися, як і суспільство, складними шляхами. Слід наголосити, що піднесення національно-демократичного руху, проголошення і розбудова незалежної України створили нові умови для духовного розвитку суспільства. У шкільному підручнику «Історія України» цим питанням присвячено § 52.

Яскравою прикметою перебудови було повернення із забуття кращих перлин духовності нашого народу — романів В. Винниченка, драм нашого земляка М. Куліша, прози М. Хвильового, поетичного слова М. Зерова, поезії Е. Плужника та багатьох інших репресованих або забутих ще з часів Й. Сталіна українських митців.

До читача прийшли художні та публіцистичні твори «шестидесятників» В. Стуса, І. Світличного, Е. Снерстюка, І. Дзюби, М. Руденка. Серед цих повернутих були твори не лише українських, але й російських (В. Некрасов, вже згаданий Б. Чичибабін), кримськотатарських, єврейських та інших письменників.

Одночасно не слід забувати й про тих сучасних українських митців, які своїми майстерними творами об'єктивно відтворювали правду життя радянських людей і тим самим створювали духовно емоційну ауру перемін. Варто згадати романи О. Гончара «Собор» і «Циклон», М. Стельмаха «Думка про тебе» і «Чотири броди», новаторські поезії І. Драча, публіцистичну лірику Б. Олійника і Д. Павличка, літературні твори П. Загребельного, В. Дрозда, Ю. Мушкетика та ін. Закономірно великий загін митців було обрано 1990 р. до Верховної Ради України і саме творча інтелігенція на початковому етапі очолила національно-демократичний рух в Україні. Так, Народний Рух України за перебудову було засновано у вересні 1989 р. з ініціативи київської організації Співки письменників України та Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України.

Певний внесок у процес оновлення внесла і українська історична наука. Насамперед йдеться про публікацію творів І. Крип'якевич,

Д. Яворницького, Д. Багалія, О. Єфіменко, В. Антоновича, І. Огієнка та інших видатних вітчизняних істориків. Знайшли свого читача й учбові та науково-популярні праці українських істориків діаспори — Н. Полонської-Василенко, Д. Дорошенка, І. Борщака. Низку цікавих праць опублікували вітчизняні сучасні історики — В. Смолій, В. Сергійчук, О. Апанович, С. Кульчицький, О. Прицак та багато інших.

Неможливо переоцінити значення ознайомлення не тільки спеціалістів, а й широкого читацького кола з науковими, науково-популярними та публіцистичними писаннями найвидатнішого українського історика першого президентк України Михайла Сергійовича Грушевського. Особливе значення мало повернення після 50-річного замовчення концепції історії українського народу, викладеної насамперед у фундаментальній «Історії України — Русі», популярній «Ілюстрованій Історії України» та інших працях.

Об'єктивний та неупереджений аналіз минулого, вивчення подій та уроків національно-визвольної боротьби українського народу, етногенезу української нації, історії української державності за часів Київської Русі, держави Б. Хмельницького, Гетьманщини і УНР мали неабиякий вплив на розгортання національно-демократичного руху, на боротьбу за вільну і Незалежну Україну. Певний внесок зробила українська наука в обґрунтуванні доказів неспроможності значної частини комуністичних концепцій. Йдеться про наукові оцінки ставлення більшовицької партії до українського питання, про війни більшовицької Росії з УНР, про голодомори 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 років, про сталінські репресії в Україні, повернення нашої історії імен сотень видатних синів народу тощо.

Становище в науці України було і залишається складним. Провідним науковим центром є Національна Академія наук України. Тут ведуться фундаментальні дослідження практично в усіх галузях сучасної науки — матеріалознавства, математики, фізики, кібернетики, фізіології, біології, українознавства. На початок 90-х років чисельність науковців досягла 220 тис. чол. Поряд із значними досягненнями спостерігається нагромадження серйозних проблем і прорахунків. поміж них — безперервний пріоритет прикладних досліджень на шкоду фундаментальним. До того ж понад 90 % технологічних розробок не впроваджується у виробництво.

Разом із недостатньою матеріально-технічною базою науки це призвело до втрати провідних позицій з ряду фундаментальних досліджень, відставання від Заходу в рівні наукових розробок і помітного зниження рівня винахідництва.

Вчені завинили перед українським народом за катастрофу у Чорнобилі, за створення штучних морів, за стан землі, лісів, повітря тощо.

Серйозними вадами у розвитку науки було і в значній мірі залишається командно-адміністративне керівництво, її штучний поділ на академічну, вузівську і галузеву, певну ізоляцію від світової науки.

Майбутнім спеціалістам варто знати, що провідним закладом нашої держави в галузі історії є Інститут історії України НАН України. Історичні дослідження ведуть також вчені академічних інститутів української археології і політології, народознавства, українознавства (у Львові), держави і права тощо. Поступово створюється мережа філій академічних інституцій на місцях.

У листопаді 1993 р. постановою Кабінету міністрів України затверджено державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») та заходи щодо її реалізації. Розбудова системи освіти, її докорінне реформування мають стати основою відтворення інтелектуального і духовного потенціалу України, виходу вітчизняне науки, техніки і культури на світовий рівень, демократизації суспільства.

Одним з основних шляхів реформування освіти програмою визначено створення у суспільстві атмосфери загальнодержавного, всенародного сприяння розвитку освіти, активізація зусиль усього суспільства для виведення освіти на рівень досягнення сучасної цивілізації. Мають бути подолані девальвація загальнолюдських гуманістичних цінностей та національний нігілізм, відірваність освіти від національних джерел.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голод в Україні 1946-1947: документи і матеріали. -К., Нью-Йорк. 1996
2. Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі Опору 1960-1980 років. -К., 1995
3. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! -К., 1994
4. Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953-1985 р.р. -Львів, 1992
5. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? //Вітчизна, 1990, №5-8.
6. Шелест П. Холодна відлига. //Київ.- 1990.- №8
7. Григоренко П. Воспоминания. //Звезда. – 1990. - №1-2
8. Історія України: нове бачення. У 2-х томах. -К., 1996.- Т.2.
9. Нариси з історії українського руху. -К., 1994
10. Чумак В. Україна і Крим: спільність історичної долі. Феномен на межі Європи та сходу. -К., 1993

Тема: Проблеми соціально-політичного відродження України на сучасному етапі

Здобуття Україною незалежності

Спроба державного перевороту в СРСР у серпні 1991 р. мала визначальний вплив на подальшу долю українського народу. Центр подій зосередився у Києві. Вранці 19 серпня командуєчий сухопутними військами СРСР генерал В. Варенников у супроводі першого секретаря ЦК Компартії С. Гуренка і місцевих генералів прибув до Голови Верховної Ради УРСР

Л. Кравчука та попередив його, ще невиконання наказів путчистів стане підставою до негайного запровадження у республіці надзвичайного стану. Опинившись перед загрозою введення в Україну танкових армій, не контролюючи розміщені у республіці величезні збройні сили, Л. Кравчук зайняв обережну (можливо, надто обережну) позицію. Кількогадинне засідання президії Верховної Ради закінчилося безрезультатно. Члени опозиційної Народної Ради (І. Юхновський, Л. Танюк, В. Яворівський, О. Ємець) наполягали на заяві про невизнання Державного комітету по надзвичайному стану, а члени президії від КПУ відмежувалися від цього. У результаті українське керівництво не висловило навіть моральної підтримки президенту Росії Б. Єльцину, який мужньо протистояв путчу. Цілоденне засідання президії 20 серпня закінчилося половинчастим рішенням. Разом з тим у ньому не визнавалася дія постанов ДНКС на території України, що мало принципове значення. Контрольовані комуністами облвиконками визнали ДКНС за ідейними переконаннями, по-скільки силового тиску на них не було.

23 серпня, тобто вже після провалу путчу, політбюро ЦК КПУ зробило спробу «виправдатися» і засудило «авантюрну спробу антидержавного перевороту», критикувало ЦК КПРС і намагалося перекласти на нього відповідальність за путч. Вранці цього ж дня в опечатаному приміщенні Львівського обкому КПУ було вилучено документи протилежного змісту. Вони незаперечно свідчили про те, що натхненником і організатором путчу був партапарат. Так, у шифрограмі секретаріату ЦК КПУ обкомам від 19 серпня вказувалося: «Заходи, що вживаються керівництвом країни по стабілізації становища і виходу з кризи відповідають настроям переважної більшості трудящих і співзвучні з принциповою позицією Компартії України». З ходом подій, пов'язаних з серпневим путчем, можна докладно ознайомитись у збірнику «Хроніка опору». У ньому вміщено документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену так зване ДКЧП у серпні 1991 року.

24 серпня 1991 р. відбулася позачергова сесія Верховної Ради УРСР. Вона проголосила незалежність України, присвятивши «Акт проголошення незалежності України». Продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, наголошувалось в Акті, Верховна Рада проголосила «Незалежність України та створення самостійної Української держави — України».

26 серпня президія Верховної Ради прийняла указ про тимчасове припинення діяльності КПУ, а також про опечатування і взяття під охорону службових приміщень партійних комітетів, з тим щоб забезпечити збереження майна і документів від розкрадання, руйнування і знищення. 30 серпня 1991 р., коли створена президією Верховної Ради спеціальна комісія довела участь партапарату у підготовці і здійсненні путчу, Л. Кравчук підписав указ «Про заборону діяльності Компартії України», її майно було передано державі.

Наголосимо, що у 1993 р. Верховна Рада України не відновила діяльність старої КПУ як «бойового закону КПРС», а дозволила створення нової Компартії України згідно з чинним законодавством.

1 грудня 1991 р. — знаменна дата в історії українського народу. У цей день відбулися референдум і вибори президента України. До списків було занесено 37,9 млн. громадян. У бюлетень до референдуму було включено текст Акта, прийнятого Верховною Радою 24 серпня, і питання «Чи підтверджуєте ви Акт проголошення незалежності України?»

У голосуванні взяли участь 31,9 млн. громадян, тобто 84,2 % від загальної кількості включених до списків. Із них на питання бюлетеню відповіли «Так, підтверджую» 28,8 млн. громадян, або 90,3 % з тих, які взяли участь у голосуванні та 73,1 % всіх виборців. Позитивну відповідь дало населення всіх регіонів України, незалежно від їх національного складу, всі соціальні верстви населенню. Отже, за незалежність України проголосували не лише українці, але й представники інших народів, для яких батьківщиною є Українська земля.

У голосуванні по виборах президента України взяли участь 31,9 тис. чол. або 84,1 % виборців. З шести кандидатів Кравчук отримав підтримку 19,6 млн. виборців. Тобто за Л. Кравчука висловився 61,6 % громадян, що взяли участь у голосуванні або 51 % всіх виборців.

Розбудова незалежної України

Наприкінці 1991 р. закінчилась радянська епоха. Зійшла у минуле радянська форма державності, яка міцно прив'язувала Україну до тоталітарної імперії. Перед новонародженою державою постало завдання наповнити реальним змістом Акт проголошення незалежності України. Йдеться в першу чергу про економічні проблеми: демонополізація і приватизація державної власності, проведення структурної перебудови, запровадження ринкової економіки, створення стабільної валютно-фінансової системи, налагодження взаємовигідного співробітництва як з країнами СНД, так і іншими державами. Як відомо, при вирішенні цих проблем молода держава стикнулася з численними труднощами. Саме економічна криза і падіння життєвого рівня більшості населення привели до загострення соціально-політичної ситуації в цілому.

Істотне, якщо не вирішальне, значення для подолання цих кризових явищ будуть мати парламентські вибори 27 березня 1994 р., вибори до місцевих органів влади та дострокові президентські вибори.

Сьогодні за владу в Україні борються численні політичні партії та громадсько-політичні рухи (загалом їх більше 60) різноманітного змісту: від необільшовиків до неонацистів.

України репрезентують Соціалістична (СПУ) і Комуністична партія (КПУ), громадські організації Союз комуністів (СКУ) та Фронт трудящих (ФТУ) України. Останні два об'єднання мають ліворадикальний характер.

Сюди ж належать численні регіональні та республіканські об'єднання типу «Трудової України», «Всеукраїнської комуністичної партії більшовиків» тощо. Ці партії фактично закликають до повернення ідеалів епохи «розвинутого соціалізму», хоча серед лівих відчутні соціал-демократичні настрої, частина лівих виступає за відновлення СРСР, частина — за зміцнення держави.

До націонал-демократів, які обстоюють пріоритети демократії, але з національним ухилом, швидше ствердження української державності належать Українська республіканська партія (УРП), Українська селянсько-демократична партія (УСДП), Демократична (ДемПУ), Ліберально-демократична (ЛДПУ), Християнсько-демократична (ХДПУ) партії. Партія зелених (ПЗУ), Народний рух (НРУ) тощо, а також громадські організації: Конгрес національно-демократичних сил, (КНДС) і Всеукраїнська громадська організація «Всенародний рух України» (ВНРУ).

Націонал-радикалів, що виступають за розбудову української держави будь-якою ціною, представляють Українська консервативна республіканська (УКРП) та Українська національна консервативна (УКНП) партія, Конгрес українських націоналістів (КУП), Організація українських націоналістів в Україні (ОУНвУ). В цьому таборі є також екстремісти, об'єднані в Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ) і об'єднання Українська національна асамблея (УНА) та Українська національна самооборона (УНСО).

На думку аналітиків стабільність і виваженість центристів-прагматиків повинні зробити їх привабливими в очах рядового виборця, їх перемога або принаймні створення впливової фракції у парламенті мають забезпечити цивілізований шлях реформ в Україні.

До центристів-прагматиків належать Партія демократичного відродження (ПДВУ), Народна (НПУ), Ліберальна (ЛПУ) партії України, Соціал-демократична (СДПУ), Селянська (СелПУ) партії, Партія праці (ПП), Українська партія справедливості (УПС), Трудовий конгрес (ТКУ), об'єднання «Нова Україна» тощо.

Політична ситуація в Україні загострилася влітку—восени 1993 р., хоч і в попередні роки вона була напруженою. Головною причиною стало поглиблення соціально-економічної кризи, що стало головним детонатором політичної. Об'єктивною основою цих криз став збіг в часі двох процесів: перехід від тоталітаризму і «соціалістичної» економіки до громадського демократичного суспільства і соціально орієнтованої ринкової економіки та розбудови належної держави.

Входження цих процесів у «резонанс» зробило перехідний період вкрай важким. До об'єктивних труднощів додалися і суб'єктивні — наявність в суспільстві різних точок зору не тільки на шляхи вирішення існуючих проблем, а й на кінцеву мету суспільного розвитку, відсутність демократичних традицій і сталого політичного механізму, брак політичної еліти, стрімке розшарування суспільства, помилки влади, невміння та небажання

значної частини населення пристосовуватись до нових політичних, економічних, соціальних і духовних реалій.

Так, в кінці вересня 1993 р. майже 75 % населення, згідно з соціологічним опитуванням Інституту соціології Національної Академії наук України і служби Геллапа, було незадоволено рівнем матеріального забезпечення і 69 % вважало, що справи в нашій країні йдуть в неправильному напрямку. Показово, що лише 11 % населення прагне заснувати власний бізнес, ще 18 % ладні шукати виходу у розрахунку на самих себе (додаткова робота, підвищення кваліфікації). Решта — 71 % — виявляє або пасивність, або механічну деструктивну активність. Тобто у розв'язанні питання виходу із сьогоднішньої скрутної ситуації в Україні поки що переважають споживацькі й пристосуванські настрої.

Водночас більшість населення засуджує крайні форми протесту (голодування, бойкоти, пікетування і захоплення офіційних установ, створення недержавних збройних формувань), тобто ситуацію не можна було оцінювати як вибухову. Однак у разі посилення економічного тиску на населення соціальний вибух не був виключений. Такі настрої виборців мали визначальний вплив на наслідки виборів Президента, Верховної Ради і місцевих органів влади, що пройшли у березні—липні 1994 року.

Безпосереднім приводом до дострокових виборів Президента і Верховної Ради стали страйки шахтарів Донбасу кінця весни — початку, літа 1993 р., яких підтримали інші загони трудящих. Почалось стрімке падіння довіри до всіх гілок влади і здійнялась хвиля вимог про дострокові вибори. Нове підвищення цін, загострення питань щодо долі Чорноморського флоту, участі України в СНД і долі ядерної зброї вкрай загострили ситуацію. У вересні 1993 р. уряд Л. Кучми, який у жовтні 1992 р. на хвилі невдоволення поглибленням соціально-економічної кризи змінив уряд В. Фокіна, пішов у відставку. Президент Л. Кравчук погодився скоротити строк своїх повноважень.

Верховна Рада після довгих обговорень прийняла рішення про дострокові вибори Президента, Верховної Ради і місцевих органів влади. Ситуація ускладнювалась тим, що не було прийнято нову Конституцію чи відповідні конституційні закони, які б чітко розмежували повноваження законодавчої і виконавчої влади на всіх рівнях (від району — до столиці). У грудні 1993 р. сталось нове підвищення цін і хоч у подальшому уряд, який очолив Президент, зумів суттєво знизити інфляцію і припинити обвальне зростання цін, ситуація не змінилась на краще. Тому вибори проходили у вкрай напруженій ситуації і мали вирішити воістину доленосне для України питання — куди і яких шляхом вона йде.

Характерною ознакою виборів було те, що вони проводились на принципово новій правовій та організаційній основі, в умовах політичної боротьби, змагальності передвиборних програм кандидатів у депутати. Парламент України обрано при високій активності виборців, на засадах відкритості і гласності, дійового контролю за їх ходом з боку громадськості і

політичних партій. Під час виборів в Україні перебувало понад 600 офіційних спостерігачів, які представляли 50 іноземних держав і 12 міжнародних організацій, в т.ч. спостерігачі від ООН, Європейського Союзу, Ради по безпеці і співробітництву в Європі тощо.

На 450 місць у професійному (депутатам заборонено суміщати працю у парламенті з іншою, крім творчої) було зареєстровано 5839 претендентів, висунутих виборцями, партіями, трудовими колективами. Кандидати у народні депутати представляли 28 політичних партій, різні верстви населення.

Перша сесія Верховної Ради України XIII скликання відкрилась 11 травня 1994 р. за участю 338 народних депутатів, повноваження яких були визнані Центральною виборчою комісією. Їх було обрано 27 березня (49 народних депутатів) і в квітні (289 народних депутатів). У 112 виборчих округах, де у березні і квітні не було обрано депутата, призначення повторних виборів на 24 липня 1994 р. До списків виборців було внесено понад 38 мільйонів громадян, а у голосуванні взяло участь близько 28,8 мільйона чоловік, або 75,6 % виборців.

У складних умовах вибори засвідчили високу активність громадян України, їх прагнення до політичної стабільності, подолання економічної кризи, росту добробуту, розбудови правової демократичної держави.

Без перебільшень можна стверджувати, що вперше в історії України відбулись справді демократичні вибори з дотриманням основоположних засад Конституції України щодо загального, рівного і прямого виборчого права, при таємному голосуванні. Виборцям була надана можливість висувати і обирати до Верховної Ради тих людей, яких вони вважають гідними високого звання народного депутата України.

Разом з тим вибори засвідчили, що встановлення демократичної виборчої системи в Україні проходить з певними труднощами, що викликано як об'єктивними обставинами (в першу чергу відсутністю сталої багатопартійної системи, неструктурованістю суспільства, низькою політичною свідомістю значної частини виборців тощо), так і нечіткістю окремих положень виборчого законодавства. Так, Верховна Рада за законом має визнати повноваження обраних і зареєстрованих Центральною виборчою комісією народних депутатів, що є по суті недовірою до волі виборців.

Що ж уявляє собою новообрана Верховна Рада України на 11 травня 1994 р.? Серед обраних депутатів 168 осіб належать до різних партій. Кожний четвертий — член Комуністичної партії України, Селянську партію України представляють 5,34 відсотка. Соціалістичну партію України — 4,15 відсотка. Саме ці депутати разом з частиною незалежних депутатів утворили ліву більшість. В парламенті є також представники Народного Руху України (5,9 відсотка), Української республіканської партії, Конгресу українських націоналістів, Християнсько-демократичної партії. Партії Демократичного відродження України, Демократичної партії України, Партії

Праці, Соціал-демократичної партії України, Української консервативної республіканської партії, Громадянського конгресу України.

Позапартійних депутатів — 170 чоловік. На нашій рідній Херсонщині обрано 10 депутатів з 11 — серед обраних п'ятеро представляють Компартію України, по одному — Селянську та Соціалістичну партії і троє позапартійних.

Народними депутатами України обрано 56 депутатів Верховної Ради минулого скликання, 12 жінок, представники 13 національностей (українців серед народних депутатів майже 75 відсотків, кожен п'ятий — росіянин). Слід відзначити високий освітній рівень депутатів: вищу освіту мають близько 96 відсотків, кожен п'ятий має вчений ступінь. За професією найширше представлені інженерно-технічні працівники — 26,4 відсотка, фахівці освіти — 18,4 відсотка, спеціалісти сільськогосподарницького виробництва — 13,95 відсотка. Підприємці становлять 8,9 відсотка, голови колгоспів — 8,3, працівники місцевих державних адміністрацій — 7,1, державних підприємств і установ — 6,8 відсотка.

Депутати Верховної Ради України утворили декілька депутатських груп і фракцій (Комуністи України за соціальну справедливість, аграрники України, Реформа, міжрегіональна Єдність, Центр, Народний Рух тощо), які згуртувались у ліву більшість, центр і праву націонал-демократичну меншість. Історичний досвід демократичних країн свідчить, що демократична політична структуризація парламенту є запорукою його ефективної роботи. Безумовно, така структура Верховної Ради відображає політичні уподобання більшості населення України станом на початок 1994 р.

Верховна Рада доволі скоро, на другому тижні своєї роботи 18 травня 1994 р., зуміла обрати з восьми претендентів Головою Верховної Ради України представника лівої більшості Олександра Олександровича Мороза. Він висунув чітку програму розбудови української державності, подолання соціально-економічної кризи на шляхах створення соціально-орієнтованої ринкової економіки, подолання безвладдя і рішучої боротьби з організованою злочинністю. Головну мету своєї діяльності на посаді Голови Верховної Ради України О. Мороз вбачає «у продуктивній праці на користь трудового народу, на користь більшості населення України». Першим заступником Голови Верховної Ради України обрано О. Ткаченка (член Селянської партії України), заступником Голови — О. Дьоміна, представника парламентської групи «Єдність».

Верховна Рада України утворила 23 постійні комісії згідно основних напрямків роботи (з питань правової політики і судово-правової реформи, з питань державного будівництва, з питань науки та народної освіти, тощо), причому їх голів визначено як з урахуванням професійної підготовки депутатів, так і виходячи з фактичної багатопартійності суспільства і політичної структури самої Верховної Ради.

10 липня 1994 р. у другому турі було обрано другим президентом України Леоніда Даниловича Кучму. До виборчих бюлетенів на турі, який

відбувся 26 червня 1994 р., було внесено сім кандидатів на найвищу посаду в Україні — В. Бабич (президент акціонерного товариства «Українська фінансова група»), В. Лановий (президент Центру ринкових реформ), О. Мороз (Голова Верховної Ради України), Л. Кравчук (Президент України), Л. Кучма (президент Українського союзу промисловців і підприємців), І. Плющ (колишній Голова Верховної Ради України) і П. Таланчук (міністр освіти України). У другий тур, який і визначив нового Президента, пройшло два Леоніди — Кравчук і Кучма. За Л. Кучму віддало свої голоси 14,7 млн. виборців або більше 52 %. Цікаво, що вибори Президента відбулись в усіх виборчих округах і на виборчі дільниці з'явилося більше 72 % виборців, що перевищило активність I туру.

Другий Президент України народився 09.08.1938 р. у селі Чайкіне на Чернігівщині. Українець. Батько загинув на фронті у роки Великої Вітчизняної війни, мати все життя працювала в колгоспі, старший брат та сестра — на шахтах. Після закінчення Дніпропетровського університету в 1960 р. Л. Кучма працював у ракетно-космічній галузі в конструкторському бюро «Південне» (м. Дніпропетровськ). У 28 років став технічним керівником випробувань на космодромі, з 1982 р. — перший заступник генерального конструктора. З 1986 по 1992 рік — генеральний директор провідного у ракетній галузі виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод». З жовтня 1992 р. по вересень 1993 р. — Прем'єр-міністр України. Народний депутат України двох останніх скликань. У грудні 1993 р. обраний Президентом Українського союзу промисловців і підприємців. Лауреат Ленінської премії, лауреат Державної премії України. Професор Дніпропетровського університету, академік Інженерної академії України. Одружений, має дочку.

Л. Кучма запропонував чітку і зрозумілу програму у державному будівництві, економіці, в соціальному та духовному житті під гаслом: «Відвернути національну катастрофу, через порядок і порядність — до злагоди і добробуту!» Своє бачення майбутньої України Президент сформулював лаконічно: «незалежна заможна держава, де панує законність і порядок, порядність і професіоналізм».

В напруженій політичній боротьбі, причому далеко не завжди толерантній, проходили 26 червня і 10 липня 1994 р. вибори депутатів і голів місцевих Рад (сільських, селищних, районних, міських і обласних), причому голів місцевих Рад обирало все населення. Це значно підсилило авторитет місцевих органів самоврядування і надало виборам голів місцевих Рад небувалої гостроти.

Вибори 11440 голів місцевих Рад та 165 тисяч народних депутатів усіх рівнів підтвердили, при певних регіональних відмінностях, загальну тенденцію усього виборчого марафону — полівіння політичних настроїв і прагнення до перемін. Водночас більшість виборців зберегли тверезість і віддали свої голоси, особливо при виборах голів Рад, тим кандидатам, які своїми практичними діями довели здатність поліпшувати життя людей.

Так, вже у I турі головами Дніпропетровської, Черкаської, Харківської обласних Рад обрано відповідно представників Президента П. Лазаренка, В. Цибенка, О. Масельського. Одеську облраду очолив її голова Р. Боделан, підтвердив свої повноваження голова Волинської обласної Ради тощо. Головою столичної, Київської міськради у другому турі обрано колишнього представника Президента у місті Л. Косаківського. Зрозуміло, що у ході виборів народну довіру отримало чимало нових діячів різного, а часом протилежного політичного спрямування. Приміром, Луганську міську раду очолив підприємець, а обласну — перший секретар обкому Компартії України.

Аналогічна ситуація склалась і на Херсонщині. Так, вже у першому турі головою Новокаховської міськради обрано М. Мерзлова, який працював головою цієї Ради, Білозерської райради — її колишню голову Г. Ухову, Бериславської — колишнього представника Президента у цьому районі — К. Довганя і т.д. Не обійшлося і без появи нових осіб. Так, головою Скадовської райради обрано М. Марченка, завідуючого аптекою, а головою Херсонської обласної Ради обрано нашого земляка, льотчика-космонавта СРСР, Героя Радянського Союзу Віталія Михайловича Жолобова. Він переміг під чітким і зрозумілим гаслом швидкого покращення життя.

Отже, виборчий марафон практично скінчився. Але простим обранням президента, народних депутатів України, голів депутатів місцевих Рад загальна ситуація в Україні не змінилась. Процес побудови цивілізованого демократичного суспільства у незалежній Україні триває.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України», «Акт незалежності України»
2. Гарань О. Убити дракона :З історії Руху та нових партій України. -К., 1993
3. Зарубіжні українці :Довідник. -К., 1991
4. Історія України: Навч. посібник / За ред. Б.Д.Лановика.- 3-тє вид.- К.,1999
5. Історія Укпаїни: Нове баченне. Нав. пас./ За ред. В.А.Смолія.- К., 2000
6. Кравчук Л. Останні дні імперії: Перші роки надії. -К., 1994
7. Литвин В. Політична арена України, дійові особи і виконавці. -К., 1994
8. Лук'яненко Л. Не дам загинути Україні. -К., 1994
9. Політичний словник. -К., 1997

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

П Л А Н И семінарських занять з курсу «Історія України»

ТЕМА №1: Феномен української історії у контексті світового розвитку. Слов'яни у давнину.

1. Предмет, метод і завдання курсу історії України
2. Історія України як складова частина загальносвітової історії. Місце вітчизняної історії в системі вузівського навчання
3. Джерела і література з історії України
4. Методика підготовки до семінарських занять

При підготовці до вступного заняття перш за все необхідно курсантам (студентам) зрозуміти що є предметом вивчення курсу «Історія України» та які його завдання, визначення предмету і завдання курсу можна знайти, звернувшись до підручників з Історії України (наприклад: Бойко О.Д. Історія України. – К: Академія, 2001; Борисенко В.Й. Курс української історії. – К.: Либідь, 1999).

Більш детально про цю проблему йдеться в статті Кульчицького С.В. Історія і час// УІЖ.- 1992. - №4. Щодо джерел і літератури з історії України, то більшість з них вказано в літературі до кожного заняття.

Відносно методики підготовки до семінарських занять, то вона визначається рівнем здібностей і вже набутих знань кожного студента (курсанта). Однак існують загальні методичні принципи, про які вам розповідали на вступній лекції.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Термін «Україна» в історії народу і держави.
2. Міжпредметні зв'язки у вивченні історії України.
3. Проблема «пробатьківщини» слов'ян в історіографії.
4. Розселення і заняття східних слов'ян.
5. Антський племенний союз.
6. Перші державні об'єднання східнослов'янських племен на Середньому Подніпров'ї.

ДЛЯ САМОСТІЙОГО ОПРАЦЮВАННЯ:

Самостійну роботу над темою доцільно проводити за таким планом:

1. Археологічні дослідження території України.
2. Племена киммерійців, таврів, скіфів, сарматів.
3. Античні міста-держави (поліси) Північного Причорномор'я.

При розгляді першого питання слід чітко з'ясувати час появи людини на території України, проаналізувати спосіб життя первісних людей. Доцільно звернутись при цьому до рекомендованої праці Л.Залізняка. Обов'язково треба проаналізувати причини і наслідки неолітичної революції, що в першу чергу привело до різького збільшення чисельності населення. З неолітичних культур найбільш докладно варто ознайомитись із землеробською культурою трипільців, значенням її традицій в історії України. Водночас не мають підстав твердження про те, що трипільці є предки українців. Трипільці прийшли з Балкан і згодом були асимільовані арійцями (індоевропейцями) часів міді-бронзи.

Друге питання достатньо докладно висвітлено в навчальній літературі. В ньому варто звернути увагу на роль скіфів і сарматів в історії Херсонщини, на особливості їх соціально-економічного устрою і зв'язки цих народів (економічні, культурні, військово-політичні) з країнами і народами Середземномор'я і Передньої Азії.

В ході аналізу третього питання необхідно з'ясувати роль античних полісів в поступі цивілі - зації в Україні в цілому і Півдня України зокрема. Слід ознайомитись і з історією правоохоронців нашого краю в часи існування Ольвійської держави.

ЛІТЕРАТУРА :

1. Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. - К., 1991
2. Брайчевський М. Вступ до історичної науки. Навчальний посібник. - К., 1995
3. Кульчицький С.В. Історія і час. Роздуми історика // Український історичний журнал. – 1992.- №4
4. Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.Грушевського. - К., 1992
5. Винокур О., Трубчанінов С. Давня і середньовічна історія України. - К., 1996
6. Давня історія України: В 2-х книгах. - К., 1994-1995. -Кн.1-2
7. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - К., 1996
8. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. - К., 1994

ТЕМА №2. Політична та культурна консолідація українського етносу за княжої доби

1. Утворення та основні етапи історії Київської Русі
2. Політичний та суспільний устрій Київської держави
3. Галицько-Волинське князівство
4. Формування українського етносу за княжої доби

При підготовці семінарського заняття з даної теми доцільно буде перш за все зрозуміти передумови, що спричинили утворення держави у східних слов'ян. Назрівали вони поступово і закономірно на протязі перших століть нашої ери, коли в результаті розвитку продуктивних сил відбулось майнове і соціальне розшарування у східнослов'янських племен, виникали перші прототипи держав: Куявія, Славія, Артанія. При цьому слід зрозуміти, що цей процес був об'єктивним і закономірним і його не можна було зупинити, тому варто зуміти надати сучасну оцінку “нормандської теорії” походження держави на Русі, яка ще й сьогодні викликає неоднозначні судження.

Питання про суспільний устрій Київської держави особливих труднощів не викликає і цей матеріал ви знайдете в рекомендованій літературі.

Вивчаючи історію Галицько-Волинського князівства, яка детально викладена в навчальній літературі, особливу увагу зверніть на те, яку роль воно відіграло в історії України; чому саме ця земля в XIII ст. перебрала на себе державотворчу функцію.

Розглядаючи заключне питання про формування українського етносу відзначимо, що довгий час в дореволюційній та радянській історіографії утверджувалася думка про те, що Київська Русь була попередницею майбутньої Московської держави або ж ідея про те, що Київська Русь була державою українського народу. Дискусії з цієї проблеми продовжуються. Варто зазначити, що посилення торгівельних суспільних та ін. зв'язків між різними регіонами Давньоруської держави зумовило утворення в др. пол. XII – XIII ст. кількох груп земель. Між ними зав'язались тісні соціально-економічні відносини. Академік Л.Черепнін виділяє такі землі: Новгородська, Псковська, Смоленська, Полоцька, Вітебська, Володимиро-Суздальська, Рязанська та Муромська; Київська, Чернігівська та Сіверська; Галицька й Волинська. Починаючи від XIII ст. на основі цих груп земель формуються території російської, української та білоруської народностей. Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Волинська, Галицька, Подільська землі, а також Буковина й Закарпаття стали тією основою, на якій склалася й розвивалася українська народність.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ :

1. Київські князі в європейській політиці
2. Стародавній Київ
3. Наш край в У1-Х1У ст.
4. Етноніми «русичі», « русини», «руські люди»

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Для самостійної роботи по цій темі пропонується такий план:

1. Міжнародні зв'язки і місце Київської Русі в історії Європи.
2. Наш край у період княжої доби.
3. Боротьба Русі проти монголо-татарської навали

При аналізі першого питання слід зрозуміти особливості геополітичного становища України як держави середземноморської (що визначало напрямок колонізаційного руху), як держави європейської з сильними східними впливами, як держави на межі Сходу і Заходу. Необхідно знайти відповідні факти з політичної, соціально-економічної і культурної історії.

Вищеозначені особливості чітко позначались на історії Нижнього Подніпров'я часів княжої доби. Варто розібратись в появі попередників козацтва, зокрема бродників.

Нарешті, у третьому питання слід порівняти політику щодо Золотої Орди Олександра Невського і Данила Галицького. Йдеться, зокрема, про європейську орієнтацію останнього, його спроби організувати антиординську коаліцію європейських країн. Подумайте, які наслідки мала ця різниця для подальшої історичної долі України і Росії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брайчевский М. Утверждение христианства на Руси. - М.1989
2. Водотика С.Г., Савенок Л.А. Наш край у Х111-ХУ111 ст. – Херсон, 1995
3. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. - К., 1984
4. Ратнер Д., Костюк Л. Древности Херсонщины. – Симферополь, 1989
5. Толочко П.П. Древний Киев. - К., 1983
6. Толочко П.П. Историчні портрети. - К., 1990
7. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. - М., 1949
8. Яременко В. Якою ж мовою розмовляли київські князі? //Наука і суспільство. - 1991. - №2

ТЕМА №3. Українські землі та політичні інтереси сусідніх держав (XIV-XV ст)

1. Захоплення українських земель Великим князівством Литовським, Польщею, Угорщиною, Туреччиною
2. Суспільно-політичний стан українських земель у XIV-XV ст.
3. Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої. Україна під владою Польщі
4. Походження, джерела формування і час виникнення козацтва

Розпочинаючи вивчення даної теми необхідно усвідомити всю глибину трагедії, яка спіткала український народ, що більш ніж на IX століть втратив свою державність. Головною причиною цього став трагічний збіг обставин, коли період феодальної роздробленості, пов'язаний з політичним ослабленням держави, співпав з навалом не було сильного ворога – монголо-татар. В результаті українські землі на довгі часи опинились у складі інших держав: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московського царства. Важке становище українського народу в державі Речі Посполита призвело до появи різних форм протесту, який виявився однією з причин появи феноменального явища – українського козацтва.

Дуже важливо зрозуміти чому саме українське козацтво є по суті винятковим, тобто феноменальним явищем в контексті світової історії. Детально ця проблема висвітлена в статті Смоля В.А. Феномен українського козацтва в контексті світової історії // УІЖ .- 1991.- №5.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Наш край у XIV-XV ст.
2. Попередники козацтва
3. Юридичне оформлення кріпосного права
4. Устава на волоки
5. Надання магдебурзького права українським містам

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ:

Для самостійного вивчення цього питання виносяться такі питання:

1. Утворення Кримського ханства. Формування кримськотатарського народу.
2. Наш край у XIV-XV ст.
3. Зміцнення Московської держави та її боротьба за київську спадщину

У першому питанні в першу чергу слід зрозуміти обставини появи Кримського ханства у першій третині XV ст., усвідомити особливості його соціально-економічного та соціально-політичного устрою, зовнішньої політики взагалі і щодо України зокрема.

Особливе політичне значення має питання про джерела, час і особливості формування кримськотатарського етносу. Зокрема, й сьогодні побу-тує чимало міфів щодо співвідношення східних і місцевих кримських еле-

ментів у походженні кримських татар. Необхідно також ознайомитись з основними віхами етнічної історії інших корінних (якщо користуватись термінологією Конституції України) народів Криму - кримчаків і караїмів.

Друге питання має на меті з'ясувати внесок в історію нашого краю неукраїнського населення - ногайців, кримських татар, турків тощо, їх стосунки з українськими мешканцями Нижнього Подніпров'я.

Нарешті, третє питання вимагає чіткого усвідомлення агресивного змісту теорії «Москва 111 Рим», ролі боротьби Московської держави з Великим князівством Литовським за Сіверську землю в історії України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Котляр М., Смолій В. Історія в життєписах. - К. 1994
2. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. - К. 1991
3. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця ХІУ до середини ХУІІ ст. - К. 1994
4. Водотика С.Г. Савенок Л.А. Наш край у ХІІІ-ХУІІІ ст. – Херсон, 1995
5. Боплан Г. Опис України. - Будь яке видання
6. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - К., 1994
7. Сергійчук В.І. Іменем війська Запорозького. - К., 1991
8. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. - Будь яке видання
9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т.1. - Будь яке видання
10. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. - К. 1990
11. Ратнер Д., Костюк Л. Древности Херсонщины. – Симферополь, 1989
12. Возгрин А. Исторические судьбы крымских татар. - М., 1991

ТЕМА №4. Козацтво та національно-визвольна боротьба українського народу

1. Причини, характер, етапи і рушійні сили Визвольної війни (національної революції) середини ХУІІ століття.
2. Переяславсько-Московський договір 1654р.: причини, зміст, наслідки.
3. Державно-політичний устрій української козацької держави (друга половина ХУІІ-ХУІІІст.).
4. Запорожжя за часів Нової Січі.

Дана тема займає виключно важливе місце в історії України, тому що Національно-визвольна війна або Національна революція (1648 – 1676 рр.) докорінно змінила долю не лише українського народу, а й вплинула на хід світової історії. Необхідно зрозуміти, що причини, які викликали війну назрівали давно, про що свідчили численні козацько-селянські повстання ХУІ – пер. пол. ХУІІ ст. Врешті-решт поєднання об'єктивних та суб'єктивних чинників закономірно викликали національно-соціальний вибух небувалої сили. Результатом І етапу Національної революції, що датується 1648 – червень 1652 рр стало утворення Української козацької

держави на теренах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. При підготовці до семінарського заняття радимо опрацювати статті з даної проблеми Смоля В.А., надруковані в Українському історичному журналі за 1991р. - №4.

В 1654 р. в умовах дуже складної політичної ситуації було укладено Переяславсько-Московський договір, який і в той час і зараз викликає гострі дискусії, про що ви детально зможете прочитати, опрацювавши рекомендовану літературу. Там же ви знайдете пояснення суті державно-політичного устрою Української козацької держави, який вдало поєднував риси цивільного військового управління і став оптимальним варіантом в тогочасних умовах.

Про останні роки функціонування Запорізької Січі читайте у Полонської-Василенко (Історія України.-т.2)

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Нова концепція Визвольної війни українського народу середини ХУ11ст.
2. Богдан Хмельницький - історичний портрет
3. Оцінка Переяславсько-Московського договору 1654 р. в історіографії
4. Петро Дорошенко
5. Іван Мазепа
6. Козацтво на Херсонщині в ХУ11ст.
7. Нащадки запорожців

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ:

Самостійну роботу над цією чи не найважливішою темою курсу необхідно побудувати за таким планом:

1. Зростання козацтва в другій половині ХУ1 ст. Козацькі повстання
2. Запорозька Січ з другої половини ХУ11ст.
3. Правобережні та західноукраїнські землі під владою Польщі (друга половина ХУ11-ХУ111ст.)
4. Правоохоронці Південної України за часи Запорожжя

У першому питанні слід з'ясувати наслідки посилення соціального і національно-релігійного гніту в Україні, особливості політики Речі Посполитої щодо козацтва, причини виникнення реєстрового козацтва. Доречним є вивчення характерних ознак господарства, побуту і звичаїв козаків, їх духовного світу і, природно, війська і військового мистецтва. Далі слід усвідомити уроки козацьких повстань під проводом К.Косинського, С.Наливайка, 20-30-х років ХУ11 століття і яке значення ці уроки мали для Б.Хмельницького, Національної революції українського народу середини ХУ11ст.

У другому питанні основну увагу слід приділити змінам у становищі та внутрішньому устрою Запорожжя у другій половині ХУ11-ХУ111 ст. Для цього слід звернутись до праці Н.Полонської-Василенко і

М.Слабченка. Цю еволюцію доречно простежити й на прикладі нашого краю, зокрема житті козаків за часи Кам'янської, Олешківської і Нової Січей. Далі слід чітко усвідомити закономірність ліквідації Запорозжя і питання про нащадків запорожців.

В третьому питанні слід зрозуміти причини і наслідки Руїни, розібратись в ролі Гайдамач - чини і Коліївщини. Особливу роль слід приділити негативним наслідкам поділу України між Польщею і Росією.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. - К., 1991
2. Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. - К., 1991
3. Її ж. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. - К., 1993
4. Боплан Г. Опис України. - Будь яке видання
5. Величко С. Літопис. - К., 1991.- Т.1-2
6. Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. - К., 1994
7. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання?//Україна. 1991.-№№ 16,17
8. Водотика С. Академік Михайло Єлисович Слабченко. Нарис життя та творчості. К.; Херсон. 1998
9. Водотика С., Савенок Л. Наш край у Х111-ХУ111 ст. - Херсон, 1995
10. Дзюба Я.І. Україна і Росія // Наука і суспільство. – 1991.- №7
11. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - Львів., 1990
12. Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали.- Дніпропетровськ, 1990
13. Мицик Ю. Полинь-корінь// Старожитності. – 1991.- №1
14. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1678р.р. крізь призму століть //Український історичний журнал. – 1998. №№1-3
15. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К.- 1993,1995
16. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. - К., 1992
17. Феденко П. Тріумф і катастрофа: оцінка досягнень і поразки революції Б.Хмельницького// Культура і життя. – 1990.- №12
18. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця ХУ111-початку Х1Х століть// Слово. – 1991. №3
19. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654// Дзвін. – 1991.- №4
20. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. У 3- томах. – Львів, 1990-1992

ТЕМА №5. Україна в умовах 2-х імперій. Боротьба за збереження національної самобутності

1. Інкорпорація України в державну структуру Російської та Австрійської імперій
2. Реформи в Австро-угорській та Російській імперіях, їх соціально-економічні та політичні наслідки
3. Український суспільно-політичний та культурно-освітній рух
4. Український рух на Півдні України

При розгляді даної теми визначальним повинно стати розуміння того, що в кінці XVIIIст. український народ втратив не лише свою державність, але й територіальну цілість, його землі було поділено між двома імперіями - Російською та Австро-угорською. При цьому дуже важливо зуміти порівняти становище українців в Австро-угорській та Російській імперіях. Курсантам (студентам) слід пояснити причини того, чому не дивлячись на низький рівень життя ті українці, що жили в Галичині та інших західних регіонах, що входили до складу Австро-Угорщини, мали більше політичних прав і духовної свободи, аніж українці у складі Російської імперії.

За таким же принципом рекомендуємо курсантам (студентам) розглянути третє питання семінарського заняття про український суспільно-політичний та культурний рух як в Російській, так і в Австро-угорській імперіях. Слід детально розказати про вклад в скарбницю світової культури тих людей, яких ми по праву називаємо гордістю української нації.

Заключне питання семінарського заняття – український рух на півдні України - недостатньо висвітлено в науковій літературі, тому курсантам (студентам) варто прочитати відповідні розділи праці С.Водотики “ Історія Херсонщини XIII-XIX ст.» та доповнити прочитане матеріалом з лекцій.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Декабристи в Україні
2. Кирило-Мефодіївське братство
3. Історичні погляди М.Гоголя і Т.Шевченка
4. Русифікаторська політика щодо України
5. Діяльність і погляди М.Драгоманова

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ:

Цю досить об’ємну за фактичним матеріалом у ході самостійного опрацювання слід вивчати за таким планом:

1. Участь українського населення у війнах Російської імперії.
2. Особливості історичного розвитку західноукраїнських земель.

Перше питання присвячено досить заплутаному в літературі питанню. Тому слід розібратись у характері цих війн для України (російсько-турецькі 1806-1812; 1828-1829; 1877-1878р.р., завоюванні Середньої Азії,

Кавказькій війні тощо), з'ясувати використання потенціалу України (людського, фінансового, економічного) для ведення численних загарбницьких війн. Водночас імперія нерідко «підставляла» Україну під удари більш сильних хижаків, що видно на прикладі Кримської війни 1853-1856 рр. Остання, не кажучи вже про першу світову, принесла народам України лише смерть, лихо, кров і сльози. Скажімо, наш край не лише постраждав внаслідок війни 1853-1856 років, але й позбавився назавжди ногайського населення.

Аналогічно слід розібратися і з ставленням російського революційного руху в Україні до власне України. Скажімо, чи існував український декабризм, чи враховували національні інтереси українського народу загальноросійські політичні партії на початку ХХ ст. (більшовики, кадети, есери).

Нарешті, третє питання варто розглянути за проблемно-хронологічним принципом. Так, при аналізі історії західноукраїнських земель в першій половині ХІХ ст. доцільно звернути увагу на кризу кріпацтва і антикріпосницькі рухи в Галичині і на Буковині, про національний рух в Галичині, про селянську революцію і Л.Кобилицю. Далі послідовно розглянути другу половину ХІХ ст. і початок ХХ ст. (1900-1917 р.р.). Зокрема, в останньому підпункті слід зрозуміти причини активізації національно-визвольного українського руху в Галичині, в т.ч. проаналізувати наслідки діяльності культурно-просвітницького руху, українських організацій «Січ», «Сокіл», «Пласт», українських січових стрільців тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. Програмні документи перших українських політичних партій. - К., 1992
2. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя і пориви великого гетьмана. - К., 1991
3. Вивід прав України. – Львів, 1991
4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині ХУІІІ ст.: кордони, населення, права. - К., 1996
5. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХст. Соціально-політичний портрет. - К., 1993
6. Вернадський В.І. Українське питання і російська громадськість// Вітчизна. – 1986.- №6
7. Охріменко П. Гарячий Пантелеймон Куліш// Наука і суспільство.- 1989. №1
8. Могочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура. Український історичний журнал. – 1991.- №3
9. Драгоманов М. Пропащий час: українці під Московським царством// Пам'ятки України. –1990.- №4; 1991.- №1

10. Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине. (1861-1917). Харьков, 1987.

ТЕМА №6. Національно-визвольний рух в Україні 1917-1920 р.р., його наслідки та уроки

1. Лютнева демократична революція 1917 року і становище в Україні. Українська Центральна Рада: від автономії до незалежності
2. Жовтневий переворот та його відгомін в Україні. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад
3. Гетьманат. Директорія. Взаємини УНР і ЗУНР
4. Перемога більшовиків. Уроки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр.

Вивчаючи дану тему, слід мати на увазі, що вона охоплює в хронологічному плані короткий, але дуже насичений доленосними подіями період. З кінця XVIII ст. Україна не мала своєї державності і лише на початку новітньої історії такий шанс з'явився, але довгі роки русифікації не пройшли безслідно: український національно-визвольний рух був слабким, зокрема відчувалась відсутність досвідчених політиків, які могли б очолити народ в його боротьбі за відновлення державності. Крім того, українська нація, процес формування якої на думку багатьох дослідників ще не завершився, виявилась розколотою. Значна маса людей вірила утопічним обіцянкам більшовиків, які обіцяли за короткий термін побудувати щасливе суспільство – соціалізм, а згодом комунізм. Та навіть в таких складних умовах знайшлися національно-свідомі сили, які здійснили спробу державотворення.

Так, члени Товариства Українських Поступовців (ТУП) та українські соціал-демократи скористалися можливостями об'єднуватися в громадсько-політичні організації і створили представницький орган всеукраїнського масштабу – Центральну Раду (ЦР), яка на початку своєї діяльності мала широку підтримку, але своїх можливостей не реалізувала. Докладно про помилки та про рахунки ЦР ви зможете прочитати в рекомендованій літературі.

При вивченні другого питання радимо звернути увагу на те, що політична ситуація в Україні докорінно змінилася після повалення Тимчасового уряду і створення Раднаркому в Петрограді. Уряд О. Керенського дотримувався демократичних норм і не збирався силою ліквідувати ЦР. Більшовики ж, здійснивши Жовтневий переворот, не бажали співіснувати з непідконтрольними їм українським національним урядом. Керівники більшовицької партії вирішили перетворити ЦР на виконавчий комітет рад України, тобто використати створювані ЦР форми державності, але надати їм іншого – радянського характеру. Так у боротьбі з українським національно-визвольним рухом народилась ідея національної радянської державності.

Проголошення ЦР Української Народної Республіки було підсумком державотворчого процесу. За III Універсалом УНР залишалась складовою частиною Росії. Отже, лідери української революції сприймали колишню партію як федеративну державу. Подальші події показали, що ця позиція була хибною.

Розглядаючи третє питання курсантам (студентам) важливо зрозуміти чому гетьманат П.Скоропадського не отримав підтримки українського народу та як діячі Директорії прагнули враховуючи досвід ЦР, врятувати українську державність.

Розглядаючи питання – взаємини УНР і ЗУНР, слід зазначити, що поразка ЗУНР в українсько-польській війні призвела до виведення Української Галицької Армії (УГА) з території Східної Галичини та її вимушеним об'єднанням з армією УНР. Однак для галицьких бійців і командирів російська дійсність була чужою. Вони не бажали воювати за межами Східної Галичини. Це спричинило втрату здобутого Києва, а потім – до переходу УГА на бік Денікіна. Армія УНР опинилася у “трикутнику смерті”. Участь військ на стороні Польщі проти РС + РР та УСРР була актом відчаю. Діючи від імені УНР, С.Петлюра відмовлявся від ідеї соборності українських земель і визнав залежність від Польщі. У нього була лише одна мета – зробити чергову спробу відродження УНР.

В заключному питанні курсантам (студентам) важливо зрозуміти причини перемоги більшовиків (опрацюйте рекомендовану літературу) та врахувати уроки національно-визвольних змагань (1917-1920рр), оскільки вони залишаються актуальними і сьогодні.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Брестський договір та його наслідки
2. Вторгнення більшовицьких військ з Росії
3. УНР і національні меншості
4. Історія ЗУНР
5. Політичний портрет Павла Скоропадського
6. Політичний портрет Симона Петлюри
7. Махновський рух в Україні

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ:

В процесі самостійного вивчення теми доцільно зосередити увагу на таких питаннях:

1. Лідери української революції: колективний соціально-політичний портрет на тлі епохи
2. Селянський повстанський рух як історичний феномен
3. В.Ленін та українське питання

Так, у першому питанні слід на базі вивчення політичних біографій М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри та їх соратників з'ясувати пи-

тання про наявність (чи відсутність) української політичної еліти, її характерні особливості і причини її поразки в політичній боротьбі.

Друге питання також передбачає не лише вивчення відповідного фактажу, але й самостійний аналіз. Зокрема, вивчення причин руху, біографій та дій політичних керівників селянських виступів (Н.Махно, М.Григор'єва, Д.Терпило-зеленого тощо) має допомогти чітко зрозуміти цілі та характер селянських виступів, ставлення до нього різних політичних режимів та історичну приреченість селянського повстанського руху у 1918-1921 р.р.

Нарешті, вкрай актуальним в сьогодні є третє питання. По-перше, слід вивчити(чи повторити) політичну біографію В.Леніна, проаналізувати зміни його поглядів на національне питання взагалі і українське зокрема, зміну тактики вождя більшовизму щодо України у 1917-1919 роках (ставлення до УНР до і після захоплення більшовиками влади, використання військової сили в боротьбі за Україну, особливості політики у 1919 р. тощо). Це дозволить чітко зрозуміти як перемоги більшовиків у 1919-1920 р.р., так і майбутні поразки у 1990-1991р.р., глибше зрозуміти основні уроки української національної революції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Винниченко В. Відродження нації. К. – 1990.- ч.1, 2, 3
2. Верстюк В. Махновщина. - К., 1992
3. Волковинський В. Нестор Махно. Легенди і реальність. - К., 1994
4. Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.Грушевського. - К., 1992
5. Гунчак Т. Чи був Симон Петлюра ворогом євреїв?// Дзвін. – 1991.- №2
6. Грушевський М. Спомини// К. 1988.- №№9-12; 1989.- №№6-11
7. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? -К., 1991
8. Дорошенко Д. Історія 1917-1923 рр. //Прапор. - 1990, №№11,12
9. Романчук О. Ультиматум. - К., 1990
- 10.Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995
- 11.Петлюра С. Спомин. - К., 1993
- 12.Петлюра С. Статті. - К., 1993
- 13.Ресент О. Українська революція. - К., 1996
- 14.Сергійчук В. Національна символіка України. - К., 1992

ТЕМА №7. Україна в роки сталінського режиму

1. Від непу до сталінського воєнно-комуністичного штурму. Українізація
2. Індустріалізація, колективізація, культурна революція: зміст та наслідки
3. Голодомор 1923-1933 р.р.: причини, жертви, наслідки
4. Сталінський режим. Масові репресії

Готуючись до відповіді на перше питання курсантам (студентам) необхідно розкрити суть Нової Економічної Політики (неп) і пояснити чому ця політика була демонтована в кінці ХХ років.

Опрацювання рекомендованої літератури допоможе зрозуміти, що неп не вписувалася в комуністичну доктрину. В.Ленін розглядав цей крок як вимушений відступ. НЕП був для нього справою тактики, а стратегічна мета залишалася незмінною – побудова комуністичної економіки, в якій не залишалося місця приватним власникам, товарно-грошовим відносинам і ринку. Але навіть за короткий проміжок часу, який охоплює ХХ-ті роки в умовах якої лібералізації суспільного життя відбулось чимало вагомих подій. Особливу увагу курсантам (студентам) радимо звернути на політику так званої “українізації”, що була складовою політики “коренізації” і пояснювалась тим, що більшовицьке керівництво в перші роки після насильницького утворення СРСР вимушено було піти на деякі поступки національним республікам. Зокрема декларувалася, що основною метою цієї політики є сприяння розвиткові культур і мов національностей.

Однак, вже в кінці ХХ років сталінське керівництво приступило до реалізації своїх стратегічних планів, складовими частинами яких були колективізація, індустріалізація та культурна революція. Про особливості їх проведення та наслідки читайте в рекомендованій літературі.

На сьогоднішній день достатньо висвітлено в науковій літературі третє питання семінарського заняття. Курсантам (студентам) радимо звернути увагу на ту обставину, що більшовицьке керівництво під час голоду 1932-1933 роках навіть забороняло говорити про нього, замовчуючи небачені масштаби геноциду.

З’ясовуючи суть сталінського режиму та причини появи масових репресій (четверте читання семінарського заняття), необхідно з’ясувати, що таке тоталітаризм. Зокрема курсантам (студентам) радимо опрацювати цю проблему, використовуючи монографію Ю.Шаповала. Людина і система (штрихи до портрету з тоталітарної доби в Україні). – К., 1994.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Соціально-економічне та національно-політичне становище в Україні у 1921-1938 рр.
2. Причини, наслідки та національно-політичні аспекти голодомору 1921-1923 рр.
3. Політико-правові аспекти входження Радянської України до СРСР
4. Політико-правові основи сталінського терору
5. Голодомори 1921-1923 рр. та 1932-1933 рр. на Херсонщині

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ:

Цю складну і актуальну тему в ході самостійної роботи слід вивчати за таким планом:

1. Система реальної влади в Україні
2. Ставлення радянського режиму до української науки і культури
3. Наслідки сталінського курсу « розгорнутого будівництва соціалізму по всьому фронту»

В першому питанні слід зрозуміти природу радянського тоталітарного режиму, роль в цьому КП/бУ, профспілок, комсомолу, каральних органів. Необхідно проаналізувати наслідки внутріпартійної боротьби в ЦК ВКП/б і утвердження одноособової диктатури Й.Сталіна. Подумайте над причинами і наслідками зростання культу особи Сталіна як для 1930-х років, так і для наступної історії комуністичної партії і СРСР.

В процесі аналізу другого питання слід зрозуміти реальний зміст лєнінсько-сталінської культурної революції, проаналізувати значення ліквідації неписьменності, розгортання мережі освітніх установ, створення закладів комуністичного виховання. Варто усвідомити наслідки ліквідації для науки і освіти університетів (відновлені були у 1933р.), певні складові радянзації науки. Важливо усвідомити ставлення тоталітарного режиму до інтелігенції, здобутки і трагічні сторінки історії науки, літератури, мистецтва.

В процесі роботи над третім питанням доречно скласти власний словничок з визначенням основних відповідних понять вітчизняної історії: компартіно-радянська номенклатура в УСРР і УРСР індустріалізація радянського типу, наслідки індустріального зростання, радянські засоби мотивації в економіці, виділити суть сталінської колективізації сільського господарства; війна на радянського режиму з національною інтелігенцією і церквою; культурна агресія проти національних меншин; русифікація української освіти, культури і науки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голод на Україні 1932-1933 років: очима істориків, мовою документів. - К., 1990
2. Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Косьянов Г.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К., 1991
3. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». - К., 1993
4. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919-1928).- К., 1996
5. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. - К., 1993
6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація?// Вітчизна. – 1990.- №№5-8
7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. - К., 1994

8. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К., 1993
9. Шаповал Ю. Людина і система /Штрихи до портрету з тоталітарної доби в Україні /.- К., 1994
10. Голод 1921-1923 років в Україні. Збірник документів та матеріалів. - К., 1993
11. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 20-30-х років: соціальний портрет та історична доля. - К. – Едмонтон, 1992
12. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). - К., 1991
13. Колективізація і голод на Україні(1932-1933): збірник документів і матеріалів. - К., 1993

ТЕМА №8. Україна в другій світовій війні

1. Початок війни. Вхід земель України до складу УРСР та його наслідки
2. Напад Німеччини на СРСР. Бойові дії в Україні
3. Німецький окупаційний режим. Рух опору
4. Наслідки війни. Вклад українського народу в розгром нацизму

В даній темі розглядається особливо трагічний період як в Історії України, так і всього людства – Друга світова війна (1939-1945).

Готуючись до відповіді на перше питання курсантам (студентам) необхідно зрозуміти, що провина за початок воєнних дій лежить на лідерах "великих держав" – фашистської Німеччини та Радянського Союзу, які нехтуючи життям десятків мільйонів людей, вели свою політичну гру, прагнучи досягти своєї мети.

Говорячи про народ Німеччини на СРСР важливо підкреслити, що його в довгий час в радянській історіографії називали віроломним і неочікуваним, але таким він був перш за все для Й.Сталіна, який розраховуючи за допомогою пакту Ріббентропа-Молотова обманути Гітлера, прорахувався сам. За це заплатили життям мільйони людей, зокрема воїни Червоної армії, які відступаючи в кровопролитних боях спромоглися зірвати гітлерівський план блискавичної війни.

Щодо питання про німецький окупаційний режим та рух опору, то необхідно підкреслити, що суть гітлерівської політики на території окупованої України зводилась до майже цілковитого винищення українського народу, який фашисти вважали неповноцінним. Це добре виразив один із соратників Гітлера – гауляйтер України Еріх Кох, який сказав: "Якщо знайдеться українець гідний сісти зі мною за один стіл, то я негайно віддам наказ його розстріляти". Така політика закономірно викликала рух опору, і готуючись до відповіді на дане питання, треба мати на увазі, що рух опору був організований як комуністами і прибічниками радянської влади, так і

Організацією Українських Націоналістів (ОУН). Зокрема, остання створила і сформувала Українську Повстанську Армію (УПА).

Про жахливі наслідки війни, в результаті якої населення України скоротилось на 14 мільйонів та про внесок українського народу в розгром фашизму читайте в рекомендованій літературі. Питання даного семінарського заняття доцільно доповнити реферативними доповідями. Наприклад, Херсонщина в роки війни.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Включення основної частини Зах.України до складу УРСР та їх радянізація
2. Пакт Молотова-Ріббентропа та зміна кордонів України
3. УПА в роки війни
4. Демографічні наслідки війни
5. Зміна кордонів України внаслідок війни
6. Херсонщина в роки війни

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ:

При розгляді цього питання необхідно зосередити увагу на таких питаннях:

1. Становище на західноукраїнських землях у міжвоєнний період
2. Німецький окупаційний режим
3. Херсонщина в роки Великої Вітчизняної війни

Отже, при розгляді першого питання необхідно зосередитись на аналізі особливостей політичного, соціально-економічного і духовного розвитку З.України у міжвоєнний період. Далі слід з'ясувати зміст і роль українського питання в політиці Польщі, Румунії, Чехо-Словаччині, проаналізувати програми і тактику головних політичних партій та організацій українського національно-визвольного руху. Природньо, що головну увагу при цьому слід приділити ОУН. Слід з'ясувати роль греко-католицької церкви в суспільно-політичному житті Західної України і вплив мюнхенської змови на долю Карпатської України.

При аналізі другого питання слід зрозуміти мету фашистського плану «Ост», особливості адміністративного устрою окупованої України, причини розгортання масового радянського і націоналістичного партизанського руху проти окупантів. Варто зрозуміти особливостей цілій і тактики діяльності комуністичного підпілля і радянських партизанів. Варто з'ясувати причини і перебіг подій щодо утворення УПА, характер нової програми і тактики ОУН.

При розгляді третього питання доцільно зосередитись на перебігу боїв у 1941 і 1944 роках, проаналізувати життя і боротьбу херсонців під час тимчасової окупації, підсумувати внесок наших земляків, в т.ч. й міліції, в розгром нацистської Німеччини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В боротьбі за Українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи другої світової війни. - Львів, 1992
2. Коваль М. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. - К., 1995
3. Косик В. Україна і Німеччина в другій світовій війні. - Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993
4. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1945. - Львів, 1991
5. Бугай М.Ф. Депортації населення України в 30-50-ті роки. //Український історичний журнал. – 1990.- №10
6. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия: политический портрет И.В.Сталина. - Любое издание
7. Парсаданов В.С. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 г.г. //Новая и новейшая история. – 1989.- №2
8. Федорів Р. Могила в Україні: жертви сталінських репресій на території західних областей у 1939-1941 рр. //Дзвін.- 1990.- №7
9. Мельтюхин М.И. 22 июля 1941г.: цифры свидетельствуют.// История СССР. – 1991.- №3

ТЕМА №9. Соціально-політичний процеси та економічне становище України у 50-60-ті роки ХХст.

1. Україна у першому повоєнному десятиріччі. Голод 1946-1947рр.
2. Хрущовський «відмега» і її характер в Україні
3. Політичні репресії 60-70 років. Розгортання правозахисного і дисидентського руху
4. Загострення гальмівських процесів у соціально-економічному та суспільно-політичному розвитку України

Дана тема семінарського заняття охоплює післявоєнний період, який в науковій літературі отримав назву “пізній сталінізм”. Його характеристику курсантам (студентам) необхідно розкрити в першому питанні. Ще раз зверніть увагу на великі втрати українського народу під час війни та методи, які використовувались для їх подання. Відзначимо, що репресивний апарат, який в роки війни дещо послабився, запрацював на повну потужність. Яскравим прикладом цього може бути перебування Л.Кагановича на Україні та голод 1946-1947 роки.

Розглядаючи друге питання, зверніть увагу на ті заходи керівництва СРСР, якими характеризувався період “відлиги”. Цей термін запроваджено після появи роману І.Еренбурга з одноіменною назвою. Це був короткий період лібералізації всіх аспектів політичного життя і хоч тривав недовго, але наслідки його були помітні. Зокрема виник рух опору існуючому режиму, про конкретні появи якого мова йтиме в третьому питанні. При цьому курсантам (студентам) рекомендуємо опрацювати зазначену літературу

і підготувати реферативні доповіді про життя, діяльність відомих українських правозахисників.

Закономірним результатом згортання прогресивних форм стало наростання негативних процесів в соціально-економічному та політичному розвитку країни, про що ви повинні розповісти в четвертому питанні.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Ідеологічний наступ сталінщини на спроби культурно-національного відродження в кінці 40-х початку 50-х років
2. Підпільно-партизанська боротьба ОУН-УПА з тоталітарним ладом у післявоєнний період
3. Ідеологічна компанія з нагоди 300-річчя Переяславської ради
4. Передача Кримської області до складу УРСР: мотиви і правова основа
5. Політика «злиття націй» і русифікація
6. В.В.Щербицький як провідник русифікаторської політики центру

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ:

На самостійне опрацювання цієї теми слід винести такі питання-проблеми:

1. Україна в першому повоєнному десятиріччі
2. Ідеологічна компанія з нагоди 300-річчя Переяславської ради. Передача Кримської області до складу УРСР
3. Опозиційний рух в Україні

При розгляді першого питання, яке є основним для самостійного опрацювання, доцільно проаналізувати включення УРСР у світову політику як фундатора ООН, завершення збирання основних етнічних земель українського народу в межах єдиної держави, відмова Сталіна від частини українських земель, зміст і наслідки операції «Вісла» та обміну населенням між Україною і Польщею. Окремо варто проаналізувати зміст, ходу і наслідки голоду 1946-1947 р.р.

Особливо ретельно і уважно, вкрай об'єктивно слід проаналізувати наслідки насильницької колективізації в західних областях України, нову хвилю масових репресій, ліквідацію української греко-католицької церкви, підпільно-партизанську роботу ОУН-УПА з тоталітарним режимом. Доцільно відповісти на таке питання - чому у післявоєнні роки сталінізм почав нові чистки і задушив навіть спроби культурно-національного відродження в Україні.

При розгляді другого питання на підставі вивчення відповідних розділів доцільно з'ясувати причини фальсифікації радянським режимом причин, змісту і наслідків Переяславсько-Московського договору 1654 року(

пригадайте відповідний конкретний матеріал) та мотиви і правову основу передачі Криму до складу України.

Третє питання передбачає розгляд причин і часу появи дисидентів, зародження і поступ руху «шістдесятників», їх роль у національно-культурному житті, причини і наслідки політичних репресій 60-70-х років і посилення реакції в духовному житті, розгортання правозахисного і дисидентського руху в кінці 70- сер.80-х років, репресивні дії органів КДБ та наслідки діяльності дисидентів для долі СРСР і радянського режиму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голод в Україні 1946-1947: документи і матеріали. -К.; Нью-Йорк, 1996
2. Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі Опору 1960-1980 років. -К., 1995
3. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! -К., 1994
4. Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953-1985 рр. -Львів, 1992
5. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? //Вітчизна.- 1990.- №5-8
6. Шелест П. Холодна відлига// -Київ – 1990.- №8
7. Григоренко П. Воспоминания// Звезда. – 1990.- №1-2
8. Історія України: нове бачення: у 2-х томах. -К., 1996.- Т.2
9. Нариси з історії українського руху. -К., 1994
10. Чумак В. Україна і Крим: спільність історичної долі. Феномен на межі Європи та сходу. -К., 1993

ТЕМА №10. Проблеми соціально-політичного відродження України на сучасному етапі.

1. Серпневі події 1991 року. Проголошення незалежності України. Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року та його наслідки
2. Становлення політичної системи. Виборчі компанії 1994, 1998, 1999 років та їх наслідки
3. Проблеми соціально-економічного розвитку
4. Зовнішня політика України

Дана тема охоплює актуальні проблеми сьогодення. Розпочинати от вивчення необхідно з кінця 80-х – початку 90-х років, які стали переломними в історії України. Після кількох століть небуття знову постала українська державність.

Однак, минуле пройшло безслідно і подолати його важкі наслідки виявилось складною справою. Про це переконливо свідчить як суперечливий процес становлення політичної системи України, так і кризові явища в сфері економіки. До багатьох проблем, які накопичувались раніше додалися помилки наших днів. Сьогодні всі ми є як свідками, так і учасниками становлення Української держави, яка прагне ввійти до співдружності високорозвинутих країн, в яких крім достойного економічного рівня життя людина відчуває політичний захист.

При розгляді заключного питання радимо використати матеріали періодичної преси, засобів масової інформації, в яких детально висвітлюється зовнішня політика України. Суть її полягає в тому, щоб проводити такий курс, який відповідав би національним інтересам та сприяв міжнародній безпеці.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Становлення багатопартійності в Україні
2. Утворення СНД та його наслідки для України
3. Українська діаспора на сучасному етапі
4. Створення правової бази розвитку України як демократичної держави
5. Формування інститутів державності (збройних сил, служби безпеки, митної служби).
6. Міжнаціональні відносини та їх правове регулювання. Кримська автономія

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ:

В процесі самостійного розгляду цієї теми доречно зупинитись на таких питаннях:

1. Чому спроба М.Горбачова реформувати СРСР завершилась його розпадом?
2. Загальноукраїнський референдум 1 грудня 1991 року та його історико-правові наслідки
3. Затвердження державної символіки України
4. Політичний портрет Л.Кравчука

При розгляді першого питання доцільно чітко зрозуміти мету і зміст політики М.Горбачова (прискорення, перебудова, гласність, співробітництво з Заходом) та її несумісність з радянським режимом. Адже ні політика М.Горбачова, ні дії його опонентів не могла запропонувати вирішення основних проблем радянського суспільства в політиці, економіці, духовному і соціальному житті.

Друге питання варто почати з того, що порівняти дії лідерів національної революції 1917 - 1920 р.р. щодо утвердження незалежності України і відповідні дії українського керівництва у другій половині 1991 року. Подумайте, чому Л.Кравчук настояв на проведенні загальноукраїнського референдуму 1.XII.1991р. і які він мав і має політичні та правові наслідки.

При розгляді третього питання (варто використати в першу чергу численні праці В.Сергіячука) доцільно послідовно проаналізувати історію формування і роль окремих елементів національно-державної символіки, її співвідношення з регіональною, партійною чи класовою символікою. Це дозволить зрозуміти доречність утвердження національної символіки як атрибутів державної незалежності України.

Нарешті, досить цікавим є четверте питання щодо політичної біографії Л.Кравчука. Доречно з'ясувати типові риси його як партноменклатурника і його особисті риси як людини, вченого і громадського діяча, уособлення в його поведінці характерних рис української ментальності. Доречно також поміркувати щодо історичної ролі Л.Кравчука в здобутті Української незалежності і в перших кроках вже незалежної України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України», «Акт незалежності України».
2. Документи про створення СНД.// Голос України. - 1991. - 24 грудня.
3. Зарубіжні українці :Довідник. -К., 1991
4. Гарань О. Убити дракона :З історії Руху та нових партій України. -К., 1993
5. Політичний словник. -К., 1997
6. Кравчук Л. Останні дні імперії: Перші роки надії. -К., 1994
7. Лук'яненко Л. Не дам загинути Україні. -К., 1994
8. Литвин В. Політична арена України, дійові особи і виконавці. -К., 1994

ЛІТЕРАТУРА ДО ВСІХ ТЕМ (з самостійної роботи):

1. Брайчевський М. Конспект історії України. -К., 1993
2. Верстюк В., Дзюба О, Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. -К., 1995
3. Винокур О., Трубчанінов С. Давня і середньовічна історія України. - К., 1996
4. Голубицький В. Запорозьке козацтво. -К., 1994
5. Грушевський М. Історія України - Русі: в 10 т., 12кн. -К., 1991-1997
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. -К., 1992
7. Його ж. Очерк истории украинского народа. -К., 1991
8. Дорошенко Д. Нарис історія України. - Будь яке видання
9. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. –Будь яке видання
10. Заставний Ф. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах. -Львів, 1991
11. Етнографія України. -Львів, 1994
12. Іванченко Р. Україна від Кия до Кравчука. Короткий нарис історії української державності. -К., 1992
13. Історія України: Нове бачення / За ред. В.А.Смоля. – К.,2000
14. Історія України в особах (1Х-ХУІІІст.). -К., 1993
15. Історія України в особах (ХІХ-ХХст.). -К., 1995
16. Історія України в прозових творах та документах:ч.1-7. -К., 1992-1996
17. Історія українського війська :в 2-х томах. Будь яке видання
18. Історія України: нове бачення :в 2-х томах. -К., 1995-1996. -Т.1-2

ДИДАКТИЧНІ МАТЕРІАЛИ

Перевірочні модулі

Вступ

Місце перевірочних модулів у структурі курсу

Контроль засвоєння навчального матеріалу з історії України проводиться двічі на рік у вигляді проміжного і підсумкового занять. *Структурно* ці два перевірочні модулі розташовані: перший – після викладу тем, які охоплюють період Стародавньої доби, Київської Русі, історії українських земель XIII–XVIII ст., другий – після викладу тем, які охоплюють період історії України XIX–XX ст.

Зміст і побудова перевірочних модулів

Змістовно перевірочні модулі поділяються на питання, вправи і тести різних груп складності. До перевірочних завдань першої групи складності належать достатньо прості запитання і вправи, які не потребують широкого письмового викладу і полягають у виборі правильних лаконічних відповідей щодо визначень, термінів. В них наведені варіанти відповідей і потрібно лише підкреслити правильну відповідь. Друга – середня група складності – вимагає формулювання певних визначень, суті різноманітних підходів до суспільних явищ і процесів, вміння подати коротку характеристику того чи іншого історичного явища. Третя – група найвищої складності – містить у собі проблемні завдання, виконання яких передбачає вміння логічно мислити, співставляти і аналізувати історичні події.

Порядок нарахування балів за виконання завдання

Відповідно до складності завдань встановлюється порядок нарахування балів, а в подальшому – виведення підсумкової оцінки виконаних завдань, яка може стати основою оцінки на іспиті. Максимальна оцінка за правильні відповіді на запитання першої групи складності становить 5 балів, другої групи – 10 балів, третьої групи – 15 балів; сукупна найвища оцінка за одне опитування – 30 балів.

Якщо студент набере суму від 27 до 30 балів, це відповідатиме оцінці «досконало»; від 23 до 26 балів – «відмінно»; від 17 до 22 балів – «добре»; від 10 до 16 балів – «задовільно»; нижче 10 балів – «незадовільно».

Крім того, до сумарної сукупності балів можна додати оцінку за реферат, найвища – 20 балів.

Сукупна оцінка

Таким чином, максимальна сукупна оцінка за один перевірочний модуль може становити 50 балів (30 – за контрольне опитування по трьох питаннях різних груп складності плюс 20 за реферат). Всього за два зданих перевірочних модулі студент може одержати максимальну оцінку 100 балів при умові бездоганного виконання двох контрольних завдань і написання реферату.

Кожна з груп питань вміщує по 30 варіантів завдань (з урахуванням середньої чисельності студентської групи та можливості розробки максимального числа варіантів запитань, тестів і вправ, які не повторюються).

Організація перевірочних і контрольних занять

Організаційно здійснення перевірки знань студентів полягає у формуванні викладачем картки персонального завдання для кожного студента, яка складається з трьох питань, тестів і вправ різних ступенів складності. Бажано включати до картки по одному завданню спочатку з першої, тоді з другої і третьої груп складності: в кожній картці доцільно помістити по три завдання, складність виконання яких зростатиме.

На перевірочних заняттях кожний студент групи отримує свою картку і готує відповіді протягом 1 год. заняття. Перевірочні заняття (2 год.) методично доцільно побудувати наступним чином: коротке вступне слово викладача з поясненням вимог до контролю знань студентів і загальною характеристикою завдань; як приклад може бути зачитана одна з заздалегідь приготованих карток і подані правильні відповіді (10 хв.); розподіл карток серед студентів (5 хв.); виконання перевірочних завдань (60 хв.); збирання заповнених карток (5 хв.); відповіді викладача на питання, які виникли (10 хв.).

Звичайно, поділ часу контрольного заняття може бути змінений у відповідності з бажаннями викладача чи формою проведення перевірочних занять (у вигляді контрольних письмових робіт або заняття в комп'ютерному класі).

Модуль I

Стародавня доба.

Київська Русь (IX–XIII ст.).

Українські землі в середині XIII–XIV ст.

Україна середніх віків (XV–XVII ст.).

Україна в другій половині XVII – середині XVIII ст.

Завдання першої групи складності

Тести і завдання

1. Історія України – це наука, яка вивчає:

- минуле людей, що проживали на території сучасної держави Україна;
- минуле землі, що зараз називається Україною;
- минуле держави, яка зараз називається Україною.

(Правильну відповідь підкресліть).

2. Яке з трьох запропонованих визначень найбільш повно розкриває зміст поняття «історичні джерела»:
- історичні джерела – це народні пісні, перекази, легенди, приказки;
 - історичні джерела – це залишки минулого, що пов'язані з діяльністю людини і відбивають її історію; історичні джерела – це літописи, угоди, документи, закони.
- (Правильну відповідь підкресліть).
3. Археологія вивчає:
- писемні пам'ятки;
 - речові пам'ятки;
 - усну народну творчість.
- (Правильну відповідь підкресліть).
4. Привласнювальне господарство – це сукупність занять людини, які дозволяють їй забезпечувати своє життя,
- привласнюючи зроблене іншими людьми (чужоплемінниками, ворогами і т.п.);
 - використовуючи готові витвори природи (коріння, плоди, тварин і т.п.);
 - ведучи самостійне виробництво (скотарство, землеробство, ремесло і т.п.).
- (Правильне продовження речення підкресліть).
5. Що було раніше:
- неоліт чи палеоліт;
 - матриархат чи патріархат,
 - рабовласницький чи первісно-общинний лад;
 - стадо чи рід;
 - поява списа чи лука.
- (Правильну відповідь підкресліть).
6. Поставте по порядку за часом виникнення названі
- а) знаряддя праці:
- стріли, спис, рубило, палиця-копачка, скребло, голка, мотика, рало, проколка, гарпун;*
- б) заняття людей:
- землеробство, збиральництво, полювання, скотарство, ремесло.*
7. Основними заняттями слов'ян у кінці I тис. до н.е. – на початку I тис. н.е. було:
- кочове скотарство;
 - орне землеробство і тваринництво;
 - мисливство та рибальство.
- (Правильну відповідь підкресліть).

8. Добування меду диких бджіл називалось у східних слов'ян:
- *чинбарством*;
- *бортництвом*;
- *кушнірством*.
(Правильну відповідь підкресліть).
9. Заповніть пропуски у тексті:
«У V–IX ст. східні слов'яни були _____ (християнами, мусульманами, язичниками). З молитвами вони зверталися до _____ (Христа, Магомета, Дажбога), релігійні обряди відправлялися в _____ (храмах, капищах, печерах), молилися також _____ (у лісах і біля води; біля хреста та ікон; обличчям на схід сонця)».
10. У 907 р. київський князь Олег, згідно легенди з літопису, повісив на воротах Константинополя свій щит. Це було зроблено для того, щоб:
- *показати жителям міста свою приязнь до них*;
- *підкреслити: Візантія віднині під владою Олега*;
- *символічно засвідчити перемогу Олега над містом*.
(Правильну відповідь підкресліть).
11. «І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав єси всю данину». І не послухав їх Ігор, і древляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало». Подія, про яку розповідає літопис, трапилась у:
а) 912 р.; б) 945 р.; в) 956 р.
(Правильну відповідь підкресліть).
12. Княгиня Ольга встановила «уроки». Це означало, що:
- *були визначені розміри повинностей на користь київських князів*;
- *були запроваджені обов'язкові відвідування Києва князями сусідніх племен*;
- *були створені школи при церквах та монастирях, які давали початкову освіту*.
(Правильну відповідь підкресліть).
13. «Не любо мені є в Києві жити. Хочу я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться...» Такими були плани київського князя:
а) *Ігоря*; б) *Святослава*; в) *Володимира*.
(Правильну відповідь підкресліть).
14. Щорічний похід князя із дружиною по своїх землях з метою збирання данини носив назву:
а) *виправа*; б) *полюддя*; в) *устава*.
(Правильну відповідь підкресліть).

15. «Не хочу роззувати сина рабині». Княжна Рогніда могла сказати це про сина Святослава:
а) Ярополка; б) Олега; в) Володимира.
(Правильну відповідь підкресліть).
16. Закінчіть речення:
Ярослав Мудрий започаткував складання першого загальноруського кодексу юридичних норм, який називався _____.
17. Серед перелічених удільних князівств Київської Русі підкресліть ті, які знаходились на території сучасної України:
Новгородська земля, Полоцьке, Ростово-Суздальське, Київське, Чернігівське, Муромське, Новгород-Сіверське, Рязанське, Турово-Пінське, Переяславське, Смоленське, Волинське, Галицьке князівства.
18. «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою...» До такої думки прийшли руські князі на з'їзді в:
а) Києві в 1068р.; б) Любечі в 1097 р.; в) Чернігові в 1113 р.
(Правильну відповідь підкресліть).
19. Плата за переїзд шляхами і мостами торговельних валок і за торгівлю на площах-торжищах на Русі називали:
а) полюддям; б) митом; в) оброком.
(Правильну відповідь підкресліть).
20. Ярлик – це:
а) данина;
б) грамота на право княжіння;
в) намісник хана і збирач данини.
(Правильну відповідь підкресліть).
21. Останній князь Галицько-волинської держави, мазовецький князь Болеслав Тройденевич посів галицький стіл під іменем:
а) Юрія I; б) Юрія II; в) Андрія II.
(Правильну відповідь підкресліть).
22. Визначте правильну відповідь:
Березневі статті 1654 року визначили для України:
а) автономію, 40 тис. реєстр, підтверджували вольності, право зноситися з іншими державами;
б) незалежність держави, гетьмана, 60 тис. реєстр, підтверджували вольності;
в) обмежену автономію, 40 тис реєстр, підтверджували вольності;
г) широку автономію, 60 тис. реєстр, підтверджували вольності, право зноситися з іншими державами;

д) *інший варіант*

23. Виберіть ті слова, які стосуються Трипільської культури:

- а) *толочко;*
- б) *кам'яні знаряддя;*
- в) *полювання;*
- г) *глинобитні житла*
- є) *5 тис. до н.е.;*
- ж) *мідні знаряддя;*
- з) *рало.*

24. Розташуйте історичні події в хронологічному порядку:

- *Кревська унія;*
- *Заснування Запорізької Січі;*
- *Берестейська унія;*
- *Селянсько-козацьке повстання під проводом Христофора Косинського;*
- *Люблінська унія.*

25. Поставте в хронологічному порядку прізвища видатних діячів України:

- а) *Косинський;*
- б) *Хмельницький;*
- в) *Наливайко;*
- г) *Сагайдачний.*

26. Після переходу Мазепи на бік шведського короля Карла XII українці у своїй більшості:

- а) *підтримали гетьмана;*
 - б) *залишилися байдужими до його дій і не підтримували ні шведів ні росіян;*
 - в) *продовжували допомагати російській армії.*
- (Правильну відповідь підкресліть).

27. Титул «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького» турки присвоїли:

- а) *П. Дорошенку;*
- б) *Ю. Хмельницькому;*
- в) *М. Ханенку.*

(Правильну відповідь підкресліть).

28. Андрусівське перемир'я між Річчю Посполитою та Московським царством юридично оформило:

- а) *приєднання України до Московського царства;*
- б) *поділ України на польську (Правобережну) та московську (Лівобережну);*
- в) *повернення всіх земель України, крім Чернігівщини та Запоріжжя, під владу польського короля.*

(Правильну відповідь підкресліть).

29. Закінчить визначення:

Магдебурзьке право – це...

- а) *норми, що регламентували дії власника міста – магната чи шляхтича (на зразок привілею, дарованого у XII ст. власникові міста Магдебург).*
- б) *норми, що регламентували життя вільних міських общин і фіксували їх права та привілеї (на зразок привілею, дарованого у XII ст. жителям міста Магдебург).*
- в) *норми, що регламентували життя і діяльність ремісничих цехів у межах міста (на зразок привілею, дарованого у XII ст. цехам міста Магдебург).*

30. Громадські об'єднання православних українців: міщан, духовенства, шляхти, козаків, які займалися господарською, благодійною та релігійно-просвітньою діяльністю, називали:

- а) *цехами;*
- б) *колегіями;*
- в) *братствами.*

Завдання другої групи складності

1. Грецькі міста-держави існували в Північному Причорномор'ї:

- *X ст. до н.е. – I ст. н. е.;*
- *VII ст. до н.е. – IV ст. н.е.;*
- *V ст. до н.е. – X ст. н.е.*

(Правильну відповідь підкресліть)

2. У ___ (95, 107, 134) р. до н.е. у Боспорській державі відбулось перше із відомих нам повстань рабів на території України. Повсталі, яких очолив _____ (Леонід, Мітрідат, Савмак), на деякий час захопили владу і провели ряд реформ.

(Заповніть пропуски правильними відповідями.)

3. Серед названих у літописі східнослов'янських племен виберіть ті, які заселяли територію сучасної України. поляни; древляни; сіверяни, волиняни; бужани; тиверці; уличи; білі хорвати; кривичі; полочани; дреговичі; радомичі; в'ятичі; словени.

(Правильні відповіді підкресліть)

4. Навпроти кожного племінного союзу поставте номер, який відповідає території його розселення згідно «Повісті временних літ»:

Дуліби, бужани, волиняни	1) землі між Десною та Россю навколо Києва
Східні хорвати	2) верхня течія Західного Бугу і праві притоки верхньої течії Прип'яті
Поляни	3) район Прикарпаття
Уличі	4) на лівобережжі Дніпра в басейнах Десни, Сейму та Сули
Тиверці	5) на північний захід від Києва, у Східній Волині
Древляни	6) по Південному Бугу, в межиріччі Дніпра і Дністра
Сіверяни	7) землі між Дністром та Прутом

5. Проаналізуйте норманську теорію походження Київської Русі.
6. Проаналізуйте торгівельну теорію походження Київської Русі.
7. Внесіть у текст «Слова о полку Ігоревім» ім'я князя, про якого йдеться:
«Галицький _____! Високо сидиши ти на своїм золотокованім столі, підпер гори угорській своїми залізними полками, заступив королеві путь, зачинив Дунаю ворота, мечеш тягарі через хмари, суди рядиши до Дунаю. Грозьби твої по землях течуть, одчиняєши ти Києву ворота, стріляєши ти з отчого золотого стола салтанів за землями».
8. Визначіть причини та наслідки прийняття християнства у Київській Русі.
9. Підкресліть у тексті і виправте (усно) помилки історичного змісту:
«Згідно з літописом, Володимир Великий хрестився в Константинополі і там же брав шлюб з сестрою імператора Ганною. Місто Корсунь у Криму дали за нею у посаг і з того часу воно належало руським князям. Повернувшись до Києва у 998 р., Володимир велів нищити ідолів язичеських богів, що викликало збройний опір жителів міста. Процес християнізації східних слов'ян проходив досить бурхливо, часто доводилось вдаватись до сили, однак він не зайняв багато часу».
10. Смерди у XI–XII ст.:
 - а) займались землеробством і тваринництвом на державній землі, сплачуючи князеві певні податки продуктами, а пізніше грошима та відробляючи повинності;
 - б) займались сільським господарством, працювали лише для сім'ї, на потреби общини приділяючи частину продуктів та свого часу;
 - в) на власних землях і спільних угіддях займались землеробством та промислами, сплачуючи князеві данину за «опіку».
(Правильну відповідь підкресліть).

11. Скласти розгорнутий план доповіді на тему «Духовна спадщина К.Р.»
12. Доповніть текст:
У степах Дону татарські війська _____ (Чингізхана, Котяна, Батия) розгромили _____. (печенігів, половців, угрів). Останні звернулись за допомогою до руських князів. З ініціативи галицького князя _____ (Романа, Мстислава Удатного, Данила Романовича) частина руських князів з військами рушила в Приазовські степи. Триденна битва на р. Калці у _____ (1216, 1223, 1236) році закінчилась страшною поразкою русичів.
13. Визначіть основний зміст давньоукраїнських літописів IX– XIV ст. :
а) назва літописів;
б) за яких умов з'явилися;
в) хто був автором.
14. Дайте визначення історичних понять:
Велике переселення народів; ординське іго; унія; фольварок; цехова організація; магдебурзьке право.
15. Чому велике князівство Литовське історики вважають Литовсько-Руською державою?
16. Закінчіть речення:
Незаселена степова смуга України у проміжку між кочів'ями татарських орд і землями Київщини, яка часто ставала ареною дрібних сутичок і великих битв між мусульманами та християнами, отримала назву _____.
17. Який період історії Речі Посполитої названо десятиліттям «золотої спокою»? Дайте аргументовану відповідь, чому було вжито таку назву для характеристики певного десятиліття.
18. З наведених фактів виберіть ті що стосуються тієї чи іншої історичної особи:
а) Сагайдачний; б) Виговський; в) Дорошенко;
- народився на Київщині;
- визначний дипломат;
- народився на Львівщині;
- відновив значення православної церкви;
- закінчив Київський колегіум;
- був на польській службі;
- учасник польського походу на Москву;
- закінчив Острозьку школу;
- орієнтувався на Річ Посполиту;
- противник унії;
- генеральний писар;

- орієнтувався на Туреччину;
- викликав повстання проти себе;
- розстріляний за вироком польського суду;
- капітулював перед російськими військами.

19. Встановіть відповідність між історичними діячами та фактами з їхніх біографій:

(біля кожного прізвища поставте відповідний порядковий номер із лівої колонки).

1. Потомок знатного князівського роду, черкаський і канівський староста, засновник Запорозької Січі, відомий в народі під ім'ям Байди	Криштоф Косинський
2. Один з ватажків козацтва, претендував на престол молдавських господарів, керівник успішного походу козаків у Молдову в 1577 р. Страчений поляками у Львові	Дмитро Вишневецький
3. Український шляхтич, обраний козаками гетьманом. Очолив козацько-селянське повстання в маєтностях князів Острозьких та Вишневецьких	Іван Підкова
4. Сотник князя К. Острозького, керівник великого козацько-селянського повстання в Україні. Страчений у Варшаві.	Северин Наливайко

20. Заповніть таблицю:

Календар подій визвольної війни українського народу в 1648–1654 рр.

Дата	ПОДІЯ	РЕЗУЛЬТАТ
квітень 1648 р.		
16.5.1648 р.		
13.9.1648 р.		
грудень 1648 р.		
січень 1649 р.		
червень 1649 р.		
5.8.1649 р.		
18.8.1651 р.		
23.5.1652 р.		
осінь 1653 р.		
1.10.1653 р.		
8.1.1654 р.		

21. З якими із перелічених держав українська держава Б. Хмельницького мала дипломатичні зв'язки:

Росією; Польщею; Францією; Австрійською імперією; Іспанією; Мексикою; Англією; Венецією; Бранденбургом; Кримським ханством; Молдавією; США; Трансільванією?

22. Встановіть відповідність між історичними діячами та фактами з їхніх біографій (біля кожного прізвища поставте відповідний порядковий номер із лівої колонки):

1. Стародубський полковник, обраний за вказівкою Петра I на гетьмана Війська Запорозького, гетьманував на основі так званих «Решетилівських статей»	Іван Скоропадський
2. Українець-емігрант, займав різні посади у європейських урядових кабінетах, полководець, дослужився до найвищого після маршальського чину генерал-поручника у французькій армії	Григор Орлик
3. Прихильник ідей І. Мазепи, його племінник і спадкоємець майна. Захоплений в еміграції за наказом царя і засланий в Якутію	Павло Полуботок
4. Чех за національністю, прихильник ідей І. Мазепи, його найближчий соратник і спадкоємець гетьманської булави, автор «Конституції...»	Пилип Орлик
5. Чернігівський полковник, наказний гетьман, претендент на гетьманську булаву, не підтриманий Петром I, загинув у Петропавлівській фортеці	Андрій Войнаровський

23. Встановіть відповідність між козацькими старшиною та їхніми обов'язками в Запорозькій Січі, поставивши біля посади старшини відповідний порядковий номер обов'язків, що входили до його компетенції:

генеральний писар	1. відав артилерією козацького війська
генеральний обозний	2. відав фінансами війська та держави
генеральний суддя	3. відав «привілейованими» судовими справами
генеральний підскарбій	4. очолював Генеральну військову канцелярію, відав дипломатичними зносинами
генеральний осавул	5. відав військовими справами держави
генеральний хорунжий і генеральний бунчужний	6. виконував особливі доручення гетьмана, контролював полковників
генеральний гарматний отаман	7. несли відповідальність за клейноди Війська Запорозького, виконували доручення гетьмана.

24. Що відбулося в січні 1654 року в Переяславі – возз'єднання, приєднання, входження? Відповідь обґрунтуйте.
25. Визначте основні причини «Руїни» в Україні.
26. Розташуйте в хронологічній послідовності події:
- а) Повстання під проводом Северина Наливайка;
 - б) Заснування Києво-Могилянської академії;
 - в) Хотинська війна;
 - г) Заснування Київського братства;
 - д) Люблінська унія;
 - е) Гетьманування Петра Сагайдачного;
 - ж) Повстання на чолі з Я. Остряницею та Д. Гуною.
27. Якого історичного діяча ця біографія?
- Православний шляхтич, навчався в Київській колегії, єзуїтській колегії у Варшаві, поглиблював освіту в університетах Західної Європи, вивчав військову справу, дипломатію, мови. Перебував на службі при дворі польського короля, займав високі посади в урядах правобережного і лівобережного гетьманів. Ставши гетьманом, намагався об'єднати українські землі і витворити незалежну козацьку станову державу.*
- а) І. Самойлович; б) І. Мазепа; в) П. Орлик.
28. Доповніть текст:
- Останнім гетьманом Козацької України став брат фаворита імператриці Єлизавети, граф _____ (І. Мазепа, К. Розумовський, О. Розумовський). Призначений на цю посаду Єлизаветою, він був формально обраний у Глухові _____ (1734, 1747, 1750) році і усунутий Катериною II в _____ (1762, 1764, 1775) році.*
29. Правильно розташуйте підписані гетьманами договори (І. Виговським; Ю. Хмельницьким; П. Тетерею; І. Брюховецьким; П. Дорошенком; Д. Многогрішним; М. Ханенком):
- а) Переяславський; б) Слободищенський; в) Гадяцький; г) Московський;
 - д) Глухівський; ж) Конотопський; з) Бучацький; і) про союз з Туреччиною; е) Андрусівський.
30. Запорозька Січ була остаточно зруйнована російською царицею Катериною II тому, що:
- а) імператриця ненавиділа українців, а запорожці уособлювали в собі їх кращі якості та були стійкими прихильниками української автономії;
 - б) вона перестала бути військовим захистом Півдня після занепаду Кримського ханства і Османської імперії, але зберігала свій демократичний устрій, була опорним пунктом «бунтівників» та перешкодою колонізації Північного Причорномор'я;
 - в) вона являла собою потенційну союзницю татар під час неминучих російсько-турецьких воєн за вихід до Чорного моря.
- (Правильну відповідь підкресліть).

Завдання третьої групи складності

Питання

1. Визначте хронологічні рамки палеоліту, мезоліту, неоліту на території України.
2. Складіть план розповіді про спосіб життя, заняття та побут трипільських поселень.
3. Охарактеризуйте спосіб життя та культуру грецьких міст-держав Північного Причорномор'я.
4. Розкажіть про заняття, побут та світогляд східних слов'ян у I тисячолітті.
5. Чому, на Вашу думку, саме землі полян стали основою, а Київ – столицею держави Рюриковичів?
6. Змалюйте історичний портрет Володимира Великого. Охарактеризуйте його як людину та державного діяча.
7. Чи згодні Ви із твердженням: «За часів Ярослава Мудрого Київська держава була найбільшою і найсильнішою державою в Європі». Аргументуйте свою точку зору.
8. Проаналізуйте соціальне становище основних верств давньоруського суспільства: князів, бояр, селян-смердів, міщан, залежних людей.
9. Визначіть причини феодальної роздробленості Київської Русі? Назвіть найбільші князівства роздробленої Київської Русі.
10. Порівняйте внутрішню та зовнішню політику князів Олега та Святослава, Володимира та Ярослава. Чим зумовлені відмінності у їхній політиці?
11. На основі своїх знань підготуйте розповідь на тему: «Данило Галицький та його роль у житті українського народу».
12. Визначіть причини та наслідки поразки руських князів у боротьбі із монголо-татарськими завойовниками.
13. Прослідкуйте процес переходу українських земель під владу Великого князівства Литовського? В чому особливість цієї держави, чому її ще називають Литовсько-Руською?
14. Чи згодні Ви з думкою про те, що суть політики Польської корони в Галичині у XIV–XV ст. полягала в руйнуванні ознак її державного минулого, в утвердженні цієї землі в якості невід'ємної складової Польської держави? Аргументуйте свою відповідь.
15. Які основні риси (ознаки) українського етносу? Виділіть і охарактеризуйте основні етапи його формування.

16. Визначте причини Люблінської унії (1569 р.) між Королівством Польським і Великим князівством Литовським та її наслідки для українських земель.
17. Опишіть устрій та органи управління у Запорозькій Січі. Чому, на Вашу думку, її називають «козацькою християнською республікою»?
18. Визначте причини козацько-селянських повстань кінця XV – першої половини XVII ст. та цілі їх учасників.
19. Змалюйте історичний портрет Богдана Хмельницького, для чого:
 - а) виділіть ті факти його біографії, які найбільш повно та яскраво розкривають характер та визначають життєву долю цієї історичної особи;
 - б) зверніть увагу на його риси як людини, політика, полководця;
 - в) дайте власну оцінку його діяльності.
20. Визначте причини існування в історії України періоду, який образно називають «Руїною». Які наслідки мав період «Руїни» для української нації, державності та культури?
21. Проаналізуйте причини провалу планів гетьмана І. Мазепи і його прихильників про забезпечення незалежності Козацькій державі.
22. Назвіть основні етапи української державності.
23. Складіть таблицю «Держави, яким належали українські землі в XIV–XVIII ст.»
24. Чи забезпечила Берестейська унія права та привілеї українській церкві, рівноправність уніатів та католиків у Речі Посполитій?
25. Чи можна назвати козацько-селянські повстання 20–30 років XVII ст. першим етапом визвольного руху українського народу проти Речі Посполитої? Свою відповідь обґрунтуйте.
26. Визначте причини поразки та наслідки Коліївщини та гайдамацького руху в цілому для українського суспільства і Речі Посполитої.
27. Проаналізуйте вимоги Андрусівського перемир'я та Вічного миру і їх наслідки для України.
28. Що дозволяє повстання українців середини XVII ст. проти польської влади трактувати як визвольну і антифеодальну війну? Чи можна розцінювати його як революцію?
29. Які факти свідчать про обмеження автономії Козацької держави (Гетьманщини) російськими царями протягом другої половини XVII – XVIII ст.?
30. Порівняйте соціально-економічний розвиток Лівобережної України в кінці XVII – у XVIII ст. Вкажіть причини існуючих суттєвих відмінностей.

Модуль II

Українські землі в складі Російської і Австро-Угорської імперій (XIX – початок XX ст.).

Українська революція та громадянська війна 1917–1921 рр.

Українська СРР в 20 – 30-ті роки.

Українська РСР в роки Другої світової і Великої Вітчизняної війни (1939 – 1945 рр.).

Українська РСР в другій половині 40-х – першій половині 80-х років.

Утвердження незалежної України. Завдання першої групи складності

1. В чому виявилось національне відродження в Україні в I половині XIX ст.?
2. Українські землі в XIX – на початку XX ст. входили до складу:
 - а) Російської імперії, Речі Посполитої, Туреччини;
 - б) Російської імперії, Австро-Угорщини;
 - в) Австро-Угорщини, Російської імперії та Туреччини.(Правильну відповідь підкресліть).
3. Чия це біографія?
Був викуплений з кріпацтва в 24-річному віці. Навчався в Петербурзькій Академії мистецтв. Входив до Кирило-Мефодіївського братства. Написав поетичну збірку, яка зробила його ім'я відомим і шанованим українцями. За революційні мотиви своїх поезій був покараний солдатчиною.
 - а) Т. Шевченко; б) П. Куліш; в) М. Гулак.(Правильну відповідь підкресліть).
4. Панщина в Галичині та на Буковині була скасована Маніфестом імператора Фердинанда у:
 - а) 1846 р.; б) 1848 р.; в) 1853 р.(Правильну відповідь підкресліть).
5. Розташуйте в хронологічній послідовності події:
 - а) Повстання під проводом І. Кармелка;
 - б) Повстання Чернігівського полку;
 - в) Поява військовий поселень;
 - г) «Похід у Таврію за волею»;
 - д) Київська козаччина;

- є) «Костянтинівська легенда»;
ж) Діяльність Кирило-Мефодієвського товариства.

6. Закінчіть текст телеграми, дописавши прізвище її автора:
З Очакова цареві була відправлена телеграма наступного змісту:
«Миколі II. Славний Чорноморський флот, свято зберігаючи вірність
моєму народові, вимагає від Вас, Государю, негайного скликання Уста-
новчих зборів і перестав коритися Вашим міністрам. Командуючий
флотом громадянин _____».
7. Хто входив до складу гуртка «Руська Трійця»:
а) Вагилевич; б) Головацький; в) Грушевський; г) Франко;
д) Шашкевич.
8. Визначте рік створення РУП:
а) 1900; б) 1902; в) 1905; г) 1908 р.
9. Які політичні партії діяли на Україні в 1917 році, яким вони бачили
майбутнє України?
10. Закінчіть речення.
Українська Центральна Рада виникла _____ .
а) 13 березня 1917 р.; б) 15 березня 1917 р.; в) 17 березня 1917 р.
11. Кому належали гасла «Автономію – Україні!», «Вся влада – Радам!»?
- УСДРП;
- РСДРП(б);
- ТУП;
- Центральній Раді;
- Київській Раді робітничих депутатів.
(Правильну відповідь підкресліть).
12. Генеральний секретаріат очолив:
а) В. Винниченко; б) С. Петлюра; в) М. Грушевський; г) М. Мел-
невський.
13. Генеральний секретаріат було створено в:
а) лютому 1917; б) березні 1917; в) квітні 1917; г) травні 1917.
14. Акт злуки УНР і ЗУНР було урочисто проголошено:
а) 1917; б) 1918; в) 1919; г) 1920 році.
15. Закінчіть речення:
Проект Конституції УНР було ухвалено _____ .
а) 27 квітня 1918 р.; б) 29 квітня 1918 р.; в) 1 травня 1918 р.
16. Заповніть пропуски у тексті:
За доби Гетьманату помітними були зрушення у галузі культури та
освіти: засновано понад _____ українських гімназій; вийшло з друку кі-
лька _____ примірників українських підручників; відкрито _____ дер-
жавних, українських університетів у _____ та _____, засновано ши-

року мережу загальнокультурних закладів та установ (Державний український архів, _____).
_____).

17. Підкресліть прізвища членів Директорії УНР:

В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський, С. Квірінг, М. Славінський, П. Андрієвський, А. Макаренко, П. Стебницький, В. Затонський, Ф. Швець, О. Лотоцький.

18. Яким чином закінчилась громадянська війна в Україні:

а) перемогою більшовиків встановленням радянської влади;

б) відродженням УНР;

в) входженням УСРР до складу СРСР.

(Правильну відповідь підкресліть)

19. Зазначте, до складу яких держав входили українські землі у 20-х рр.

(біля назви держави поставте відповідний порядковий номер із правої колонки):

РСФСР _____

Румунія _____

Польща _____

Чехословаччина _____

1. Східна Галичина
2. Західна Волинь, Поділля
3. Лівобережна Україна
4. Правобережна Україна
5. Закарпаття
6. Буковина
7. Крим

20. Підкресліть правильну відповідь:

Колективізація на західноукраїнських землях у повоєнний період проводилася...

а) з деякими порушеннями статутних вимог;

б) насильницькими методами і супроводжувалися збройною боротьбою та масовою висилкою населення у східні райони СРСР;

в) з дотриманням принципу добровільності вступу селян у колгоспи.

21. Вкажіть дати оборонних операцій (в лівій колонці вкажіть відповідний номер дати):

Оборона Києва	1. 30 жовтня 1941 р. – 1 липня 1942 р.
Оборона Одеси	2. 7 липня 1941 р. – 26 вересня 1941 р.
Оборона Севастополя	3. 4 серпня 1941 р. – 16 жовтня 1941 р.

22. Підкресліть правильне твердження:

Операція «Вісла» – це...

а) операція по визволенню Польщі від окупантів у 1944–1945 рр.;

- б) операція по насильницькому переселенню поляків, які проживали в Україні, в Польщу, а українців, що мешкали в Польщі – в Радянську Україну після встановлення кордонів у 1945 р.*
- в) операція польського уряду по насильницькому переселенню в 1947 р. українців із східних районів Польщі у західні з метою їхньої асиміляції.*

23. Знайдіть правильне закінчення речення:

Післявоєнна відбудова господарства України характеризувалась

- а) дуже швидким відновленням усіх галузей економіки;*
- б) дуже швидким відновленням важкої промисловості при цілковитому нехтуванні легкою промисловістю та сільським господарством;*
- в) швидким відновленням важкої промисловості при недостатній увазі до легкої промисловості та сільського господарства.*

(Правильну відповідь підкресліть).

24. Яке закінчення речення, на Вашу думку, найбільш повне і правильне?

Головними причинами голоду 1946–1947 рр. в Україні, який зачепив мільйони міських і сільських жителів, були...

- а) посуха. Слабка організаторська й агітаційно-масова робота місцевих органів у боротьбі за хліб, терпимість уряді випадків до фактів порушення трудової дисципліни, крадіжок і розбазарювання;*
- б) відсутність правильної організації праці на селі, належного контролю за виконанням державного мінімуму трудоднів кожним колгоспником і радгоспником. У частини працівників села внаслідок ворожої агітації та пропаганди під час німецької окупації почали проявлятися «дрібно-буржуазні настрої», а місцеві органи влади часто «піддавалися» цим «настроєм»,*
- в) командна-адміністративна система управління сільським господарством, жорстка регламентація всього колгоспного життя. Байдужість до місцевих умов, що склалися внаслідок посухи, при визначенні і здійсненні плану хлібозаготівель. Виконання надмірних планів хлібозаготівель за будь-яку ціну. Масовий вивіз хліба за межі республіки.*

25. Реформи у галузі сільського господарства за часів М. Хрущова привели...

- а) до повного зубожіння українського села;*
- б) не дали ніяких позитивних наслідків в Україні;*
- в) привели до деякого поліпшення стану справ у сільському господарстві України і сприяли підвищенню життєвого рівня колгоспників.*

(Правильну відповідь підкресліть).

26. Український дисидентський рух 60-х – початку 80-х років – це:

- а) широкий громадський рух за автономію України;*
- б) протест окремих представників творчої інтелігенції проти політики русифікації в Україні;*

в) протест об'єднаних в окремі організації «інакомислячих» проти політики порушення громадянських, національних прав, проти заборони на свободу совісті.

(Правильну відповідь підкресліть).

27. Основними причинами невдач реформ 60-х – першої половини 80-х років були:

а) командні методи керівництва;

б) орієнтація та екстенсивні форми і методи господарювання;

в) орієнтація на інтенсивні форми і методи господарювання;

г) мілітаризація економіки;

д) криза створеної у 30-х роках радгоспно-колгоспної системи;

е) невтручання держави в економічні процеси.

(Правильну відповідь підкресліть).

28. Коли в Україні відбулися вперше вибори до Верховної Ради на альтернативній основі (потрібне підкресліть)?

а) 1989 р.; б) 1990 р.; в) 1991 р.

29. Всеукраїнський референдум у грудні 1991 р. проводився...

а) у зв'язку з внесенням змін і доповнень до Конституції України;

б) у зв'язку з запровадженням президентства в Україні;

в) у зв'язку з визнанням незалежності України.

(Правильну відповідь підкресліть).

30. Які держави, колишні республіки Радянського Союзу, входять до створеної в 19__ р. Співдружності незалежних держав (СНД)?

Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Естонія, Казахстан, Киргизстан, Латвія, Литва, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна.

(Правильні відповіді підкресліть).

Завдання другої групи складності

1. Докажіть, що в Україні I пол. XIX ст. відбувалась криза кріпосницької системи.

2. Визначте причини появи опозиційного декабристського руху в Росії.

3. Встановіть відповідність між історичними діячами та фактами з їхніх біографій, зазначивши біля прізвища відповідний порядковий номер з правої колонки:

П.Пестель	1. Російський поет, один із лідерів декабристського руху, автор ряду творів на теми з української минувшини («Наливайко» та ін.)
К.Рилєєв	
Андрій і Петро Борисови	2. Керівник повстанського селянського руху на Поділлі, що розгорнувся в 20-30-х рр. ХІХ ст.;
Сергій і Матвій	
Муравйови-Апостоли	3. Лідер Південного товариства декабристів, автор його програмного документу – «Руської Правди»
У. Кармелюк	4. Член масонської ложі «Любов до істини» в Полтаві, засновник Малоросійського таємного товариства
В. Лукашевич	5. Керівники таємної військової організації «Товариство об'єднаних слов'ян»
	6. Правнуки одного з українських гетьманів, активні учасники.

4. Вкажіть належність членів Кирило-Мефодіївського братства до:

радикального крила –

ліберального крила –

П. Куліш; М. Костомаров; В. Білозірський; Т. Шевченко; М. Гулаг; О. Навроцький; І. Посяда; Г. Андрузький.

5. Чому ліберальні реформи Олександра II мали незавершений характер?

6. Продовжить речення:

«Москвофіли» – це...

Народовці – це...

Соціал-демократи – це....

7. Порівняйте програмові документи декабристів та Кирило-мефодіївців. Якими вони демократизацію суспільства; вирішення українського питання.

8. З-поміж наведених тверджень про основні результати національного руху українців у Галичині в 1848–1849 рр. підкресліть правильні.

Основними досягненнями національного руху українців у 1848–1849 рр. були:

а) поділ Галичини на окремі провінції: українську (з центром у Львові) та польську (з центром у Кракові);

б) заснування української преси;

в) розгортання культурно-просвітницького руху серед українців і створення його осередків – «Галицько-руської матиці» та «Народного дому»;

- г) відкриття кафедри історії Русі у Львівському університеті;
- д) відкриття кафедри руської словесності (мови та літератури) у Львівському університеті;
- е) утвердження ідеї національної окремішності русинів у Галичині на Слов'янському конгресі в Празі та на «Соборі руських вчених» у Львові.

9. Виберіть серед поданих тверджень ті, які розкривають результат реформи 1861 р. на східноукраїнських землях.

Реформа 1861 р. забезпечила селянам східноукраїнських земель:

- а) особисту свободу;
- б) отримання земельних наділів за справедливою ціною;
- в) отримання наділів землі, достатніх лише для утримання родини;
- г) збільшення земельних наділів за рахунок «відрізків»;
- д) негайну ліквідацію всіх повинностей, які ті мали виконувати на поміщиків;
- е) рівність прав з іншими верствами населення.

(Правильні відповіді підкресліть).

10. Визначте відповідність, зазначивши біля дати відповідний порядковий номер історичної події:

1861 р. _	1. Запровадження загальної військової повинності для жителів підросійської України
1864 р. ___	2. Створення земств на Лівобережній та Південній Україні
1870 р. _	3. Запровадження дум – органів самоврядування східноукраїнських міст
1874 р. _	4. Ліквідація кріпацтва
	5. Введення єдиної системи початкової освіти, початок розбудови мережі класичних та реальних гімназій на східноукраїнських землях
	6. Запровадження публічного суду за участю громадських представників

11. Коли і чому в Україні проводились інвентарні реформи?

12. Дайте краткий порівняльний аналіз розвитку промисловості в Західній та Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ ст. (4–5 пунктів).

13. Реформи 60–70-х років ХІХ ст. в Росії:

- а) забезпечили провідну роль поміщицьких господарств у виробництві сільськогосподарської продукції та торгівлі нею;
- б) стимулювали розгортання ринкових відносин;
- в) прискорили формування ринку вільної робочої сили;
- г) прискорили процес урбанізації в східноукраїнських землях;
- д) активізували переведення селян на місячну та урочну систему;
- е) забезпечили соціальну рівність селян;

- є) активізували промисловий розвиток східноукраїнських земель;
 ж) спричинили зростання прошарку інтелігенції.
 (Правильні відповіді підкресліть).

14. Причиною еміграції значного числа українців у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. історики вважають:

- а) низьку родючість більшої частини земель України, які вже не могли забезпечити продуктами харчування її зростаюче населення;
 б) пошук ними сприятливих умов для розгортання комерційної діяльності, започаткування власного бізнесу;
 в) їх прагнення здобути достатню для ведення самостійного господарства кількість землі;
 г) бездержавність українців та відсутність умов для розвитку української культури в Російській і Австро-Угорській імперіях.

(Правильні відповіді підкресліть).

15. Встановіть відповідність, зазначивши біля назви партії відповідний порядковий номер її характеристики з правої колонки:

Українська національно-Демократична партія _____	1. Створена лівим крилом радикалів (С. Вітик, М. Ганкевич, Ю. Бачинський та ін.). Об'єднувала прихильників соціалістичних ідей серед національно-орієнтованої української світської інтелігенції, студентства, робітництва
Русько-українська Радикальна партія _____	2. Створена правим крилом народовців – прихильників політики «нової ери» (О. Барвінський, А. Вахнянин та ін.). Об'єднувала в основному духовенство та прихильників клерикалів серед національна орієнтованої української інтелігенції
Українська соціал-Демократична партія _____	3. Перша партія європейського зразка, яка після розколу об'єднувала національно орієнтованих інтелігентів та селян – прибічників аграрного соціалізму. Лідери: М. Павлик, К. Трильовський та ін.
Русько-український Християнських союз _____	4. Створена лівим крилом народовців (Ю. Романчук, К. Левицький та ін.) та правими – радикалів (І. Франко, Т. Окуневський, В. Будзиновський та ін.) Об'єднувала в основному ліберальна орієнтовану світську галицьку інтелігенцію, яка визнавала пріоритетними національні інтереси українців

16. Охарактерізуйте вплив революційних подій 1905 р. в Російській імперії на розвиток національного руху українців.
17. Заповніть пропуски у тексті:
Згідно з I Універсалом Центральної Рада фактично перебирала державні функції. _____ 1917 р. Комітет Центральної Ради створив тимчасовий революційний уряд – _____ на чолі з, який водночас виконував обов'язки _____.
18. У II Універсалі Центральної Ради:
 а) самовільно проголошувалась автономія України;
 б) бралось зобов'язання не проголошувати автономного устрою України до скликання Всеросійських Установчих Зборів;
 в) питання про автономію України взагалі не ставилось.
 (Правильну відповідь підкресліть).
19. Знайдіть (підкресліть) помилки у тексті:
У III Універсалі Центральної Рада вітала та підтримувала жовтневу революцію, проголошувала УНР у складі Російської федерації, підтверджувала право приватної власності на землю, встановлювала державний контроль над продукцією України, вводила 10-годинний робочий день, проголошувала демократичні свободи (слова, друку, совісті).
20. Яка державна структура була потенційно сильнішого періоду Центральної Ради, Гетьманату чи Директорії? Відповідь обґрунтуйте.
21. Варшавський договір – оптимальне рішення чи фатальна помилка С. Петлюри?
22. Уклавши договір з РРФСР у грудні 1920 р., а потім об'єднавшись у складі СРСР, УРСР зберегла (позначити знаком "+") та втратила (позначити "-") певні ознаки державності:
*громадянство;
 конституція;
 самостійність зовнішньої політики;
 незалежна національна армія;
 дипломатичні відносини з іншими країнами;
 органи законодавчої влади;
 грошова система;
 власна економічна політика;
 органи управління культурою та освітою.*
23. Покажіть стрілками, які ознаки характерні для політики «воєнного комунізму», а які для нової економічної політики.

«Воєнний комунізм»	Продподаток Прозрозкладка Багатоукладність економіки Концесії Загальна трудова повинність Регульований розподіл продуктів виробництва Товарно-грошові відносини	НЕП

24. _____ Прозрозверстка – це

Продподаток – це _____

25. Організація українських націоналістів (ОУН), створена у 19__ р., ставила собі за мету:

- а) проголошення незалежності України, на чолі якої має бути П. Скоропадський. Для досягнення мети використовувала всі можливі методи, у тому числі йшла на компроміс з Польщею.
- б) проголошення незалежності України як демократичної республіки. Виступала проти орієнтації як на СРСР, так і на еміграцію ЗУНР на чолі з Петрушевичем.
- в) проголошення суверенної Соборної Української держави. Для досягнення мети використовувала збройну боротьбу на засадах «революційного націоналізму». Значною мірою спиралась на студентство, діяла нелегально. Вчинила ряд терористичних актів проти польських урядовців. (Правильну відповідь підкресліть).

26. Складіть таблицю «Етапи входження України до Союзу РСР». Як оцінюють сучасні історики цей крок України?

27. Виберіть твердження, яке, на вашу думку, найповніше розкриває головні причини поразки радянських військ у 1941–1942 роках.

- а) Значна перевага німецьких військ у літаках, танках та іншому озброєнні; раптовість нападу; відсутність необхідного досвіду у деяких радянських військових керівників;
- б) Непідготовленість СРСР до війни, несвоєчасна реорганізація Збройних Сил. Репресії проти військових кадрів. Помилкова позиція Й. Сталіна

та його оточення щодо оцінки воєнно-стратегічної обстановки напередодні війни з Німеччиною; теорія «легкої перемоги». Грубі прорахунки і помилки Ставки Верховного Головнокомандування у керівництві воєнними діями. Високий військовий досвід німецької армії.

в) Раптовість нападу; репресії в радянській армії напередодні війни; розгубленість деяких військових керівників; слабкість Червоної Армії; висока професійна підготовка, талановитість німецького командування.

(Правильну відповідь підкресліть).

28. Де і коли був проголошений Акт відновлення української державності (Акт соборності) в умовах II світової війни?

29. Заповніть таблицю «Початковий період радянсько-німецької війни».

Назва битви	Хронологічні рамки	Співвідношення сил	Розвиток подій	Наслідки

30. Заповніть таблицю: «Рух опору на Україні в роки II світової війни». Назвіть найбільш чисельні формування руху опору часів II світової війни і підготуйте розповідь про одне із них.

Сили руху опору	Ідеологія	Чисельність	Керівні органи	Вияви активності
Радянські партизани				
Формування ОУН-УПА				

Завдання третьої групи складності

1. Суспільно-політичні рухи в Україні в першій половині XIX ст.
2. Дайте аналіз ліберально-демократичному напрямку суспільного руху в Україні в другій половині XIX ст.
3. Проаналізуйте реформи 60-х рр. XIX ст. і особливості їх проведення на Україні.
4. Чи згодні ви з твердженням, що політика урядів Австрійської та Російської імперій щодо українських земель носила колоніальний характер. Обґрунтуйте свою відповідь.
5. Зазначте найважливіші зміни, що відбулися в сільському господарстві українських земель у складі Російської та Австро-Угорської держав у XIX – на початку XX ст.?
6. Проаналізуйте об'єктивні та суб'єктивні передумови виникнення політичних партій і об'єднань на Україні на початку XX ст.
7. Особливості проведення столипінської аграрної реформи в Україні.
8. Розкрийте політичні плани і наміри держав – учасниць першої світової війни щодо українських земель. Чому війна активізувала і загострила «українське питання»?

9. Виясніть хід бойових дій Першої світової війни на землях України.
10. Охарактеризуйте сильні і слабкі сторони діяльності Центральної Ради.
11. Виясніть, у чому полягала суть державотворчих планів П. Скоропадського? Чому не вдалося їх повністю реалізувати?
12. Опишіть найважливіші віхи історії ЗУНР.
13. Визначіть причини втрати влади Директорією.
14. Виясніть, як здійснювалася політика «воєнного комунізму» в Україні? Якими були її наслідки?
15. Назвіть головні тенденції економічного розвитку УРСР за умов нової економічної політики ?
16. Визначіть суть сталінського стрибка в індустріалізацію. Яке місце відводилось Україні в сталінському плані індустріалізації СРСР?
17. Дайте характеристику політики Польщі щодо населення Східної Галичини у 20–30-ті роки.
18. Розкажіть про боротьбу українського народу з німецько-фашистськими загарбниками.
19. Коли і з якою метою була створена Українська повстанська армія (УПА)? Зробіть загальний висновок про її дії у роки Другої світової війни.
20. На конкретних прикладах покажіть суперечливість і незавершеність хрущовських перетворень у суспільно-політичному житті.
21. Виясніть, які фактори дали змогу Верховній Раді України прийняти Декларацію про державний суверенітет України. У чому полягає історичне значення цього документу?
22. Складіть таблицю «Держави, яким належали українські землі в XIV–XVIII ст.»
23. Порівняйте становище українського населення в Речі Посполитій в XVII ст. та Польщі в 20–30-і роки XX ст.
24. Порівняйте демократичний устрій Запорозької Січі і сучасної Української держави.
25. Порівняйте законодавчу діяльність Центральної Ради, Гетьманату чи Директорії. Яка із них найбільш реально підходила до вирішення нагальних проблем?
26. Визначіть причини і наслідки голодомору в Україні (1932–1933 рр.)
27. Порівняйте економічні реформи М. Хрущова і сучасні реформи в незалежній Україні. Зробіть висновки.
28. Складіть розгорнутий план розповіді «Дисидентський рух в Україні».
29. Поміркуйте: які тенденції у розвитку сучасного українського мистецтва вам імпонують, а які викликають тривогу.
30. Визначіть труднощі в економічній політиці Української держави на сучасному етапі.

Тестові завдання для перевірки знань курсантів

I. Блок тестових завдань

1. Історія України – це наука, яка вивчає:

Минуле народу і держави, яка зараз називається Україною.

Минуле людей, що проживали на території сучасної держави Україна”.

Всі події, які відбулися в нашій державі.

Минуле землі, що зараз називається Україною.

2. Першою формою людського співжиття було:

Первісне суспільство або первіснообщинний лад.

Стадо, плем’я, рід.

Первісна сусідська община.

Сім’я.

3. Економічною основою східнослов’янського суспільства була:

Родова власність на землю.

Загальна власність на землю.

Власність на землю.

Земля.

4. Серед названих у літописі Східнослов’янських племен виберіть ті, які заселяли територію сучасної України:

Поляни, сіверяни, волиняни, бужани, тиверці, дреговичі, уличі, білі хорвати.

Поляни, сіверяни, волиняни, бужани, тиверці, білі хорвати.

В’ятичі, словени, кривичі, радимичі, поляни.

5. Із трьох запропонованих варіантів тексту виберіть правильний:

“У V-IX ст. східні слов’яни були язичниками. З молитвами вони зверталися до Дажбога, Волоса; релігійні обряди відправлялися в капищах, молилися також у лісах і біля води”

“У V-IX ст. східні слов’яни були язичниками. З молитвами вони зверталися до своїх богів, релігійні обряди відправлялися в спеціально відведених місцях, молилися також у лісах і біля води”.

“У V-IX ст. східні слов’яни були християнами. З молитвами вони зверталися до Христа, релігійні обряди відправлялися в храмах, молилися також біля ікон”.

6. Чому зовнішню політику князя Олега можна вважати успішною?

Здійснив вдалі походи на Візантію, заключивши вигідні торговельні умови для Русі.

Заклучив вигідні торговельні угоди з Візантією.

Підкорив інші сусідні племена.

Збирав данину у сусідніх племен.

7. Княгиня Ольга встановила “уроки”. Це означало:

Були визначені розміри повинностей на користь київських князів.

Княгиня Ольга продовжувала збирати полюддя.

Відбувся перехід від системи полюддя до нового порядку стягнення данини через спеціально посланих до цього представників князівської адміністрації.

Княгиня Ольга припинила збирати полюддя.

8. Політичною формою державного управління Київської Русі була:

Ранньофеодальна монархія. На чолі держави знаходився київський князь.

Київська Русь в IX-X ст. - дружинна держава, адже керівний прошарок складався з верхівки княжої дружини.

Першу Руську державу можна назвати надплемінною, бо в ній влада вивищилася над самою племінною верхівкою.

Політичною формою державного управління в Київській Русі була республіка.

9. Вкажіть причини, які сприяли виникненню процесу феодальної роздробленості Київської Русі в середині XII-XIII ст.

Причина роздробленості заключалась в особливостях соціально-економічного і політичного розвитку країни (натуральне господарство, вотчинне землеволодіння).

Причинами феодальної роздробленості були князівські чвари та за-непад економічного життя в Київській Русі.

Ворожнеча між нащадками Ярослава Мудрого.

Напади кочівників.

10. Які фактори ослабили політичну могутність Галицько-Волинського князівства?

Боротьба галицько-волинських князів із зовнішніми ворогами, гострі внутрішні конфлікти князів із боярством та війни князів між собою.

Непродумана зовнішня політика галицько-волинських князів, постійні чвари.

Галицько-Волинське князівство було сплюндроване монголо-татарами.

Галицько-Волинське князівство втратило політичну самостійність після смерті останнього галицького-волинського князя Юрія II.

II. Блок.

11. Вкажіть причини швидкого входження українських земель до складу Великого князівства Литовського.

Інкорпорація українських земель здійснювалась на договірних засадах – у формі кондомініуму, що передбачав збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від татар.

Руські землі були політично ослаблені внаслідок монголо-татарської навали.

Окремі князівства добровільно входили до складу Литви.

Литовські князі завдяки успішним військовим діям захопили руські землі.

12. Згідно з умовами Кревської унії передбачалось:

Інкорпорація Великого князівства Литовського до складу Польської держави.

Одруження князя Ягайла з польською королевою Ядвігою.

Прийняття Ягайлом католицизму.

Інкорпорація Великого князівства Литовського до складу Московського царства.

13. Розставте події у хронологічній послідовності.

Кревська унія;
Битва князя Вітовта на р.Ворскла;
Люблінська унія;
Берестейська унія;
Козацькі повстання під проводом Христофора Косинського.
Козацькі повстання під проводом Христофора Косинського;
Люблінська унія;
Берестейська унія;
Кревська унія;
Битва князя Вітовта на р.Ворскла.

14. Чому Литовсько-український період в історії України на думку М.Грушевського вірніше було би називати Українсько-литовським?

Литовці дозволяли місцевій українській знаті займати адміністративні посади; перейняли руську мову, культуру, звичаї, православну віру, розглядали свої завоювання як місію “збирання земель Русі”.

Внутрішню політику по відношенню до руського народу литовські князі побудували, керуючись гаслом: “Старого не змінюємо, а нового не впроваджуємо”.

Литовці перейняли культуру та мову українського народу.

Литовці, переймаючи руську культуру, повністю відцурались своїх звичаїв, традицій, віри.

15. Магдебурзьке право – це:

Норми, що регламентували діяльність міських органів управління і фіксували їх права та привілеї.

Норми, що регламентували міське самоврядування.

Норми, що регламентували життя і діяльність ремісничих цехів у межах міста (на зразок привілею, дарованого у XII ст. цехам міста Магдебург).

Норми, що регламентували дії власника міста – магната чи шляхтича.

III. Блок.

16. Вкажіть основні причини виникнення національної революції під проводом Б.Хмельницького.

Після інкорпорації українських земель до складу Речі Посполитої польська еліта сформувала імперську доктрину, за якою український народ позбавлявся перспектив на повноцінний політичний розвиток.

Здійснювалась політика, спрямована на ліквідацію православної віри та впровадження католицизму, проводився курс на усунення українців від участі в міському самоуправлінні; закріпачення селянства.

Інтенсивно запроваджувалось фільварково-панщинне господарство та закріпачувалось селянство.

Національна революція стала результатом особистої ініціативи Б.Хмельницького.

17. Назвіть рушійні сили та характер революції.

Козацтво, селянство, міщанство, шляхта, духовенство. Революція мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер.

Козацтво, селянство, шляхта, духовенство. Революція мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер.

Козацтво, селянство під проводом Б.Хмельницького. Революція мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер.

Запорозькі козаки під проводом Б.Хмельницького. Революція мала релігійний характер.

18. Розставте події у хронологічній послідовності.

Битва під Жовтими Водами;

Білоцерківський договір;

Пилявецька битва;

Переяславська рада.

19. Здобутки національної революції сер. XVII ст.

Створюється козацька держава в межах Київського, Чернігівського, Брацлавського воєводств. Запроваджується полково-сотенний устрій. Ліквідується фільваркове землеволодіння. Розширюються права кожного соціального прошарку суспільства.

Створюється козацька держава. Земля переходить у власність державного скарбу, зростає землеволодіння православних монастирів. Поліпшується становище селянства, котре здобуло особисту свободу.

Витворена на теренах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств Українська держава де-факто виборює незалежність.

Перемога козацького війська на чолі з Б.Хмельницьким під Жовтими Водами.

20. Знайти правильну відповідь. Березневі статті 1654 року визначили для України:

Широку автономію, 60 тис. реєстрових козаків, підтверджували вольності. Суверенітет України частково обмежувався в царині зовнішньополітичної діяльності, а також обов'язком виплачувати данину до московської скарбниці.

Підтверджували вольності, зберігали за Україною створені форми правління й устрою, інституції політичної влади; незалежність в проведенні внутрішньої політики.

Збереження за козацькою Україною створених у ній форм правління й устрою, території, суду й судочинства, армії, фінансової системи, нової моделі соціально-економічних відносин.

Обмежену автономію, 40 тис. реєстр, підтверджували вольності.

21. Московсько-Переяславський договір можна оцінити як:

Правове визнання Росією внутрішньополітичної суверенності Української держави, недоторканності існуючих у ній державних інституцій і соціально-економічних відносин.

Договір відкривав для українців перспективу в союзі з Московією довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою.

Московсько-Переяславський договір відкривав перспективу в союзі з Московією завершити об'єднання всіх етноукраїнських земель у кордонах національної держави.

Московсько-Переяславський договір – це історична помилка Б.Хмельницького.

22. Запорозька Січ була остаточно ліквідована Катериною II тому, що:

Запорозька Січ – каталізатор феодальних виступів селян. Російський уряд турбувало зростання економічного потенціалу Запорожжя. Форма внутрішнього устрою Запорожжя не відповідала інтересам Російського самодержавства.

Запорозька Січ перестала бути військовим захистом Півдня після за-непаду Кримського ханства і Османської імперії, але зберігала свій демок-ратичний устрій, який не влаштовував російське самодержавство.

Імператриця ненавиділа українців, а запорожці уособлювали в собі їх кращі якості та були стійкими прихильниками української автономії.

Запорозька Січ являла собою потенційну союзницю татар під час неминучих російсько-турецьких воєн за вихід до Чорного моря.

23. В політиці Російського уряду щодо українських земель у XVIII ст. окреслюються такі тенденції:

Реставрація феодално-кріпосницьких порядків. Насильницьке включення України в державні структури Російської імперії.

Відбувається поступовий процес русифікації українського народу та впроваджується новий адміністративно-територіальний розподіл.

Зберігається автономія українських земель, які ввійшли до складу Російської імперії.

24. Якими були наслідки земельної реформи 1861р. для селян?

Отримали особисту свободу, земельні наділи, які протягом 49 років повинні були викуповувати в поміщиків.

Селяни отримали широкі можливості для активізації господарської діяльності.

Нові норми земельних наділів.

25. Згідно з реформою 1848р. в Австро-Угорщині було:

Ліквідовано юридичну залежність селянина від панського двору. Се-ляни також стали власниками землі, що перебувала в їхньому користуван-ні.

Звільнено українських селян від панщини та інших повинностей.

Українські селяни стали власниками землі.

Інтенсивно запроваджується католицизм.

IV. Блок

26. Українські землі XIX у початку XX ст.ст. входили до складу:

Російської імперії, Австро-Угорщини.

Російської імперії.

Російської імперії, Речі Посполитої, Туреччини.

27. Українська Центральна Рада виникла:

17 березня 1917 року.

4 березня 1917 року.

13 березня 1917 року.

Генеральний секретаріат очолив:

В.Винниченко.

М.Грушевський

28. Згідно з IV Універсалом Українська народна Республіка проголошувалась:

Самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського народу.

Самостійною державою.

Було проголошення утворення Української Народної Республіки не відділяючись від Російської Республіки.

29. За часів правління П.Скоропадського помітними були зрушення:

В галузі культури та освіти: засновано понад 150 українських гімназій, прийнято закон про обов'язкове навчання української мови та літератури; засновано українські університети в Києві та Кам'янець-Подільському.

Засновано Українську Академію наук, Національну бібліотеку, національний архів, Національну галерею мистецтв, український театр.

В галузі сільського господарства.

30. Яким чином закінчилась громадянська війна в Україні?

Перемогою більшовиків, встановленням радянської влади, входженням УСРР до складу СРСР.

Перемогою більшовиків, встановленням радянської влади.

Відродженням УНР.

31. Суть і значення НЕПу полягали:

У тимчасовому, протягом 1921 – 1928 роках, відступі державної партії від спроб замінити товарно-грошовий механізм директивним управлінням.

Продрозкладка була замінена продподатком, вводився грошовий обіг, створювалась мережа організацій і підприємств державної торгівлі, дозволялась приватна торгівля, підприємницька діяльність.

В.Ленін вважав НЕП відступом від будівництва соціалізму методами “воєнного комунізму”.

Створення Держплану.

32. НЕП розпочався із:

Скасування продрозкладки і переходу до продподатку, легалізації приватної торгівлі, підприємницької діяльності, наймання робочої сили, впровадження кооперації.

Скасування продрозкладки і переходу до продподатку, підприємницької діяльності, частковим роздержавленням виробництва, запровадження кооперації.

Скасуванням продрозкладки та введенням продподатку.

Політики “воєнного комунізму”, збереження монополії державної власності і диктатури пролетаріату.

33. Українізація – це:

Основною метою цієї політики є сприяння розвитку культур і мов національностей.

Політика проголошена XII з’їздом РКП(б) у 1923 році з метою зміцнення контролю над Україною та іншими національними регіонами.

Перевід роботи держапарату на українську мову, поповнення КП(б)У українцями, сприяння національній за формою культурі.

Закриття українських шкіл, періодичних видань.

34. Результатами індустріалізації було:

Збільшився промисловий потенціал країни, інтенсивно розвивалась важка індустрія, новобудови закріпили монополізм і відсутність конкуренції.

Сформувався новий економічний механізм; спостерігалась відірваність від ринку і взагалі від нормальних економічних процесів, крайня ступінь централізації та директивності.

Україна випередила за рівнем розвитку галузей важкої промисловості ряд західноєвропейських країн.

Вся промислова продукція була конкурентоспроможною і високою за якістю.

35. Суть колективізації полягала:

Забезпеченні індустріалізації дешевими продуктами, експорті хліба за кордон для закупок промислового устаткування і технологій для новобудов, утворення колгоспів.

Запроваджувались колгоспи – воєнно-комуністичні за суттю колективні об'єднання селянських господарств.

В примусовому відчуженні селян від власності, насильницькому вступі селян до комун.

Створення комун сприяло швидкому розвитку сільського господарства.

36. Характерними рисами сталінізму були:

Тотальна централізація всіх сфер життя, адміністративно-командні методи управління у поєднанні з державним терором, неефективний політичний і господарський механізм, всевладдя партії.

Тотальна централізація всіх сфер життя, несприйняття цінностей демократії, відлучення мас від управління, формалізація інститутів демократії, всевладдя партії.

Демократизація всіх сфер життя.

37. Згідно з пактом Ріббентропа-Молотова від 28 вересня 1939 року до складу СРСР відійшли землі:

Західна Україна (Галичина, Закарпаття), Північна Буковина, Бессарабія, Волинь.

Західна Україна, Бессарабія.

Західна Україна.

38. Ким і коли була сформована УПА?

В 1941 році Боровець сформував УПА, яка боролася одночасно з німцями і радянськими партизанами, польською Армією Крайовою.

Восени 1941 р. Бульба (Боровець) сформував на Поліссі і Волині партизанські загони – Українську повстанську армію.

В 1943 році була сформована Українська повстанська армія на чолі з С.Бандерою.

39. В чому різниця між ОУН(б) і ОУН(м):

Фракція ОУН(м) орієнтувалась на Німеччину. ОУН(б) – виступала за створення підпільної армії для боротьби з сталінським режимом та Німеччиною.

ОУН(б) підтримувала німецька військова розвідка, а керівництво нацистської партії не розглядало ОУН як серйозний політичний фактор. З ініціативи ОУН(м) у німецькій армії було створено українські частини “Нахтігаль” і “Роланд”.

Різниці не було.

40. Виберіть твердження, яке, на вашу думку, найповніше розкриває причини поразки радянських військ у 1941-1942 роках.

Непідготовленість СРСР до війни, несвоєчасна реорганізація Збройних Сил. Репресії проти військових кадрів. Помилкова позиція Й.Сталіна та його оточення щодо оцінки воєнно-стратегічної обстановки напередодні війни з Німеччиною.

Раптовість нападу; репресії в Радянській Армії напередодні війни; розгубленість деяких військових керівників; слабкість Червоної Армії; висока професійна підготовка німецького командування; значна перевага німецьких військ в озброєнні.

Значна перевага німецьких військ у літаках, танках, та іншому озброєнні; раптовість нападу; відсутність необхідного досвіду у радянських військових керівників.

Раптовість нападу, відсутність необхідного досвіду у радянських військових керівників, висока професійна підготовка німецького командування.

41. Післявоєнна відбудова господарства України характеризувалась:

Швидким відновленням важкої промисловості при цілковитому нехтуванні легкою промисловістю та сільським господарством.

Дуже швидким відновленням промисловості при недостатній увазі до легкої промисловості та сільського господарства.

Дуже швидким відновленням легкої промисловості та сільського господарства.

42. Головними причинами голоду 1946 – 1947 р.р. в Україні, який зачепив мільйони міських та сільських жителів, були:

Командно-адміністративна система управління сільським господарством, жорстока регламентація всього колгоспного життя. Байдужість до місцевих умов, що склались внаслідок посухи, при визначенні і здійсненні плану хлібозаготівель. Виконання надмірних планів хлібозаготівель за будь-яку ціну. Масовий вивіз хліба за межі республіки.

Командно-адміністративна система управління сільським господарством, несприятливі природно-кліматичні умови, здійснення планів хлібозаготівель. Відсутність правильної організації праці на селі, посуха.

Слабка організаторська й агітаційно-масова робота місцевих органів у боротьбі за хліб, терпимість до фактів порушення трудової дисципліни, крадіжок і розбазарювання.

43. Реформи у галузі сільського господарства за часів

М.Хрущова:

Експериментаторство звело майже нанівець попередні досягнення в галузі сільського господарства й поставило його у кризовий стан.

Не дали ніяких позитивних наслідків Україні.

До повного зубожіння українського села.

Привели до деякого поліпшення стану справ у сільському господарстві.

44. Український дисидентський рух 60-х – початку 80-х р.р. – це:

Протест об'єднаних в окремі організації “інакомислячих” проти політики порушення громадянських, національних прав; проти заборони на свободу совісті.

Протест окремих представників творчої інтелігенції проти політики русифікації в Україні.

Широкий громадський рух за автономію України.

45. Основними причинами невдач реформ 60-х – першої половини 80-х були:

Командні методи керівництва; мілітаризація економіки; орієнтація на екстенсивні форми і методи господарювання.

Криза створеної у 30-х роках радгоспно-колгоспної системи; командні методи керівництва; мілітаризація економіки.

Невтручання держави в економічні процеси, орієнтація на інтенсивні форми і методи господарювання.

46. Коли було прийнято Декларацію про державний Суверенітет України?

16 липня 1990р.

В 1990р.

В 1991р.

47. Всеукраїнський референдум у грудні 1991р. проводився:

У зв'язку з визнанням незалежності та обранням президента України.

У зв'язку з визнанням незалежності України.

У зв'язку з внесенням змін і доповнень до Конституції України.

48. Які партії обстоюють пріоритети демократії, але з національним ухилом:

Українська республіканська партія, Українська селянсько-демократична партія, Ліберально-демократична (ЛДПУ), Християнсько-демократична (ХДПУ), Партія зелених, Народний рух.

Українська республіканська партія, Партія зелених, Народний рух, Християнсько-демократична партія.

Соціалістична партія України, Комуністична партія, Фронт трудящих України.

49. Виберіть правильне твердження, коротко обґрунтувавши свій вибір. Для успішного здійснення ринкових перетворень необхідно:

Реструктуризувати промисловість, створити ефективну податкову систему.

Підвищувати купівельну спроможність населення. Реструктуризувати промисловість.

Підсилювати роль держави в економіці.

Скорочувати соціальні програми.

50. Перешкодами для входження України до числа високорозвинутих держав є:

На належне місце в Європі та світі Україна може претендувати лише в разі опанування інноваційного шляху розвитку.

Відсутність значних інвестицій в економіці.
Неефективне використання науково-технічного потенціалу.
Антиукраїнська політика російського керівництва.

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ РУБІЖНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

1. Термін «Україна» в історії народу і держави.
2. Предмет, метод і завдання курсу історія України.
3. Джерела і література з курсу історії України.
4. Античні міста-держави (поліси) Північного Причорномор'я.
5. Проблема «прабатьківщини» слов'ян.
6. Передумови створення Київської Русі.
7. Основні етапи політичної історії Київської Русі.
8. Політичний та суспільний устрій Київської Русі.
9. Соціально-економічний та політичний розвиток Галицько-Волинського князівства. Данило Галицький.
10. Формування української народності за княжої доби. Походження і значення термінів «Русь», «Руська земля», «русичі», «русини».
11. Правоохоронці нашого краю у період існування Ольвійської держави.
12. Історія правоохоронних структур Нижнього Подніпров'я часів Київської Русі.
13. Захоплення українських земель Великим князівством Литовським, Польщею, Угорщиною і Кримським ханством.
14. Суспільно-політичний стан українських земель у XIV-XVI ст.ст.
15. Люблінська унія та її значення в історії України.
16. Причини виникнення, джерела поповнення і час виникнення козацтва.
17. Причини, час і місце заснування першої Запорізької Січі.
18. Суспільно-політичний устрій Запоріжжя.
19. Запорізьке козацтво на Херсонщині.
20. Історія боротьби із злочинністю та охорона правопорядку на Запоріжжі.
21. Причини визвольної війни (національної революції) українського народу середини XVII ст.
22. Характер і рушійні сили визвольної війни (національної революції) українського народу середини XVII ст.
23. Характеристика основних етапів визвольної війни (національної революції) українського народу середини XVII ст.

24. Переяславсько-Московський договір 1654 р. : Причини, зміст, наслідки.
25. Історичний портрет Б. Хмельницького.
26. Формування української держави за Б. Хмельницького.
27. Державно-політичний устрій української козацької держави (друга половина XVII-XVI ст.ст.).
28. Історичний портрет гетьмана Петра Дорошенка.
29. Іван Мазепа в літературі та українській історії.
30. Запорізька Січ з другої половини XVII ст.
31. Запорізьке козацтво на Херсонщині у XVIII ст. Каліянська та Олешківські Січі.
32. Козацтво на Херсонщині за часів Нової Січі. Побут і культура запорожців.
33. Причини і наслідки ліквідації Запорізької Січі. Нащадки Запорожців.
34. Інкorporація України в державну структуру Російської Імперії в останній третині
35. XVIII ст.
36. Українські землі у складі Росії у першій половині XIX ст.
37. Західноукраїнські землі в середині XVIII - середині XIX ст.ст.
38. Участь українського населення у війні 1812 р.
39. Декабристи в Україні.
40. Т.Г. Шевченко в українському національному русі.
41. Кримська війна і Україна.
42. Селянська реформа 1861 р.: причини, зміст, наслідки.
43. Реформи 60-70-х років XIX ст.: земська, міська, судова, фінансова, військова. Історичне значення реформ.
44. Соціально-економічне становище українських земель у складі Росії на початку XX ст.
45. Третьочервнений переворот 1907 р. Столипінська аграрна реформа.
46. Україна в першій світовій війні.
47. Діяльність українських партій і організацій в кінці XIX - на початку XX ст.ст.
48. Піднесення національно-визвольного руху в Україні після лютневої революції 1917 р. Утворення Центральної Ради, її соціальна база і програма.
49. Політична діяльність М. Грушевського у 1917-1918 рр.
50. I і II Універсали Центральної Ради.

51. III Універсал Центральної Ради. Утворення УНР.
52. Боротьба більшовиків за владу у 1917 р. Виникнення в Україні радянського уряду. Вторгнення більшовицьких військ з Росії.
53. В.І. Ленін і Україна.
54. IV Універсал Центральної Ради.
55. Держава П. Скоропадського: внутрішня політика, зовнішньополітичний курс,
56. національно-культурний рух.
57. Відновлення УНР. С. Петлюра.
58. Визвольний рух та революційні події 1918 р. на західноукраїнських землях. ЗУНР. Акт злуки УНР та ЗУНР 22.01.1919 р.
59. Селянський повстанський рух 1918-1920 рр. як історичний феномен. Н. Махно.
60. Причини утворення більшовицького режиму в Україні в кінці 1919 р.
61. Основні уроки української національної революції 1917-1920 рр.
62. Перехід до НЕПу: причини, зміст, наслідки.
63. Мета і цілі НЕПу в інтерпретації В.І. Леніна.
64. Голод 1921-1923 рр. на Півдні України.
65. Вхідження УСРР до складу Радянського Союзу.
66. Природа радянського тоталітарного режиму. Націонал-комунізм.
67. Політика коренізації (українізації): зміст, досягнення і прорахунки.
68. Згортання НЕПу. Здійснення курсу на «розгорнуте будівництво соціалізму по всьому фронту».
69. Голодомор 1932-1933 рр., його наслідки та уроки.
70. Феномен культу особи І. Сталіна. Сталін та Україна.
71. Початок другої світової війни. Включення основної частини західноукраїнських земель до складу УРСР та їх радянізація.
72. Напад Німеччини та її союзників на СРСР. Катастрофічні поразки 1941 року.
73. Рух опору проти німецько-фашистських окупантів.
74. Внесок українського народу в розгром нацистської Німеччини.
75. Політичні уроки другої світової війни.
76. Україна в першому повоєнному десятиріччі.
77. Голод 1946-1947 рр. Л.М. Коганович в Україні.
78. Ідеологічна компанія з нагоди 300 річчя Переяславської Ради. Передача Кримської області до складу УРСР: мотиви і правова основа.
79. Хрущовська «відлига» і її характер в Україні.

80. Дисидентський рух в Україні.
81. Політичний та соціально-економічний розвиток УРСР в 60-х першій половині 80-х років ХХ ст.
82. Перебудова в Україні: причини, зміст, наслідки.
83. Спроба серпневого (1991 р.) перевороту у Москві та його наслідки для України.
84. Причини розпаду СРСР.
85. Проголошення незалежності України.
86. Затвердження державної символіки України.
87. Л.М. Кравчук - Президент України.
88. Розвиток незалежної України.
89. Л.Д. Кучма - Президент України.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991
2. Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. – К., 1991
3. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К., 1993
4. Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990; Одеса, 1994
5. Багатопартійна Українська держава на початку ХХ ст. Програмні документи українських партій.- К., 1992
6. Баран В., Козак Д, Терниловський Р. Походження слов'ян. – К., 1991
7. Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953-1985 рр. - Львів, 1992
8. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. – К., 1994
9. Боплан Г. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990
- 10.Брайчевський М. Вступ до історичної науки. Навч. посібник. – К., 1995

- 11.Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. – К., 1989
- 12.Величко С. Літопис. К., 1991
- 13.Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. К, 1994
- 14.Волковинський В. Нестор Махно. Легенди і реальність. - К, 1994
- 15.Верстюк В. Махновщина. – К., 1992
- 16.Верстюк В., Дзюба О, Репренцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995
- 17.Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990
- 18.Винокур О, Трубчанінов С. Давні і середньовічна історія України. – К., 1996
- 19.Гарань О. Убити дракона: з історії Руху та нових партій України. - К. 1993
- 20.Голобуцький В. Запорізьке козацтво. – К., 1994
- 21.Голод 1921-1923 р.р. в Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993
- 22.Голод в Україні 1946-1947: документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996
- 23.Грушевський М. Очерки истории украинского народа. – К., 1991
- 24.Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991
- 25.Давня історія України. – К., 1994-1995
- 26.Даниленко В, Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні (20-30-ті роки), К, 1991.
- 27.Заставний Ф. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах. Львів, 1991.
- 28.Історія України: Нав. пос./За ред. В.Смоля.- К.,2000

29. Історія України в особах. 1X-XУ111ст. – К., 1993
30. Історія України в особах. Х1Х-ХХст. – К., 1995
31. Історія України: нове бачення. т.1-2. – К.,1995-1996
32. Коваль М. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995
33. Кравчук Л. Останні дні імперії. Перші роки надії. – К., 1994
34. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі Опору 1960-1980 років. – К., 1995
35. Колективізація і голод на Україні (1922-1933) Зб. Документів і матеріалів. – К., 1992
36. Котляр М, Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації.- К., 1995
37. Котляр М, Кульчицький С. Довідник з історії України. – К., 1996
38. Котляр М., Смолій В. Історія в життєписах. - К. 1994
39. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990
40. Кульчицький С. Ціна “великого перелому”. – К., 1993
41. Літопис Самовидця. – К., 1971
42. Липа Ю. Призначення України. - Львів, 1992
43. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1995
44. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. - Львів, 1995
45. Мицик Ю, Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали. Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ, 1990
46. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1945. - Львів, 1991
47. Нариси з історії Закарпаття т.1-2. – Ужгород, 1993-1995

48. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. Документів і матеріалів. - К., 1994
49. Петров В. Походження Українського народу. – К., 1992
50. Полонська-Василенко Н. Історія України в 2-х томах. – К., 1992
51. Пономарьова А. Українська етнографія. Курс лекцій. – К., 1994
52. Пристайков В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. - К., 1996
53. Революція на Україні (по мемуарам белых). – К., 1990
54. Реєнт О. Українська революція. – К., 1996
55. Рибалка І. Історія України – ч.1. Від найдавніших часів до кінця ХУ111 ст. - Харків, 1995
56. Сергійчук В. Національна символіка України. – К., 1992
57. Слютаренко А, Йоменко М. Історія української конституції. – К., 1993
58. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993
59. Субтельний О. Україна: історія. – Будь яке видання
60. Терещенко Ю. Україна і європейський світ. – К., 1996
61. Терещенко Ю, Курило В. Історія України. Навчальний посібник. - Кн. 1. – К., 1995
62. Турченко Ф., Панченко П., Тимченко С. Новітня історія України. Для 11 класів середньої школи. - К., 1994
63. Українська минувшина. Ілюстрований енциклопедичний довідник. – К., 1993
64. Крим: спільність історичної долі. Феномен на межі Європи та Сходу. – К., 1993

65. Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. - К., 1990

66. Шаповал Ю. Людина і система(Штрихи до портрету з тоталітарної доби в Україні). - К., 1994

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

Збірник комплексних навчально-методичних матеріалів

Підписано до друку 23.11.2001 р. Папір офс. Формат 60x84/16.

Умовн. друк. арк. 12,56. Тираж 15 прим. Зам. № 141.

Віддруковано ПП Чуєв С.М.

Видавництво “Олді-плюс” М.

Херсон, вул. Комсомольська, 2, оф. 108 Тел./факс: (0552) 42-08-19

E-mail: oldi@public.kherson.ua

Ліцензія сер. ХС №2 від 16.08.2000 р.